M 10.238/7:2

M
10238/7

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI

ACTA ARCHAEOLOGICA MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

SZERKESZTI: MÁRTON LAJOS

VII.

FEHÉR GÉZA

A BOLGÁR-TÖRÖK MŰVELTSÉG EMLÉKEI
ÉS MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIK

(108 KÉPPEL)

GÉZA FEHÉR

LES MONUMENTS
DE LA CULTURE PROTOBULGARE
ET LEURS RELATIONS HONGROISES

(AVEC 108 FIGURES)

BUDAPEST
1931

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI
ACTA ARCHAEOLOGICA MUSEI NATIONALIS HUNGARICI
SZERKESZTI: MÁRTON LAJOS

VII.

FEHÉR GÉZA

A BOLGÁR-TÖRÖK MŰVELTSÉG EMLÉKEI
ÉS MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIK

BUDAPEST
1931

FEHÉR GÉZA

A BOLGÁR-TÖRÖK MŰVELTSÉG EMLÉKEI ÉS MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIK

(108 KÉPPEL)

GÉZA FEHÉR

LES MONUMENTS DE LA CULTURE PROTOBULGARE ET LEURS RELATIONS HONGROISES

(AVEC 108 FIGURES)

BUDAPEST
1931

M 10.238/7 : 2

Országos Széchényi Könyvtár
Leltári szám:
B 82.92/1962

R 1965

NYOMATOTT: KARCAGON, KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

TARTALOM

Előszó 1
Bevezetés 3
A források értéke 5
I. **Határsáncok és sáncvárak** 8
a) Besszarábiában 8
b) Dobrudzsában 12
c) Moesiában 18
A bolgár-török sáncerődítmény neve . . 24
Néhány megjegyzés a bolgár-török sáncépítés eredetéről 27
A bolgár és avar sáncerődítmények összehasonlítása 31
Bolgár-török sáncok Magyarországon . 38
II. **Kőépítmények** 39
a) Pliska 41
b) Preslav. 52
c) Mádara 58
d) Omurtag dombja és dunai ‚palotája' 75
Az épületek anyaga 83
III. **Szobrászat** 86
a) Császárok sírszobrok 86
b) A mádarai lovas dombormű . . . 102
c) Más domborművek 109
d) Devtašlar 117
IV. **Ötvösség** 123
V. **Keramika** 132
VI. **Feliratok és rovások** 137
a) Feliratok 137
b) Rovások 150
VII. **Az emiékek tanúságai** 157
VIII. **Az írásos források** 160
Befejezés 168

TABLE DES MATIÈRES

Préface 1
Introduction 3
Critique des sources 5
I. **Remparts frontières (limes) et camps retranchés** 8
a) En Bessarabie 8
b) En Dobroudja 12
c) En Mésie 18
Le nom du camp retranché protobulgare 24
Quelques remarques sur l'origine des remparts protobulgares 27
Comparaison des retranchements bulgares et avares 31
Les retranchements protobulg. en Hongrie 38
II. **Les constructions de pierre** 39
a) Pliska 41
b) Preslav 52
c) Madara 58
d) Le tumulus d'Omurtag et le ‚palais' du Danube 75
Les matériaux de construction 83
III. **Sculpture** 86
a) Statues funéraires tenant une coupe 86
b) Le cavalier de Madara 102
c) Autres reliefs 109
d) Devtašlars 117
IV. **Orfèvrerie** 123
V. **Céramique** 132
VI. **Inscriptions et runes** 137
a) Inscriptions 137
b) Runes 150
VII. **Les témoignages des monuments** . . 157
VIII. **Les documents écrits** 160
Conclusion 168

A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának e kiadványát, amelynek ezuttal hetedik kötetét adjuk át a szakköröknek, Hillebrand Jenő alapozta meg. Az ő érdeme, hogy a folyóirat a nehéz körülmények között nemcsak létre jöhetett, de egyszersmind a magyar tudományos életet, a régészeti kutatást szolgálva, annak tekintélyét emelte a hazában és külföldön egyaránt. A kiadványt a megalapító kezéből, mint az Osztály új igazgatójának nekem kellett átvennem. Ez nem csekély gond, mert az átvétel még a mult éveknél is nehezebb körülmények között történt. Egyedül Hóman Bálintnak, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának megértő támogatása tette lehetővé, hogy folyóiratunk továbbra is fönnmaradhat és hogy elsősorban meg tudjunk felelni régebbi kötelezettségünknek, ki tudjuk adni Fehér Géza bulgáriai tanulmányainak eredményét.

Helyzetünk takarékosságot parancsol, törekedtünk arra, hogy ez a takarékosság lehetőleg ne essék a folyóirat külső megjelenésének rovására. Ebben az igyekezetemben nagy segítségemre volt Dr. Fettich Nándor, aki a kiadással együtt járó technikai gondokat vállamról csaknem teljesen levette.

Budapest, 1931. május 7-én.

Márton Lajos

Le mérite d'avoir créé cet organe de la Section d'Archéologie du Musée National Hongrois revient à M. Eugène Hillebrand. C'en est déjà le septième volume que nous présentons cette fois-ci aux érudits de profession. D'une part M. Hillebrand a le mérite d'avoir réalisé la tâche difficile d'organiser une revue dans des circonstances matérielles défavorables, d'autre part en assurant une place éminente aux recherches archéologiques dans la science hongroise, il a contribué à augmenter le prestige de celle-ci non seulement chez nous, mais aussi à l'étranger. La rédaction de la revue de notre section a dû passer d'entre les mains du fondateur dans les miennes. C'est en ma qualité de directeur de la Section d'Archéologie que je me suis chargé de sa rédaction future, en me proposant de la maintenir au même niveau sérieux qu'elle a pu atteindre sous la sagace conduite de mon prédécesseur. Grâce à l'intérêt bienveillant, que M. Bálint Hóman, directeur général du Musée National Hongrois, a toujours témoigné pour nous, nous eûmes la chance, en dépit des difficultés qui allaient sans cesse en augmentant, de voir les destinées de notre porte-parole à l'étranger tellement assurées, que nous pûmes songer à nous acquitter d'une ancienne obligation. C'est la publication des résultats obtenus par M. Géza Fehér en Bulgarie.

Les circonstances nous imposent l'économie. Nous avons pourtant veillé à ce qu'elles ne puissent porter atteinte à l'aspect extérieur de notre revue. Si elle apparaît conformément à mes intentions, c'est là aussi un mérite de M. Nándor Fettich, qui presque à lui seul, a bien voulu surveillé l'administration technique de la publication.

Budapest, le 7 Mars 1931.

Louis de Márton

ELŐSZÓ

A középkori írók vad, barbár hordáknak mondják az ázsiai nagy török birodalmak Európába sodródott népeit (hunok, avarok, bolgárok, magyarok stb.). Szerintük pusztító vihar volt e népek megjelenése, mely elsöpréssel fenyegette az európai civilizációt. S ezt a középkori világnézetnek és ismereteknek megfelelő tételt dogmaként vette át a későbbi korok tudományos irodalma. Sőt ezt hirdetik a tudományos és iskolai kézikönyvek máig is, amikor pedig az újabb tudományos eredmények világánál már tudunk egyet-mást amaz ázsiai török birodalmak szerepéről és műveltségi viszonyairól, amelyeknek kulturális értékeiből sokat hoztak magukkal az említett népek.

A bolgárokról és a magyarokról is azt olvassuk tudományos és iskolai kézikönyvekben, hogy rabló nomád hordákként jelentek meg Európa művelt népei között. Holott a bolgárok, mint alább bizonyítom, nem voltak nomádok, hanem ősidők óta letelepült, földművelő és állattenyésztő nép. A bolgárok és más népek hatása alatt művelődött magyarok pedig csak az ősi nomád kultúra értékes örökségét hozták magukkal, de már régóta nem folytattak igazi nomád életmódot. Nem helyes tehát az a tudományos irodalomban is általános felfogás, hogy a bolgárok és a magyarok honfoglalásuk után mai hazáikban nomád életet és gazdálkodást folytattak, de a viszonyok folytán hamarosan letelepült életre s békés állattenyésztő és mindinkább tért hódító földművelő munkára tértek. Egy nomád életmódot élő nép csak sok százados, lassú fejlődés útján lehet helyhezkötött, letelepült, de ha a körülmények hirtelen fosztják meg régi életmódja folytatá-

PRÉFACE

Les peuples venus en Europe des grands royaumes turcs de l'Asie (Huns, Avares, Bulgares, Magyars etc.) sont traités de hordes barbares par les écrivains du moyen âge ; d'après ces derniers leur apparition ressemblait à une tempête dévastatrice menaçant d'anéantir la civilisation de l'Europe. Cette opinion qui répondait à la manière de voir et au degré de connaissances des hommes du moyen âge, fut héritée comme un dogme par la littérature scientifique des époques suivantes. Les livres scientifiques tout comme les manuels scolaires ne cessent de la répandre même de nos jours, bien qu' à la suite des récents travaux scientifiques nous soyons parvenus à mieux connaître le rôle et la civilisation des royaumes turcs de l'Asie et à apprécier à leur juste valeur les acquisitions de cette civilisation qui furent en grande partie apportées en Europe par ces peuples „barbares".

Quant aux Bulgares et aux Magyars spécialement, les livres scientifiques tout comme les scolaires ne les traitent pas mieux : nous y lisons que ces peuples envahirent l'Europe en pillant les peuples civilisés. Or, les Bulgares n'étaient point un peuple nomade, mais comme je vais le prouver en ce qui suit, un peuple établi depuis les temps les plus anciens, qui s'occupait d'élevage et d'agriculture. Les Hongrois, apprentis de la civilisation des Bulgares et d'autres peuples, ne firent qu'apporter avec eux le précieux héritage de l'ancienne culture nomade, alors que depuis longtemps déjà ils ne menaient plus une vie de nomades proprement dite. Rien de moins juste, par conséquent, que l'opinion — très répandue d'ailleurs dans la littérature de la question dont nous nous occupons — d'après laquelle les Bulgares et les Hongrois auraient mené après la conquête de leur patrie actuelle une existance de nomades. Ce ne serait que plus tard, sous l'influence des circonstances nouvelles, qu'ils se transformèrent bientôt en un peuple sédentaire adonné de plus

sának lehetőségétől, elpusztul. Tehát maga az a tény, hogy a magyarság, mint előtte két századdal a bolgár-törökség is, olyan egy-kettőre beleilleszkedik a környezetbe, az, hogy ez a két nép Európa kellős közepén állandó, virágzó, fejlődő s maig is fennálló államot tudott alkotni, csak avval magyarázható, hogy új hazáikba a letelepült életmód, a földművelés és állattenyésztés ismeretével és gyakorlatával jöttek. Igy tehát már pusztán azon az alapon is, hogy a bolgárok és a magyarok állandó államokat tudtak alkotni s rövidesen mint letelepült népek ismeretesek, valószínűtlennek kell tartanunk azt, hogy nomádok voltak.

Fel kellett tehát tennünk, hogy a ránk maradt adatok alapos vizsgálata igen érdekes eredményekkel kecsegtet. Miután pedig kétségtelen tény az, hogy a magyarság századokkal a honfoglalás előtt a bolgár-törökség hatásán művelődött, munkám természetes útja az volt, hogy először a bolgár-törökökre vonatkozó anyagot igyekeztem feldolgozni. (Kitűnő alapul szolgáltak e munkában a nyelvészeti kutatás, elsősorban a magyar nyelvészeti kutatás, eredményei.) Bulgáriában nyolc év óta végzett ezirányú kutatásaim eredményeit nagyobb részben bolgár nyelvű munkáimban közöltem. Végeredményem nyelvi, archaeologiai és históriai adatok egybevágó tanúságai alapján az, hogy a bolgár-törökök letelepült, földművelést és fejlettfokú állattenyésztést űző nép voltak, hogy magasabbfokú szellemi és materiális kultúrájuk volt, mint az új hazájukban talált szlávoknak. Ezért sikerült ott állandó államot alkotniok!

Szófia, 1930. december 15.

en plus à de paisibles travaux d'élevage et d'agriculture. Un peuple nomade n'arrive à se fixer que après plusieurs siècles d'un lent développement. Mais il périt, si les circonstances l'empêchent brusquement de continuer sa manière de vivre. Le fait même que les Magyars — ainsi que les Bulgares deux siècles plus tôt — s'assimilèrent si vite à leurs voisins et qu'ils fondèrent au centre de l'Europe civilisée un état durable et florissant, subsistant jusqu' à nos jours, ce fait ne s'explique que par la supposition qu' au moment ou ils occupèrent leur nouvelle patrie, ils connaissaient déjà l'état fixe, l'agriculture et l'élevage. Le seul fait que les Bulgares et les Magyars, considérés peu après leur établissement, comme des peuples fixés, se créèrent des états stables, suffit donc pour réfuter l'opinion qu'ils menaient une vie de nomades.

Il fallait donc supposer que l'examen radical des données existantes pourrait aboutir à d'intéressants résultats. Puisque, sans conteste, les Magyars s'étaient civilisés bien des siècles avant l'occupation de leur nouvelle patrie sous l'influence des Protobulgares, (c'est-à-dire des Bulgares parlant un dialecte turc), j'ai cru devoir commencer par l'étude des matériaux protobulgares. (Les recherches linguistiques et surtout celles faites par les savants hongrois me fournissent une base excellente.) Il y a 8 ans que je recherche et étudie en Bulgarie même les monuments de l'époque protobulgare et que je les fait connaître surtout dans mes ouvrages en langue bulgare. M'appuyant sur la concordance des données linguistiques, archéologiques et historiques je suis arrivé au résultat suivant: les Protobulgares — peuple établi, s'occupant d'agriculture et d'élevage en masse — possédaient une culture intellectuelle et matérielle supérieure à celle des peuples slaves habitant antérieurement les terres ou ils sont venus s'établir. C'est pour cette raison qu'ils parvinrent à fonder un état stable.

Sofia, le 15 décembre 1930.

BEVEZETÉS

A hetedik században a Balkán-félsziget északkeleti és középső részeinek szláv lakói szervezetlenül, apró törzsekre oszolva éltek. Bár nyelvük és kultúrájuk azonos volt, a többi szláv népekhez hasonlóan ezek a szlávok se tudtak államszervezetbe egyesülni. Tudjuk miért, a forrásokban is világosan olvasható: nem volt államalkotó képességük.

Az első nép, amelynek sikerült szlávokat államba szerveznie, a *bolgár-törökök*. Nyelvben ugyan néhány század alatt maguk is szlávokká lettek, mert a szláv népek tengere összecsapott mögöttük és elvágta őket a rokon népektől, de államuk, mely erős szervezetbe gyúrt nagy szláv tömegeket, megmaradt. Ebben az államban a szláv lakosság is biztonságban végezhette munkáját, résztvehetett az állami életben s büszkén nevezte magát, már nemzeti néven, „bolgár"-nak. Így különböztette meg magát minden más néptől, a többi szlávoktól is, akikkel nem voltak már közös érdekei. Tehát a bolgár-törököktől tanulták meg először a szlávok, hogy mi az a haza, állam. Tőlük tanulták meg először, hogy semmiféle kapocs, sem nyelvi, sem faji, nem oly fontos, mint a nemzeti hovátartozás, a kultúrális együvétartozandóság. Ez az erő működik ma is és természetes magyarázatát adja annak, hogy az összes bolgárok — Dobrudzsa, Trácia, Macedónia és Kelet-Szerbia bolgár lakosai is — egy államba akarnak egyesülni.

S az a tény, hogy a bolgár-törökök államba tudták szervezni Északkelet- és Közép-Balkán szláv lakosságát, döntő jelentőségű volt az egész Balkán-félsziget jövőjére. A Balkán e részeinek konszolidálódása folytán Nyugat-Balkán lakói is kénytelenek voltak nagyobb szervezetekbe tömörülni.

De a bolgár-törökök államalakításának jelentőségét még inkább emeli az a tény, hogy mindazon népek közül, amelyek a Balkán északkeleti és középső részein megtelepedtek, ők alkottak először olyan szervezetet, amely meg

INTRODUCTION

Au cours du VIIe siècle les habitants slaves de la partie nord-est et du centre de la péninsule des Balkans vivaient en petites tribus non organisées. Bien que leur langue et leur culture fussent identiques, ils ne parvinrent pas plus que les autres peuples slaves à s'organiser pour fonder un État. Les anciennes sources nous éclairent sur la cause de ce fait: les facultés nécessaires à la fondation d'un État leur manquaient.

Les Protobulgares parvinrent les premiers à organiser les Slaves. Quoique leur langue, isolée dans la grande mer slave et séparée des langues parentes, se fût rapprochée de plus en plus de celle des Slaves, leur État qui forçait les grandes masses slaves à s'organiser, put se maintenir. Dans cet État les habitants slaves vivaient et travaillaient en sûreté, prenaient part à la vie d'État et portaient fièrement le nom national de „Bulgares". C'est ainsi qu'ils se distinguaient des autres nations, respectivement des Slaves, dont ils ne partageaient plus les intérêts. C'est donc des Protobulgares que les Slaves reçurent la notion de la patrie et de l'État. C'est d'eux qu'ils apprirent que nul autre lien, ni le lien de la langue, ni celui de la race n'est aussi fort que l'idée de la cohésion nationale et culturelle. Cette force continue à agir de nos jours même et explique le fait que tous les Bulgares — même les habitants de Dobroudja, de Thrace, de Macédoine et de la partie est de la Serbie — tendent à se réunir en un même État.

Le fait que les Protobulgares organisèrent en État les Slaves habitant la partie nord-est et le centre de la péninsule des Balkans, eut une portée décisive sur le sort de toute la péninsule. A la suite de cette consolidation, les tribus de la partie ouest durent également s'organiser.

Ce qui augmentait encore la portée de cet affermissement des Protobulgares, c'est qu'ils furent les premiers parmi les peuples qui vinrent s'établir au centre et dans les régions nord-est de la péninsule, capables d'opposer une résistance organisée à l'invasion des peuples du

tudta állítani az északi és keleti népek folytonos betöréseit a Balkánra. Amikor meg a bolgárok északi szomszédságában egy velük rokonkultúrájú nép, a magyarok is államot alkottak, a népvándorlás megállt. A népvándorlás hullámai megtörtek a bolgárok és magyarok államainak erős gátján. Ez a jelentősége és óriási nemzetközi szolgálata a bolgárok és a magyarok államalapításának.

nord et de l'est. Lorsque les Magyars voisins, dont la civilisation montre des affinités avec celle des Bulgares, s'organisèrent à leur tour, la migration des peuples dut cesser. Les flots des peuples envahisseurs se brisaient au barrage que formèrent les Bulgares et les Magyars solidement établis et organisés. C'est là qu'est l'importance de cette organisation et le grand service que rendirent les Bulgares et les Magyars à la cause de la civilisation.

A FORRÁSOK ÉRTÉKE

Milyen műveltségi fokon állottak a bolgár-törökök, a bolgár állam megalapítói? Erre a kérdésre eddig általában azt a feleletet kaptuk, hogy nomád horda, barbár nép voltak, de szerencsére hamar beolvadtak a szlávságba, úgy hogy nyomuk sem maradt. De ennek az általánosan elfogadott véleménynek a helyességében már akkor is kételkednünk kell, ha csak azt tudjuk, hogy ez a nép állandó, már 1250 év óta fennálló államot tudott alkotni a népek átjáróján, ott ahol erre előtte egy nép se volt képes. E históriai dogma helyességébe vetett hitben megingathatott bennünket már az is, hogy a bolgár-törökök államba tudták egyesíteni Északkelet- és Közép-Balkán szervezetlen szláv törzseit, államba, amely biztosítani tudta lakosai munkáját.

Így tehát azt kell hinnünk, hogy nem lehet helyes az a régi fölfogás, hogy a bolgár-törökök nomád horda voltak. S valóban, ha alaposan átvizsgáljuk a rájuk vonatkozó adatokat, azt találjuk, hogy ez a felfogás teljesen téves.

E tévedés magyarázata az, hogy a bolgár-törökök műveltségi fokának megállapítására vonatkozólag nem vettek figyelembe más forrásokat, mint a bizánci írók munkáit. Már pedig a bizánciak nem érdeklődtek a bolgárok műveltsége iránt s ha érdeklődtek volna, se tudták volna megérteni övéktől teljesen eltérő kultúrájukat. E forrásokból, amellett, hogy a Bizánc és Bulgária közötti kapcsolatok történetének főkútfői, csak az elfogult bizáncinak a Birodalmat elpusztítással fenyegető bolgár iránti gyűlöletét látjuk. A bolgár-törökök kultúrája nem érdekelte őket, amint nem pl. az araboké és perzsáké sem, akikről szintúgy csak lenézéssel beszélnek, mert nem értik meg e népek magas műveltségét.

Tehát ha a bolgár-törökök műveltségi fokát akarjuk megállapítani, alapos kritikával kell vizsgálnunk a bizánci forrásokat. S ilyen kri-

CRITIQUE DES SOURCES

Quel était le caractère de la civilisation des Protobulgares, fondateurs de l'état bulgare? Jusqu' à présent on pensait en général — comme j'ai déjà eu l'occasion de le dire dans ma préface — qu'ils vivaient en tribus nomades jusqu' à ce que cette horde barbare ne fût absorbée par le peuple slave sans laisser aucune trace. Mais le fait même, que ce peuple fonda un État stable, — subsistant depuis 1250 ans, — sur le passage des hordes sauvages, à l'endroit où nul autre peuple ne s'en était montré capable, doit ébranler cette opinion. De plus, le fait que ce furent eux qui organisèrent les tribus slaves du centre et de la partie nord-est de la péninsule et assurèrent ainsi la sécurité de la nation, dément également l'exactitude de ce dogme historique.

Par conséquent, la supposition que le peuple protobulgare était une horde nomade, doit nos apparaître inadmissible. En effet, après l'examen radical des données qui s'y rapportent, l'inexactitude de cette opinion saute aux yeux.

Cette fausse appréciation de la civilisation des Protobulgares résulte du fait qu'on ne prenait en considération d'autres sources que les ouvrages des écrivains byzantins. Ceux-ci ne s'intéressaient pas à la civilisation des Bulgares, et même s'ils l'avaient fait, ils n'auraient pu comprendre cette civilisation si différente de la leur, qu'ils se contentaient le plus souvent de mépriser tout comme celle des Arabes et des Perses. Tout en étant les sources principales sur les relations entre Byzance et la Bulgarie, ces sources n'expriment que la haine des Byzantins contre les Bulgares, qui menaçaient d' anéantir leur empire.

Avant de pouvoir servir à déterminer le degré de civilisation propre aux Protobulgares les sources byzantines doivent être soumises à une critique sévère. Nous verrons que même de ces sources-là il ne ressort point que les

tikai vizsgálat után azt fogjuk találni, hogy a bizánci forrásokból se lehet kiolvasni azt, hogy a bolgár-törökök nomád, folytonosan harcot kereső nép voltak. Még inkább ez ellen a felfogás ellen szólnak a keleti kútfők értesítései.

De a bolgár-törökök műveltségi fokának megállapítására találunk sokkal fontosabb adatokat is, mint az irásos források értesítéseit: a nyelvészeti s különösen az archaeológiai adatokat. Szerencsére igen nagy tömegű és nagy értékű nyelvi és archaeologiai örökség maradt ránk a bolgár-törököktől, amelynek alapján megrajzolhatjuk e nép műveltségének a képét, — az írott források csak kiegészítésül szolgálnak.

*

Lássuk először is nagyon röviden a nyelvészeti eredmények tanúságait:

Már maga az a tény, hogy az összes szomszéd népek nagyon sok szót vettek át a bolgár-törökök nyelvéből, világosan mutatja, hogy magas műveltségű nép voltak.

Így elsősorban a magyarság sok szót vett át a bolgároktól. De szintúgy sok jövevényszó került a (volgai) bolgárok nyelvéből a mordvinok, a cseremiszek és a permi népek nyelvébe is.

E jövevényszavak közül ránk nézve most, amikor a bolgár-törökök kultúrájára vonatkozó adatokat keressük, a legértékesebbek a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai, amelyek azt vallják, hogy egy ősi korban, a még halász-vadász életmódot folytató magyarság a már letelepült bolgár-törököktől vette át az állattenyésztésre, földművelésre, háziiparra, állami és társadalmi életre, vallásra, irásra stb. vonatkozó sok szavát. Az állattenyésztésre vonatkozó bolgár-török jövevényszavak azt mutatják, hogy a magyarság, amikor bolgár szomszédságba került, a házi állatok közül még csak a *juhot*, *lovat* és *ebet* ismerte, de a bolgár-törökök révén fejlett állattenyésztéssel ismerkedett meg. Bolgár-török eredetűek a következő szavak: *bika*, *tulok*, *tinó*, *ünő*, *borjú*; *kos*, *ürü*, *toklyú*, *gyapjú*, *kecske*, *olló*, *köpű*, *író*, *sajt*, *túró*; *disznó*, *ártány*, *serte*; *teve*, *tyúk*, *agár*, *kopó*, *kölyök*; *ól*, *békó*, *gyeplő*, *csökönös*. E szavak kétségtelenül bizonyítják, hogy az állattenyésztés az átadó népnél, a bolgár-törököknél már nagyon fejlett volt akkor, amikor a magyarság a szomszédságába került. Még fontosab azután az, hogy a magyar nyelv egész ősi földművelési terminológiája bolgár-török: *tarló*, *árpa*, *búza*, *eke*, *sarló*, *arat*, *kepe*,

Protobulgares aient mené une vie guerrière et nomade. Les sources orientales contrarient encore davantage cette opinion.

Pour préciser le degré de la civilisation protobulgare, nous possédons encore d'autres sources plus importantes que les sources écrites, à savoir les données linguistiques et archéologiques. Par bonheur, un grand nombre de données linguistiques et archéologiques de grande valeur nous sont parvenues de l'époque protobulgare et sur la base de ces données nous tâcherons d'évoquer l'image de la civilisation de ces peuples. Les sources écrites ne serviront qu' à la compléter.

*

Voyons d'abord en raccourci le témoignage des données linguistiques. La circonstance que les peuples voisins empruntèrent une quantité d'expressions à la langue bulgare, suffit pour faire voir clairement le haut degré de civilisation auquel les Bulgares aient atteint. Tout d'abord les Magyars empruntèrent des expressions à la langue des Bulgares. Pareillement, une foule d'expressions passèrent de la langue des Bulgares de la Volga dans celle des Mordvins, des Tschérémisses et des peuples Permes.

Etudiant les données relatives à la culture des Protobulgares ce sont les mots hongrois provenant de la langue protobulgare qui nous intéressent en premier lieu. Ils prouvent que les Magyars menant dans les siècles reculés une vie primitive et s'occupant de pêche et de chasse, empruntèrent aux Protobulgares sédentaires les expressions relatives à l'élevage, à l'agriculture, à l'industrie domestique, à la vie de l'État et de la société, à la religion, à l'écriture etc. Les mots d'emprunt d'origine protobulgare relatifs à l'élevage attestent que les Magyars — avant de se fixer dans le voisinage des Bulgares — ne connaissaient guère que les expressions suivantes: *juh* (brebis), *ló* (cheval), *eb* (chien). A la suite du contact avec les Protobulgares, ils apprirent à pratiquer l'élevage en masse. Les mots suivants sont d'origine protobulgare: *bika* (taureau), *tulok* (jeune taureau), *tinó* (jeune boeuf), *ünő* (veau femelle), *borjú* (veau), *kos* (bélier), *ürü* (mouton), *toklyú* (jeune agneau), *gyapjú* (laine), *kecske* (chèvre), *olló* (ciseaux), *köpü* (baratte), *író* (lait de beurre), *sajt* (fromage), *túró* (caille), *disznó* (porc), *ártány* (verrat), *serte* (soie de cochon), *teve* (chameau), *tyúk* (poule), *agár* (levrier), *kopó* (chien de chasse), *kölyök* (jeune animal), *ól*

kéve, boglya, szérű, szór, ocsú, őröl, dara.[1] Az a nép, amelytől a magyarság e szavakat tanulta, biztosan földművelő volt, mert a földművelés ilyen terminusait jelölő szavakat nem adhatott át olyan nép, amely a földművelést maga is csak más népnél ismerte. Sőt a nyelvi adatokból az is kitűnik, hogy a bolgár-törökök nem is kaukázusi hazájukban tanulták a földművelést, mert ha ott tanulták volna, kétségtelenül kaukázusi szomszédaiktól vették volna át a földművelési terminológiájukat. De a bolgár-törökök földművelési terminológiája török, ami azt mutatja, hogy *messzi ázsiai hazájukból hozták magukkal a földművelés ismeretét*, egy nagyon termékeny, a földművelésre különösen alkalmas területről.[2]

Így tehát már nyelvészeti adatok alapján is fel kell tennünk, hogy a *bolgár-törökök nem voltak nomád horda, hanem ősidők óta letelepült, elsősorban állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó nép.*

De a bolgár-törökök műveltségének magas fokát még világosabban bizonyítják a *leletek.* A bolgár török korból sáncok, sáncvárak, kőpaloták s kővárak, feliratok, szobrászati emlékek és különféle használati és dísztárgyak maradtak ránk, amelyek a legkétségtelenebbül bizonyítják, hogy egy civilizált nép emlékeivel van dolgunk. Ezeknek az emlékeknek a jelentősége igen nagy. Belőlük nemcsak a bolgár-törökök műveltségének magas fokát állapíthatjuk meg, de fontos következtetést vonhatunk az összes „török kultúrájú" népek műveltségére, különösen a honfoglaló magyarokéra, hiszen a magyarság hosszú századokon keresztül élt a bolgár-törökség szomszédságában s művelődött e nép hatása alatt. Hálás munka vár itt a kutatókra. Pliska, Mádara, Preslav[3] stb. rendszeres felásatása és az anyag feldolgo-

[1] L. az egész kérdésre *Gombocz Z.*: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX (1912). V. ö. *Gombocz*, Magyar Nyelv XVII (1927) 15—21.

[2] V. ö. *Fehér Géza*, Pametnicitě na prabălgarskata kultura. (A bolgár-török műveltség emlékei.) Izv. Bălg. Arch. Inst. III (1929) 5, és Kulturata na prabălgaritě. (A bolgár-törökök műveltsége) Sofia, 1929, 7—8.

[3] Csak a közismert földrajzi neveket írtam magyarosan, mint Besszarábia, Szófia, Dnyeszter, a többieket és az összes bolgár személyneveket fonetikus átírásban, pl. Balasčeff s nem Balaszcseff. Erre elsősorban az kényszerített, hogy a kirill betűs könyvcímeket is latin betűkkel írtam át s nem akartam, hogy az átírás kétféle legyen, a a név magyaros, a könyvcím nem.

(étable), *csökönyös* (obstiné), *béklyó* (liens, fers), *gyeplő* (bride). Ces mots prouvent sans conteste que l'élevage était très développé chez les Protobulgares au moment où les Magyars se fixèrent dans leur voisinage. Plus important est encore le fait que toute la terminologie hongroise ancienne originale de l'agriculture est d'origine bulgaro-turque : *tarló* (chaume), *árpa* (orge), *búza* (blé), *eke* (charrue), *sarló* (faucille), *arat* (récolter), *kepe* (tas de quinze gerbes), *kéve* (gerbe), *boglya* (meule de foin), *szérű* (aire), *szór* (venter), *ocsú* (faux seigle), *őröl* (moudre), *dara* (gruau)[1]. Le peuple qui prêtait ces expressions aux Magyars, dut être sûrement un peuple l'agriculteurs. Ces termes agricoles n'ont pu être employés et communiqués par un peuple qui n'ait connu l'agriculture que chez un autre. De plus, il ressort des données linguistiques que ce n'est même pas dans leur patrie du Caucase que les Protobulgares apprirent à connaître l'agriculture. Autrement, c'est de leurs voisins du Caucase qu'ils auraient emprunté leur terminologie de l'agriculture. Mais la terminologie agricole des Protobulgares est d'origine turque. Cette circonstance nous fait comprendre qu'*ils connaissaient l'agriculture déjà dans leur ancienne patrie de l'Asie*, qui possédait une terre très fertile, apte à l'agriculture.[2]

Rien que d'après le témoignage des données linguistiques il faut donc supposer que *les Protobulgares n'aient pas constitué une horde sauvage, mais un peuple fixé depuis longtemps, s'occupant en premier lieu d'agriculture et d'élevage.*

Les *trouvailles* archéologiques prouvent encore mieux le haut degré de civilisation des Protobulgares. Les enceintes de fossés, les camps retranchés, les bâtiments et forteresses de pierre, les inscriptions, les monuments de la sculpture et d'autres objets provenant de l'époque protobulgare, sont autant de preuves de leur riche culture. La portée de ces monuments est très grande, ils nous permettent non seulement de constater la haute culture des Protobulgares, mais de juger aussi du degré de civilisation de tous les peuples de „culture tur-

[1] Sur cette question v. *Gombocz Zoltán*, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX (1912). Cfr. *Gombocz*, Magyar Nyelv XVII (1927) 15—21.

[2] V. *Fehér Géza*, Pametnicitě na prabălgarskata kultura (Les monuments de la culture des Protobulgares). Izv. Bălg. Arch. Inst. III (1925) 5, et Kulturata na prabălgaritě. (La civilisation des Protobulgares) Sofia, 1929, 7-8.

zása a bolgár nép multjának legfényesebb korszakával ismertet meg bennünket. Sőt ezek az emlékek, egy különleges kultúra maradványai lévén, igen fontosak egyetemes történeti szempontból is, hiszen az európai népvándorlás-kor török népeinek egyedül ezek a monumentális emlékei s így meg fogják világítani a tudománynak e korról alkotott ugyancsak homályos képét.

Alábbiakban röviden ismertetjük az emlékeket s azután megállapítjuk, hogy milyen következtetéseket vonhatunk belőlük a bolgár-törökök műveltségére.

I. HATÁRSÁNCOK ÉS SÁNCVÁRAK

A dunai bolgár-törökök legrégibb emlékei a határsáncok és sáncvárak. Maradványaikat mindenütt megtalálhatjuk, ahol csak bolgár-törökök megtelepedtek :

a) *Besszarábiában.*

Theophanes és Nikephoros VII. századi közös forrásuk alapján azt írják, hogy *Kurt* (*Κοβρᾶτος*, ez a forma egy eredeti **Κουρᾶτος* = *Kur't* rossz másolata) harmadik fia *Ešberüh*[1] (görög átírásban *Ἀσπαρούχ*) átkelvén e Dnyeperen és a Dnyeszteren a Duna mellett telepedett le népével.[2]

Erről a bolgár szállásról az első bolgár kánok Névlajstroma csak annyit tud, hogy a Duna tulsó partján feküdt[3], de az említett bizánci forrásokból pontosabb adatokat kapunk. Theophanes azt írja, hogy a *Dunán túl* feküdt ez a szállás és pedig a Duna s az ettől északra fekvő folyók között, tehát jól biztosított helyen, amelyet elől mocsarak, egyebütt pedig folyók

[1] A *Kurt* és *Ešberüh* névre v. ö. *Fehér Géza*, Ostatăci ot ezika na dunavskitĕ prabălgari. (= a dunai bolgár-törökök nyelvének maradványai) Izv. Bălg. Arch. Inst. V (1928—29) 130-131.

[2] Theoph. ed. de Boor pp. 357_{27} 358_5, Niceph. ed. de Boor p. $34_{5\text{-}7}$.

[3] *Mikkola* J. Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren, JSFOu XXX (1914) 33, 9.

que", en premier lieu de celle des Magyars à l'époque de leur établissement. Ceux-ci vivaient pendant des siècles dans le voisinage des Protobulgares et se développaient sous leur influence. Un terrain très fécond se présente ici aux archéologues. Les fouilles aux environs de Pliska, Madara, Preslav, etc. et l'élaboration des matèriaux existants jetteront de la lumière sur l'époque la plus brillante de l'histoire des Bulgares. De plus, ces monuments sont les restes d'une culture spéciale et ont une grande valeur, même au point de vue de l'histoire universelle ; étant les seules constructions turques de caractère monumental de l'époque de la migration, ils éclaireront l'image confuse que la science a peinte de cette époque !

Dans ce qui suit je ferai connaître en peu de mots les monuments, pour en tirer les conséquences relatives à la culture des Protobulgares.

I. REMPARTS FRONTIÉRES (LIMES) ET CAMPS RETRANCHÉS

Les monuments les plus anciens des Protobulgares danubiens sont les frontières (limes) et les camps retranchés. Leurs restes se trouvent partout où les Protobulgares se sont établis.

a) En Bessarabie.

Théophane et Nicéphore s'appuyant tous deux sur une source commune du VIIe siècle, racontent qu' *Ešberüh*[1] (en transcription grecque *Ἀσπαρούχ*), le troisième fils de *Kurt* (*Κοβρᾶτος*, cette forme est la copie fausse de *Κουρᾶτος* = *Kur't*) traversant le Dniester et Dnieper s'est établi avec son peuple au bord du Danube.[2]

Selon la Liste des premiers khans bulgares cet habitat se trouvait au-delà du Danube.[3] Les sources byzantines susmentionnées en disent plus. Théophane nous fait savoir que leur pays se trouvait au delà du Danube, plus exactement entre le Danube et les fleuves qui se trouvent an nord du Danube, protégé d'en avant par les marécages et des autres côtés par les fleuves.[4]

[1] Pour les noms *Kurt* et *Ešberüh* voir *Fehér Géza*, Ostatăci ot ezika na dunavskitĕ prabălgari (= Les restes de la langue des Protobulgares Danubiens). Izv. Bălg. Arch. Inst. V (1928/29) 130—131.

[2] Théoph. ed. de Boor pp. 357_{27}—358_5, Niceph. ed. de Boor p. $34_{5\text{-}7}$.

[3] *Mikkola J.* Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. JSFOu XXX (1914) 33, 9.

[4] Théoph $358_{1\text{-}4}$.

védtek.[1] Nikephorosnál pedig azt olvassuk, hogy a bolgároknak ezt a szállását, amelyet a maguk nyelvén *Ὄγλος*-nak neveztek, elől mocsarak tették megközelíthetetlenné, hátul pedig áthághatatlan, „meredekségek" erősítették meg.[2]

E dunamenti szállást védő mocsarak hollétét egész biztossággal megállapíthatjuk. T. i. Konstantinos Pogonatos császár hadjáratának leírásában Theophanes elmondja, hogy a császár seregét mocsarak akadályozták abban, hogy az *Ὄγλος*-t megközelíthesse.[3] Azután meg azt olvassuk (Theophanesnél és Nikephorosnál), hogy Ešberüh bolgárjai a megfutamodott bizánci sereget a Dunáig kergetik, majd átkelnek a folyón és elfoglalják az új hazát, a Balkán hegység szorosaiig terjedő földet. Így világos, hogy itt csak a *Dunától északra és a Prut legdélibb szakaszától keletre eső mocsarakról, tavakról lehet szó.*[4]

[1] Theoph. 358$_{1-4}$

[2] Niceph. 34$_{8-12}$ (*τὰ δ' οὖν ὄπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχίσμενα*). Theophanes Nikephoroséval egyező forrásának a bolgár szállásra vonatkozó adatait a maga tudása szerint megmagyarázni igyekszik, Szövegében zavar van. Úgy látszik a bolgár *Ὄγλος* szót folyónévnek vélte. Így tehát teljesen tévesen hiszi Škorpil azt (Anciens monuments bulgares dans la Dobroudja. Dobroudja publ. par la Société Bulgare des savants etc. Sofia 1918, 145 s kk. Idézve alább: *Dobroudja),* hogy Nikephoros más helyen fekvő *Ὄγλος*-t ír le, mint Theophanes; *Zlatarski* meg Theophanes fenti leírása alapján — helytelenül — a Dunától délre helyezi azt a bolgár szállást, amelyet Konstantinos Pogonatos megtámadott. Zlatarski V. N. Istorija na bălgarskata dăržava prěz srědnitě věkove (= A bolgár állam története a középkorban) I, 1. Sofia, 1918, 126 s kk.

[3] Theoph. p. 358$_{11}$ etc.

[4] *Zlatarski* i. m. 126 s kk. a Fekete-tenger-parti dobrudzsai tavakra gondol. Feltevése, mely szerint a bolgárok szállása a Duna-delta legdélibb ága és egy ettől délre eső, ma már meg nem levő ág (!) közötti sziget volt, a Ps. Choren. Mózes féle krónikán alapszik. De ezen örmény geográfia szerzője csak bizánci forrásából tudott a bolgárok új szállásáról, ezt pótolta meg a maga iskolás geográfiai fogalmai szerint. Zlatarski épen ellenkezőleg örmény eredetűnek tartja a Theoph.—Nikeph.-féle (bizánci) elbeszélést is. Szerinte ezt a *Κούβρατος* és *Ἀσπαρούχ* névformák bizonyítanák. Holott e formákban nincs semmi örmény, sőt épen azt vallják ezek a formák, hogy az örmény szerző egy bizánci forrást írt ki és pedig oly híven, hogy azokat a hibákat is megőrizte, amelyek csak a görög átírás sajátosságaiból érthetők meg (eredeti *Kurt, Kur't* görög átírása **Κουρᾶτος*, ebből *Κοβρᾶτος*, majd *Κούβρατος*, v. ö. örmény *Khubraata* és *Ešberüh* görög átírása *Ἀσπαρούχ*, v. ö. örmény *Aspar-hruk.)*

Nicéphore nous communique que cet habitat des Bulgares — qu'ils nommait *Ὄγλος* — était inaccessible par devant à cause des marécages, par derrière à cause des „escarpements".[1]

L'endroit des marécages qui protégeaient l'habitat situé au bord du Danube, peut être établi avec certitude. Théophane nous raconte dans la description de la campagne de l'empereur Constantin Pogonat, que les marécages empêchaient l'armée de l'empereur d'approcher ledit *Ὄγλος*.[2] Plus loin chez Théophane et chez Nicéphore nous lisons que les Bulgares d'Ešberüh poursuivirent l'armée byzantine jusqu'au Danube, le traversèrent et occupèrent les terres s'étendant jusqu'aux défilés des monts Balkans. Il est évident, qu'il ne peut s'agir que des marécages et des étangs situés *au nord du Danube et à l'est du cours inférieur du Pruth.*[3]

Ce territoire protégé au sud par les marécages et les étangs, inaccessible à l'ouest, n'est dépourvu d'une frontière naturelle qu'au nord (par derrière). Ou ne trouve nulle trace de ces escarpements inaccessibles qui, selon Nicéphore, protègeaient le camp de Bessarabie. A moins que

[1] Nicéph. 34$_{8-12}$ (*τὰ δ' οὖν ὄπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχίσμενα*). Théophane cherche à expliquer les données de sa source, la même que celle de Nicéphore, Le texte de sa source est confus. Il semble qu'il prit le mot *Ὄγλος* pour un nom de fleuve. Il en résulte que *Škorpil* s'est trompé (Anciens monuments bulgares dans la Dobroudja. Publ. par la „Société Bulgare des savants etc." Sofia, 1918, 145 ss. Cité plus bas: *Dobroudja)* en supposant, que Nicéphore décrit un autre *Ὄγλος* que Théphane. *Zlatarski* se basant sur la decription de Théophane place le camp attaqué par Constantin Pogonat faussement au sud du Danube. Istorija na bălgarskata dăržava prěz srědnitě věkove (L'historie de l'État bulgare au moyen-âge) I, 1, Sofia, 1928, 126 ss.

[2] Theoph, 358$_{11}$ etc.

[3] *Zlatarski* l. c. 126 ss, pense aux étangs de Dobroudja au bord de la Mer Noire. La supposition que le camp des Bulgares se trouvait sur une île située entre le bras sud du Danube et entre un bras plus au sud qui n'existe plus, se base sur la chronique de P. Moïse Choren. Mais l'auteur de cette géographie arménienne ne puisait que dans les sources byzantines. Il compléta l'idée qu'il en avait conçue par ses propres connaissances géographiques. Zlatarski pense tout au contraire, que ce récit (byzantin) de Théophane et de Nicéphore est d'origine arménienne. Il cite les noms *Κούβρατος* et *Ἀσπαρούχ* comme preuves. Bien que ces noms ne soient guère d'origine arménienne; ils prouvent tout au contraire que l'auteur arménien se servait d'une source byzantine, conservant même les fautes provenant de la transcription grecque. (La transcription grecque de la forme originelle *Kurt, Kur't* est **Κουρᾶτος* > *Κοβρᾶτος* > *Κούβρατος*, v. la forme arménienne *Khubraata* et *Ešberüh* dont la transcription grecque est *Ἀσπαρούχ* et v. la forme arménienne Aspar-hruk

Ez a terület, amelyet előlről, azaz délről e mocsarak, tavak határolnak, tényleg jól védett, — nemcsak délről, de keletről és nyugatról is. Csak épen hátulról, azaz északról nincs természetes határa. Seholsem találjuk meg azokat az áthághatatlan akadályokat, amelyek Nikephoros szerint északról védik e besszarábiai szállást De találunk két *földsáncot*, amelyeknek árka észak fele van, amelyek tehát egy Besszarábiában lakó nép északi védősáncai voltak. Azt kell tehát hinnünk, hogy a bizánci forrás adata e mesterséges „meredekségekre", sáncokra vonatkozik.[1] Besszarábiában keletnyugati irányban két sánc halad : 1. a besszarábiai északi sánc a prutmenti Leovo falunál kezdődik és Bendertől délre éri el a Dnyesztert. A sánc északi oldalán levő árok 3 m. mély és (felül) 10 m. széles, a töltés 2 m. magas és 12 m. széles (Batyr-nál mérve).[2] 2. A besszarábiai déli sánc a Prut mellett Vadul lui Isak-nál kezdődik s keleti irányban haladva a Jalpug tó legészakibb pontja (Bolgrad város) felett vonul, majd délkeleti irányban folytatódva a Katlapug tó északi szélét érinti. Innen északkelet fele halad a Kitaj tó északi széléig, majd északkeleti s keleti irányban vonul s a Sasik (Kunduk) tónál végződik,

A sánc nyugati, a Prut és a Jalpug patak völgye közé eső negyede lényegesen erősebb, mint a keleti nagyobb része. A nyugati negyedben árka 2·5—2·8 m. mély s (felül) 20 m. széles, töltése 2·5 m. magas s az alapjánál 17 m., a koronájánál 4—5 m. széles s a töltés és az árok között 3—4 m. széles eredeti magasságban meghagyott földsáv, padka (Berme) van.[3] Nincs „padka" e földsánc keleti nagyobbik részében. Ez a padka különösen fontos azért, mert a bolgár-törökök összes jelentősebb sánc-erődítményeiben megtaláljuk.

Már Uhlig megállapítja, hogy a sáncvonal nyugati, a Pruttól a Jalpugig terjedő 34·1 km. hosszú része lényesen erősebb, mint a nagyobbik keleti rész.[4] Miután e sánc kétféle szerkezetéből fontos következtetéseket vonok a

[1] V. ö. Balasčeff G. Ukrěpitelnitě raboti na starobălgarskata vojska. (= az óbolgár hadsereg erődítési művei) Minalo III. 10 (1918) 5—7.

[2] *Uhlig C.* Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Traianswälle. Praehist. Zeitschrift. XIX (1928) 192—193.

[3] *Uhlig* i. m. 197—199.

[4] Uhlig i. h.

ce ne soient les deux remparts de terre, dont les fossés se trouvent du côté nord, qui durent être les septentrionaux d'un peuple habitant la Bessarabie. Il faut donc supposser que la passage en question de la source byzantine se rapporte à ces escarpements artificiels.[1] Les deux remparts de Bessarabie se prolongent dans la direction est-ouest. 1. Le remparts du nord prend sa naissance au village Leovo, situé au bord du Pruth et atteint le Dniester sud près de la ville de Bender. Le fossé qui se trouve au côté nord du remblai a une profondeur de 3 m, une largeu (en haut) de 10 m, le remblai a 2 m de haut et 12 m de large (mesuré à Batyr).[2]

2. Le rempart du sud de la Bessarabie commence à Vadul lui Isak situé au bord du Pruth, se dirige vers l'est et laisse au sud le point le plus septentrional du lac Jalpug (la ville de Bolgrad) ; tournant vers le sudest, il atteint le bord septentrional du lac Katlapugpuis, changeant de direction, il se dirige au nord-est et touche le bord septentrional du lac Kitaj, enfin il continue encore vers le nord-est et l'est jusqu' au lac Sasik (Kunduk).

Le premier quart du rempart, s'étendant à l'ouest entre le Pruth et la vallée Jalpug, est mieux fortifié que le reste. Son fossé a une profondeur de 2·5—2·8 m, une largeur (en haut) de 20 m, la hauteur du remblai est de 25 m, sa largeur, de 17 m à la base et de 4·5 m au sommet. Entre le remblai et le fossé il y a un sentier plat, appelé ‚berme', qui a 3—4 m de largeur.[3] Ce dernier est surtout très intéressant, puisqu'il est un élément caractéristique des plus importantes places fortes protobulgares.

Déjà Uhlig avait établi que la partie occidentale du rempart s'étendant sur une longueur de 34·1 klm entre le Pruth et Jalpug, est mieux fortifiée que la partie orientale qui est plus longue.[4] Je tâcherai de déterminer l'endroit précis où le rempart commence à n'avoir plus de berme, et cette différence dans la construction du rempart me servira à fixer l'emplacement de l'habitat principal des Protobulgares. Schuchhardt a mesuré les dimensions du rempart audessus de la ville de Bolgrad, où il est coupé

[1] Voir *Balasčeff*, Ukrěpitelnitě raboti na starobălgarskata vojska (= Les travaux de défense de l'armée protobulgare). Minalo III. 10 (1918) 5—7.

[2] *Uhlig C.* Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Trajanswälle. Praehist. Zeitschrift XIX (1928) 192—193.

[3] *Uhlig* l. c. 197—199.

[4] *Uhlig* l. c.

bolgár-török központi szállás hollétére, igyekeztem megállapitani, hogy hol végződik pontosan a padkás sáncszerkezet. Schuchhardt megmérte a sáncot Bolgrad felett, ahol azt a vasútvonal háromszor átvágja s azt találta, hogy a két nyugatibb ponton megvan a „padka," a harmadik ponton, Trojanski Val (ma Trajan Val) állomás mellett nincs meg,[1] aminthogy nincs nyoma ettől keletre sehol sem.[2] Ez év tavaszán Dobrudzsa-Besszarábia-i tanulmányútamban bejártam ezeket a helyeket s igyekeztem megállapítani, hogy vajjon a középső pontnál végződött-e a padkás sáncszerkezet, vagy ettől keletre valahol. Nyugatról számítva a második helyen, mint már Schuchhardt megállapította, még világosan szemlélhető a padkás szerkezet. Az már most a kérdés, hogy itt, az ú. n. Borločen dombvonalnál s völgynél végződött-e a padkás szerkezet, vagy ettől keletre. Végigmentem e három kilométeres vonalon. Keleten, Trojanski Val állomástól nyugatra a Jalpug patak áradásai széles darabon elmosták a sáncot, itt csak az árokvonal látszik halványan. De épen ott, ahol a Jalpug völgy nyugati oldalán a sáncvonal megint világosan eltűnik, az út mellett egy kis darabon megvan a padka nyoma, bár tovább nyugatra a Borločenig ma már sehol sem látható világosan. Ebből kétségtelen, hogy a nyugati erősebb sánc-szerkezet a Jalpug pataknál végződött. A keleti nagyobb részen a sánc 38—40 méter széles, a töltés magassága 1·7—2 m., az árok 1·5 m. széles, de sok helyen már feltöltődött.[3]

Alább látni fogjuk, hogy a bolgár-törökök, ha új területen telepednek meg, óriási kiterjedésű sáncvárakat épitenek s azután országuk határát erősítik meg sánccal. Igy a következőképen kell magyaráznunk az ismertetett két besszarábiai sáncot. Amikor a bolgárok (a VII. század közepe táján) megtelepedtek Besszarábiában, mindjárt elkészítették központjuk védelmét. Besszarábiában jó szállás-erődítményül, jól védhető központul kinálkozott az a terület, amelyet délen a Duna és mocsarai, keleten a Prutnak mocsarakkal jól kiszélesített legdélibb szakasza, nyugaton pedig a Jalpug tó védett. E hatalmas terület (mintegy másfélezer km²) északi védelméül padkával megerősített sáncot húztak. Miután, mint alább látni fogjuk, a bolgá-

[1] Arch.-epigr. Mitt. aus Österreich-Ungarn. IX (1885) 218.

[19] Uhlig i. m. 199.

[20] V. ö. Uhlig i. m. 199.

à trois reprises par la voie ferré, et a trouvé que les deux tronçons ouest possèdent une berme, tandis qu'elle manque complètement au troisième point, près de la gare Trojanski Val (nommée maintenant Trajan Val),[1] comme elle manque à l'est de ce point jusque' à son extrémité.[2] Dans mon voyage d'études de ce printemps, j'ai examiné ces endroits et me suis efforcé de déterminer si la construction avec la berme se termine ici au mileu ou continue encore à l'est. En comptant de l'ouest à partir de la seconde brèche faite par la voie ferrée, ainsi que l'avait établi Schuchhardt on voit encore distinctement cette berme. Ici se pose la question de savoir si c'est précisement en ce point, près de la petite chaîne de collines de Borločen que cesse d'exister la berme, ou si elle continue plus à l'est. J'ai dépassé cette ligne de 3 km et au côté ouest de la station Trojanski Val à l'est, la rivière Jalpug en débordant a effacé les lignes du retrachement et on ne remarque que faiblement les traces du fossé. Mais c'est juste à l'endroit où le rempart apparaît nettement de nouveau, sur le côté ouest de la vallée de la Jalpug, que se montrent une fois les traces de la berme, tandis qu'à l'ouest de ce point, jusqu' à Borločén on ne voit plus de berme. Il est clair que le retrachement renforcé d'une berme prend fin à la rivière Jalpug. Dans la partie est, qui est la plus longue, le retranchement a une largeur totale de 38—40 m, le remblai est haut de 1·7—2 m, le fossé large de 1·5 est très souvent de nouveau comblé.[3]

Nous verrons par ce qui suit que les Protobulgares s'établissant sur un nouveau territoire, se construisaient d'immenses camps retranchés et qu'ils élevaient des enceintes à la frontière (limes). J'essayerai d'expliquer l'origine des deux remparts de la Bessarabie susmentionnés: Les Bulgares s'étant établis (vers la moitié du VIIe) en Bessarabie, y préparaient tout de suite la défense de leur nouveau centre. En Bessarabie, l'endroit protégé au sud par les marécages, à l'ouest par le lac Jalpug, semblait apte à y construire un habitat fortifié. Pour la défense de ce territoire (cca 1500 km²) on éleva au nord un remblai renforcé d'une berme. Puisque — comme nous allons le voir plus tard — les camps retranchés les plus importants des Protobulgares

[1] Arch.-epigr. Mitt. aus Österreich-Ungarn. IX (1885) 218.

[2] *Uhlig* l. c. 199.

[3] *Uhlig* l. c. 199.

rok összes fontos erődítményeiben ilyen padkás szerkezetet találunk, e sáncszakasz padkás volta is amellett szól, hogy itt a bolgárok besszarábiai központi szállás-erődítményével van dolgunk (ennek az erődítménynek a neve volt *Ὄγλος*, nem pedig a bolgárok egész szállásaé). E védelmi vonaltól messze északra országhatáruk biztosítására építették a besszarábiai északi sáncot.

Védelmi rendszerüket később még jobban kiegészítették és pedig úgy, hogy a déli sáncot folytatták. Ez a folytatás, a Jalpug völgytől a Sasik tóig érő sánc, azonban már egyszerű szerkezetű. E védelmi vonal kiépítése által az országhatáron belül négy, három-három oldalról természetes határ védte erődítményszállás keletkezett: a nyugati, legerősebben védett főközpont mellett a Duna, a Jalpug és a Katlapug tavak és a sánc között a második, a Duna, Katlapug és a Kitaj tavak és a sánc között a harmadik s végül a Duna, a tenger, a Kitaj és a Sasik tavak és a sánc között a negyedik.

b) *Dobrudzsában*

Fent idézett bizánci forrásaink szerint Konstantinos Pogonatos császár 679-ben megtámadja a bolgárokat, akik a nagy haderő elől „erődítményükbe“[1] — az *Ὄγλος*-ba — vonulnak, amelyet a bizánciak nem tudnak megközelíteni. Amikor azután a bizánci császár otthagyja a katonáit s a sereg menekülni kezd, a bolgárok rácsapnak, a Dunáig üldözik, majd átkelve e folyón elfoglalják az új hazát. E leirásból az tűnik ki, hogy a bolgárok erődítmény-szállása, *Ὄγλος*-a Besszarábiában volt, — mint megállapították a Duna, a Prut, a Jalpug tó és a sánc közötti terület — s úgy látszik, a győzelem után vették a bolgárok a Duna, a tenger és a Balkán hegység között levő területet birtokukba.

De az emlékek alapján fel kellett vetődnie annak a gondolatnak, hogy vajjon nem foglalták-e el Észak-Dobrudzsát a bolgárok már a 679-i bizánci támadás előtt. Bizánci forrásaink csak annyit mondanak, hogy a császár azért indított hadjáratot a bolgárok ellen, mert a Dunán túli (azaz besszarábiai) szállásukból be-betörtek azokra területekre, amelyeket később,

[1] Theoph 358_{22}: *εἰς τὸ προλεχθὲν ὀχύρωμα*, Niceph. 35_{2-4}: *πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα* — ez az erődítmény nem lehet más, mint az *Ὄγλος*, mert fentebb csak erről volt szó.

montrent cette construction à „berme“, il n'est que très probable qu'ici nous avons à faire à l'habitat fortifié central des Bulgares de Bessarabie. (Le nom *Ὄγλος* se rapporte è ce dernier seulement et non à tout le pays des Bulgares.) Loin au nord de cette ligne on construisit, pour défendre les frontières de l'État entier, le rempart septentrional de Bessarabie.

Ce système de fortification a été complété plus tard par le prolongement de la ligne sud. Ce prolongement qui s'étend de la rivière Jalpug jusqu'au lac de Sasik est d'une construction plus simple. Cette ligne de défense une fois construite, en dedans de la ligne frontière (limes) furent construites quatre places-fortes protégées sur trois côtés par des frontières naturelles ; outre celui de l'ouest, le point principal le mieux fortifié, se trouve le second, situé entre le Danube, les lacs Jalpug et Katlapug et le rempart ; le troisième entre le Danube, les lacs Katlapug, Kitaj et le rempart, et le quatrième entre le Danube, la mer, les lacs Kitaj et Sasik et le rempart.

b) *En Dobroudja.*

Selon les sources byzantines susmentionnées l'empereur Constantin Pogonat attaqua en 679 les Bulgares, qui se retirèrent devant cette force supérieure à la leur dans leur forteresse, l' *Ὄγλος*[1] que les Byzantins ne purent forcer. L'armée byzantine abandonnée par son empereur s'enfuit. Les Bulgares la poursuivirent jusqu'au Danube, qu'ils traversèrent et occupèrent leur nouvelle patrie sur la rive droite du Danube. Cette description prouve que le siège fortifié centrale des Bulgares, l' *Ὄγλος*, était en Bessarabie (sur le territorie situé entré le Danube, le Pruth, le lac Jalpug et le rempart) ; il semble donc, que ce n'est qu'après leur victoire sur les Byzantins qu'ils occupèrent le territoire entre le Danube, la mer et les monts Balkans.

Mais en se basant sur les monuments on peut se demander si les Bulgares n'avaient d'abord occupé que la partie nord de la Dobroudja et peut-être même avant l'offensive byzantine ? Les sources byzantines se bornent au fait que l'empereur attaqua les Bulgares, qui de leur siège situé au delà du Danube, c'est à dire de Bessarabie, venaient dévaster les

[1] Theoph. 358_{22}: *εἰς τὸ προλεχθὲν ὀχύρωμα*, Niceph. 35_{3-4}: *πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα* ; il fut avant question de l' *Ὄγλος*.

azaz a 679-i hadjárat után, meghódítottak. Kérdés, hogy csak be-betörtek-e Dobrudzsába, vagy még 679 előtt meg is vetették a lábukat itt s a császárnak, az arabokkal lévén elfoglalva, csak akkor volt módjában útjukat állani, amikor Észak-Dobrudzsa már a kezükben volt.

Lássuk, bizonyítják-e ezt az emlékek?

1. Galac felett húzódik egy sánc, amely a Szeret mellett, a folyó torkolatától 12'5 km.-nyire (Staro-Serbeštinél) kezdődik és északnyugatra domborodó 27 km. hosszú ive Tulučeštinél éri el a Brateš tavat. A sánc árka északon van. Bolgár-török eredete mellett szól az, hogy szerkezete és méretei megfelelnek a besszarábiai déli sánc nyugati negyedéinek (legalább is eredeti formájában megfeleltek). Monastireaskánál mérve árka 2'7 m. mély és 14 m. széles, töltése 2'5 m. magas és 24 m. széles, a padka 4'5 m. széles.[1] Ez a sánc észak felől biztosítja a Duna nagyfontosságú galaci pontját.

E sáncról egy régebbi munkámban Škorpil[2] és Zlatarski[3] után azt írom,[4] hogy a besszarábiai bolgárok akkor építették, amikor a Duna volt a déli határuk. Most, hogy tanulmányutamon végigjártam ezeket a helyeket s saját megfigyelésem alapján gondolhatom át a kérdést, úgy látom, hogy ez a feltevés nem lehet helyes! Mi szükségük lett volna a bolgároknak arra, hogy a galaci pontot észak felől biztosítsák akkor, amikor még csak Besszarábiában laktak? Egy Besszarábiában lakó népnek ez nem volt fontos. De ugyancsak fontos volt ez egy Besszarábiában és Dobrudzsában lakó népnek, amely úgy védekezhetett észak-nyugat felől jövő támadások ellen, hogy (ha nem is foglalta el az egész Moldvát) a Duna, a Prut és a Szeret közötti legdélibb pontot biztosította. Igy tehát azt kell hinnünk, hogy a galaci sáncot akkor építették a bolgárok, amikor Dobrudzsa már a kezükben volt. Ez azonban természetesen nem bizonyítja kétségtelenül azt, hogy Észak-Dobrudzsa már 679 előtt a bolgárok kezében volt, hiszen készülhetett ez a sánc később is, akkor, amikor a bolgárok már Besszarábia, Dobrudzsa és Alsó-Moesia birtokában voltak s nagy birodalmuk határvédelmét építették ki.

territoires voisins qu'ils occupèrent plus tard. Mais la question reste ouverte, si les Bulgares ne firent que dévaster ces territoires ou s'ils s'y étaient établis déjà avant 679, l'année, où l'empereur guerroyant contre les Arabes, ne put arrêter les Bulgares que lorsqu'ils possédaient déjà la Dobroudja septentrionale.

Voyons la preuve apportée par les monuments!

1. Il y a un rempart au nord de Galac qui commence au bord du Sereth (à Staro-Serbešti) à 12'5 km de son embouchure et qui, formant un demi-cercle d'une longueur de 27 km, atteint à Tulučešti le lac Brateš. Le fossé du retranchement est au nord. L'analogie dans la construction et les dimensions (à l'origine) avec la partie ouest du retranchement du sud de la Bessarabie, atteste son origine protobulgare. Mesuré à Monastireaska, son fossé est profond de 2'7 m, large de 2'5 m, son remblai est haut de 2'5 m, large de 24 m, sa berme est large de 4'5 m.[1] Ce rempart protège vers le nord le point très important de Galac.

Dans un de mes ouvrages antérieurs, j'avais écrit en me basant sur les traveaux de Škorpil[2] et Zlatarski[2] que ce rempart a dû être construit par les Bulgares au moment, où le Danube formait leur frontière du sud.[4] Après avoir visité ces lieux dans mon voyage d'études, je puis dire d'après mes propres observations, que cette opinion est erronée. Pourquoi les Bulgares n'habitant que la Bessarabie auraient-ils protégé au nord le point de Galac? Un peuple vivant exclusivement en Bessarabie n'en avait pas besoin. Cependant il était indispensable pour un peuple vivant en Bessarabie et en Dobrudja, qui n'eut pu autrement se défendre contre les attaques venant du nord-ouest qu'en s'assurant la possession du point située le plus au sud entre le Danube, le Pruth et le Sereth. Il faut donc supposer que les Bulgares n'élevèrent le rempart qu'au moment, où ils possédaient déjà la Dobroudja. Cette circonstance rend probable, mais ne prouve encore point que les Protobulgares aient déjà occupé la Dobroudja du nord avant 679. Le rempart a pu aussi être construit plus tard, lorsque les Bulgares, en possession de la Bessarabie, de la

[1] *Schuchhardt C.* Arch.-epigr. Mitt. IX (1885) 216—17.
[2] Izv. Varn. Arch. D-vo VII. Prit. I, 14.
[3] *Zlatarski* i. m. 154.
[4] *Fehér*, Izv. Bălg. Arch. Inst. III (1925) 9.

[1] *Schuchhardt C.* Arch.-epigr. Mitt. IX (1885) 216—17
[2] Izv. Varn. Arch. D-vo VII. Prit. I. 14.
[3] *Zlatarski* l. c. 154.
[4] *Fehér*, Izv. Bălg. Arch. Inst. III (1925) 9.

2. Egy Besszarábiában lakó népnek, ha Észak-Dobrudzsa birtokába akart jutni, meg kellett erősítenie a legfontosabb dobrudzsai dunai pontot. Így a bolgár-törököknek is, ha Dobrudzsában akartak terjeszkedni, meg kellett szerezniük s erősíteniük elsősorban is a Prut és a Jalpug tó között levő központi erődítmény-szállásukkal szemben levő dobrudzsai pontot, mint terjeszkedésük állandó bázisát, mint a Dunán átkelt csapataik állandó, biztosított táborát. Szükség volt erre annál is inkább, mert a Duna itt mindkét oldalon olyan mocsaras, hogy az átkelés Besszarábiából Dobrudzsába nagyon nehéz (ma is), sőt háborús időben a VII. századi eszközökkel a lehetetlenséggel volt határos. Ez a pont, a dobrudzsai főútak találkozó helye, a *nikoliceli mező*, amelynek birtokosaitól függött minden időben a legfontosabb dobrudzsai-dunai átkelő.

S valóban itt óriási bolgár sáncerődíményt találunk, amely az észak felől biztosított bolgárok kezében tisztán támadó célokat szolgált, Dunán átkelt csapataiknak jó támaszpontjuk volt. Amikor tehát a bolgárok Bizánc kétes helyzetében ezt a fontos pontot megszerezték és megerősítették, kezükben volt Dobrudzsa kulcsa, elindulhatnak a Balkán meghódítására.

A nikoliceli erődítményről *Škorpil* K. leírása alapján a következőket tudjuk :[1] Az erődítmény három részből áll : külső sáncból, belső erődítményrendszerből és középső védelmi vonalból.

1. *A külső sánc*, amely háromszög alakban 48·3 km² területet fog körül, csaknem mindenütt a magaslatok legmeredekebb lejtőin halad. Délkelet felé forduló 7·5 km. hosszú alapvonala a Straža és Bokludža-tepe lejtőin vonul. Délnyugati, 8·5 km.-es oldala pedig az isakčai mező felé fordul.

A sánc felül kigömbölyített töltése 3 m. magas és (alapjánál) 17 m. széles, árka 2 m. mély és 14 m. széles.

2. E sánccal körülvett terület északi részén találjuk a 0·875 km² terjedelmű trapéz alakú *belső erődítményrendszert*, amely három egymással sánccal összekötött erődítményből és egy különálló kis erődőcskéből áll. Ez az erődítményrendszer a ma erdőborította Gurgoaj (én így hallottam a magaslat nevét, Škorpil szerint az erősség neve Gurgoj) magaslaton fekszik. Aki látja, megcsodálja, hogy milyen ka-

[1] Dobroudja, 113 s kk.

Dobroudja et de la Mésie Inférieure, se mirent à protéger leurs frontières.

2. Un peuple de la Bessarabie qui voulait occuper les régions du nord de la Dobroudja, devait fortifier le point danubien le plus important de la Dobroudja. Il fallait donc que les Bulgares occupent d'abord et protègent ensuite le point de la Dobroudja, situé en face des sièges fortifiés entre le Pruth et le lac Jalpug, comme un camp fortifié fixe (une base fortifiée) des troupes passées au nord du Danube. Ceci était d'autant plus nécessaire que les deux rives du Danube sont en ce point tellement marécageuses que le passage de Bessarabie en Dobroudja est très difficile (encore de nos jours) et en temps guerre, surtout avec les moyens dont on pouvait disposer au VIIe. s., il devait être presque impossible.

Ce point situé à l'endroit où se rencontrent les voies principales de la Dobroudja, est *la plaine de Nicolicel*. Le passage danubien le plus important de la Dobroudja dépendait toujours des occupants de cette plaine.

En effet, nous y trouvons un immense camp retranché bulgare qui servait aux Bulgares, déjà bien défendus du côté nord, de base offensive et qui fut un appui à leurs troupes guerroyant au-delà du Danube. A partir du moment, où les Bulgares occupèrent et fortifièrent ce lieu important, clef de la Dobroudja, la conquête de la péninsule des Balkans — vu la situation précaire de Byzance — ne fut plus douteuse.

Les données suivantes sur la place forte de Nicolicel nous sont connues par la description de *K. Škorpil* :[1] Il comprend trois parties: une enceinte extérieure, un système de défense intérieure et une ligne de défense médiane.

1. *L'enceinte extérieure* qui entoure triangulairement un terrain d'une superficie de 48·3 km², se prolonge presque partout sur les pentes les plus raides des coteaux. La ligne principale longue de 7·5 km prenant la direction sud-est, longe partout les pentes des monts Straža et Bokludžatepe. Son côté sud ouest long de 8·5 km, se dirige vers le champ d'Isakča.

Le remblai de l'enceinte arrondi au sommet, est haut de 2 m et large de 17 m (à sa base), son fossé est profond de 2 m et large de 14 m.

2. Dans la partie, nord du territoire entouré par le rempart se trouve *le système de forts*

[1] Dobroudja, 113. ss.

tonai tudással választották meg a bolgár-törökök ezt a helyet.

Főerőssége délnyugaton a 300 lépés hosszú, 80 lépés széles négyszög alakú *Golemo Kale* (nagy erőd). Sáncának töltése 2·8 m. magas és (alapjánál) 12 m. széles (felül ki van gömbölyítve), a padka 6 m., árka 12 m. széles és 2 m. mély. A töltés anyaga nem az árokból került föld, hanem máshonnan hozták ide, mert a talaj itt köves. Hellyel-közzel különböző magasságban 2—3—4 sor tégla szolgál a töltés erősítésére. A téglák (csak darabok) különböző fajtájúak s bizonyára római és bizánci épület-romokból valók.

A két kisebb erősség, a *Florilor* és *Gurgoj*, a belső erődítményrendszer északnyugati és északkeleti bejáratának védelmére szolgál. Mindkettő két párhuzamos sáncból áll, amelyek közül a belső szélesebb, egyszerűbb, a külső keskenyebb, de összetettebb szerkezetű.[1]

E két kisebb erődítményt a főerőssséggel sáncok kötik össze, amelyek tehát a trapéz alakú erődítményrendszer déli, nyugati és keleti oldalait zárják be. Nyugaton a Florilort a Golemo Kalevel összekötő sánc egyszerűbb, délen és keleten azonban a Gurgoj folytatásaként hatalmas kettős sáncot találunk. E kettős töltés alapja 35 m. széles, magassága 2 m., az árok 17 m. széles, 3 m. mély. A két töltés között helyenként 7 m. széles padka található, néhol még egy külső 10 m. széles, 1 m. mély árok,

Csak a trapéz északi, legszélesebb vonalát nem zárja el sánc, itt a hely meredeksége elégséges védelmet nyujtott. Csak középen van egy kis erődöcske, az ú. n. *Malko Kale* (kis erőd).

3. Végül, a belső erődítményrendszer védelmére, közötte és a külső sánc között, húzódik még egy védelmi vonal, a *középső védősánc*. Két sáncból áll, az egyik délkeleten, a másik északnyugaton védi a belső erődítményt. Szerkezete egyszerű. Töltésében (8 m. széles, 2

[1] A Florilor belső sánca csak egy 4·5 m. magas, alapjánál 30 m., felül 10 m. széles töltésből áll, míg az ettől 35 m.-nyire levő külső sáncában megvan a 12 m. széles, 3 m. magas töltés, 9 m.-es padka s a 10 m. széles, 2 m. mély árok. A Gurgoj sáncának legbelsőbb része egy 25 m. széles, 4 m. magas töltés, ezután következik a 17 m. széles padka, majd 18 m. széles és 4 m. mély árok, egy laposan hagyott földsáv, padka s végül legkivül egy 10 m. széles és 2 m. mély árok.

intérieurs en forme de trapèze, d'une superficie de 0·875 km², qui comprend trois forts reliés par des tranchées et un fort isolé plus petit. Ce système de fortification s'élève sur la colline de Gourgoaî qui à présent est entièrement boisée. On s'étonne du grand savoir stratégique dont firent preuve les Protobulgares quand ils choisirent l'emplacement de leur forteresse.

Au sud-ouest *le Golemo-Kale* (le grand fort) d'une forme quadrangulaire, long de 300 pas et large de 80 pas, était le point principal. Le remblai de son retranchement est haut de 2·8 m et large de 13 m (il est arrondi au sommet), sa berme est large de 6 m ; son fossé large de 12 m, à une profondeur de 2 m. La matière du remblai n'est pas la terre du fossé ; le sol étant ici pierreuse, la terre est rapportée. Ca et là, à différentes hauteurs, 2, 3, ou 4 couches de briques servent à le rendre plus solide. Les briques de dimensions différentes, sont cassées et proviennent probablement des ruines romaines et byzantines.

Les deux autres forts de moindre importance, appelés *Florilor* et *Gurgoj*, servent à protéger les entré nord-ouest et nord-est du système entier. Chacun comprend deux enceintes parallèles, dont l'intérieure, plus large, est d'une construction simple ; l'extérieure est plus compliquée, quoique moins large.[1]

Ces deux forts sont reliés à la forteresse principale par des retranchements, qui entourent le système de forts au sud, à l'est et à l'ouest. Le retranchement qui à l'ouest relie Florilor et Golemo-Kale, est simple mais au sud et à l'est nous trouvons une puissante enceinte, qui continue celle de Gurgoj. Entre les deux remblais il y a ça et là une berme d'une largeur de 7 m et à certains endroits un fossé extérieur large de 10 m sur 1 m de profondeur.

Il n'y a que la ligne nord du trapèze qui ne soit pas protégée par un retranchement, ici une pente escarpée naturelle offrait assez de sécurité. Au milieu on trouve quand même un petit fort nommé *Malko Kale* (petit fort).

[1] Le rempart extérieur de Florilor n'a qu'un remblai de 4·5 m de haut sur 30 m de large à la base et de 10 m au sommet, tandis que le rempart extérieur, à 35 m du premier, possède outre un remblai de 12 m de large, de 3 m de haut, une berme large de 9 m et un fossé large 10 m et profond de 2 m. Gurgoj a un remblai de 4 m de hauteur, une berme de 17 m de largeur et un fossé de 18 m de largeur 4 m de profondeur, un sentier plat et finalement un fossé extérieur de 10 m de largeur sur 2 m de profondeur.

m. magas), mint a belső erődében is, mindenütt szétszórt téglák és kövek találhatók.

*

Nagyon valószínűnek kell tartanunk azt, hogy ezt a sáncerődítményt még akkor készítették a bolgárok, amikor (a bizánciak keleten lévén elfoglalva) lassan terjeszkedtek dél fele, Dobrudzsában.

3. Emellett szólna az, ha a dobrudzsai déli földsánc bolgár eredetű. T. i. Černavoda és Küstendže (Konstanza) között három sánc húzódik. Az északi földsánc és a középen levő kőfal árka északon van, a déli földsánc, ú. n. Küčük-Toprak-Germe (kis földsánc) árka pedig délen, tehát az utóbbit egy északon uralkodó nép építette védelmül a déliek ellen. Egy régi bolgár hagyomány, az ú. n. „Izajas próféta látomása" egyenesen Ešberüh kán alkotásának mondja; „Ispor' cár . . . nagy falat épített a Duna és a tenger között."[1]

Ezt a sáncot Škorpil, Venedikoff és Zlatarski bolgár eredetűnek tartják. Škorpil szerint a két északi sánc a régibb — római és bizánci korból valók —, a déli földsánc pedig bolgártörök.[2] De Schuchhardt megállapította, hogy a kis földsánc vonalát a keleti végén a másik két sánc átvágja, a nyugati végén meg a nagy földsánc ráfekszik a kis földsáncra.[3]

Dobrudzsa-Besszarábia-i tanulmányutamban végigjártam mindhárom sánc keleti és nyugati szakaszait. Schuchhardt megállapításai s térképe teljesen hitelesek és pontosak. Küstendžétől 3 km.-nyire, Medea állomás mellett ma is világosan látható, hogy a nagy földsánc és a kőfal töltése és árka megszakitás nélkül átvágják a kis földsáncot. Černavodától délre, Kokirleninél pedig a nagy földsánc mérnökei egy helyen a kis földsáncot a nagy sánc egy erődjének hátául használják, majd meg a kis földsánc teljesen megszakad, mert a nagysánc ugyanazon a vonalon haladván keresztül, meg-

[1] Spomenik Srb. Akad. III (1890) 191; *Jireček*, Sitz-ber. Wiener Ak. 1897, 87.

[2] Aboba Pliska, 518, Dobroudja, 111. V. ö. *Zlatarski* i. m. 139.

[3] *Schuchhardt C.* Die römischen Grenzwälle in der Dobrugea. Arch. epigr. Mitt. aus Österr.-Ungarn IX (1885) 92. *Schuchhardt*, Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha. Abh. Preuss. Akad. Wiss. Phil.-hist Kl. 1918. Nr, 12. 9.

3. Finalement, pour la protection du système de défense interieur, entre ce dernier et le rempart extérieur, il a été construit encore une ligne de défense, *le double rempart médian*. Il comprend deux remparts, dont l'un au sud-est, l'autre au nord-ouest, protègent le fort intérieur. Leur construction est simple. Dans leurs remblais (qui ont une largeur de 8 m et une hauteur de 2 m), ainsi que dans ceux de la forteresse intérieure, se trouvent ça et là des briques et des pierres mêlées à la terre.

*

Il est très probable que ce fort a été construit par les Bulgares au moment, où les Byzantins guerroyant ailleurs, ils pouvaient s'étendre librement en Dobroudja vers le midi.

3. L'origine bulgare du rempart sud de la Dobroudja appuierait cette théorie. Entre Černavoda et Kustendže il y a trois remparts. Le fossé du rempart nord en terre et celui du rempart médian sont au nord; le fossé du rempart sud nommé *Küčük-Toprak-Germe* (petit rempart de terre) est au sud; ce dernier dut donc servir à la défense d'un peuple habitant au nord contre un peuple du sud. Une vieille légende bulgare dite Visions d'Isaïe la tient pour une construction du khan Ešberuh: „L'empereur Ispor' . . . . . fit construire une grande muraille entre le Danube et la mer."[1]

Škorpil, Venedikoff et Zlatarski considérent ce retranchement comme étant d'origine bulgare. Selon Škorpil, les deux remparts du nord proviennent de l'époque romaine et byzantine, le retranchement du sud, plus récent, de l'époque protobulgare.[2] Mais Schuchhardt a constaté que le petit rempart est coupé par les deux autres et qu'à son bout ouest, le grand retranchement recouvre le petit.[3]

Ayant visité les parties orientales et les parties occidentales des trois retranchements, j'ai pu constater la justesse des faits établis par Schuchhardt, ainsi que l'exactitude de la carte qu'il a dressée. A 3 km de Kustendja, près de la gare Medea on voit le grand rempart de terre et le rempart de pierre continuer

[1] Spomenik Srb. Akad. III (1890) 191; *Jireček* Sitz.-ber. Wiener Ak. 1897, 87.

[2] Aboba Pliska, 518. Dobroudja 111. V. Zlatarski l. c. 139.

[3] *Schuchhardt C.* Die römischen Grenzwälle in der Dobrugea. Arch. epigr. Mitt. aus Österr.—Ungarn IX. (1885) 92; *Schuchhardt*, Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha. Abh. Preuss. Akad. Wiss. Phil.-hist. Kl, 1918. No. 12. 9.

semmisítette. Tehát Schuchhardt ama megállapítása, hogy a *déli, u. n. kis földsánc a legrégibb*, kétségtelenül helyes. Igy azonban biztosan téves Škorpil ama feltevése, hogy a nagy földsánc és a kőfal régibbek, római és bizánci korból valók, a kis földsánc pedig bolgár-török. A kis földsánc csak abban az esetben lehetne bolgár-török korból való, ha elfogadható lenne Venedikoff feltevése, amely szerint ez a sánc bolgár-török, a nagy földsánc és a kőfal pedig fiatalabbak. Venedikoff szerint e két utóbbi is bolgár : a nagy földsáncot északról jött népek (magyarok, oroszok stb.) ellen épitették, még fiatalabb a kőfal.[1] De e feltevés ellen szólnak Schuchhardt ásatásai : A nagy földsáncban, ill. kastellumaiban jellegzetes római terra sigillata,[2] a kőfal kastellumaiban pedig durva hullámvonalas cserepek kerültek elő, amelyeknek kora nem határozható meg, de itt-ott a késő római korra jellemző cserepek is találhatók.[3] Ez alapon Schuchhardt a nagy földsáncot a római uralom kezdetére, a kőfalat meg a római kor végére teszi[4]. A kis földsánc még korábbi.

*

Igy tehát nincs biztos adatunk arra, hogy a bolgárok 679 előtt Észak-Dobrudzsa birtokába jutottak volna, de a galaci sánc és a nikoliceli várrendszer legalább is valószinűvé teszi ezt. Ez esetben Ešberüh már Észak-Dobrudzsát is a kezében tartotta akkor, amikor Bizáncnak 679 ben ugy fordult a sorsa, hogy a bolgárokkal foglalkozhatott. Forrásaink szerint ekkor Konstantinos Pogonatos császár nagy szárazföldi haderővel és hatalmas flottával indul a bolgárok ellen. A bolgárok a nagy haderő láttára a mocsarak védette megerősitett szállásukba, az *Ογλος*-ba, a Duna, a Prut és a Jalpug közére vonultak vissza (tehát, ha Észak-Dobrudzsa már a kezükben vott, a túlerő elől a jobban védett besszarábiai erődítményükbe). Valóban jól számítottak akkor, amikor a központi szállás védelmére bízták magukat, mert a bizánci haderőt a mocsarak meggátolták abban, hogy itt operáljanak a bolgárokkal szemben. A bizánci hadsereg harci kedvét már a tétlen várakozás is lelohasztotta, amikor meg a császár elment Me-

[1] Otečestvo XXXIX, 12.
[2] *Schuchhardt*, Trajanswälle 19.
[3] *Schuchhardt*, Trajanswälle 21.
[4] U. o. 62.

sans interruption et couper le petit rempart de terre, tandis qu'au sud de Černavoda, près de Kokirleni, les constructeurs utilisèrent le petit retranchement pour en faire le côté d'un fortin du grand, plus loin on voit le petit retranchement disparaître complètement, absorbé par le grand qui prend la même direction que lui. Par conséquent la conclusion à laquelle était arrivé Schuchhardt, que le petit retranchement est le plus ancien, est indiscutablement exacte. D'où il s'ensuit logiquement que l'opinion de Škorpil sur l'antériorité du grand retranchement et du mur de pierre qui seraient d'époque romaine et byzantine, tandis que le petit retranchement serait d'origine protobulgare, est à coup sûr erronée. La théorie d'après laquelle le petit rempart provient de l'époque protobulgare n'est à accepter que si l'on admet la supposition de Venedikoff, selon laquelle ce rempart est d'origine protobulgare, tandis que le grand retranchement de terre et le rempart de pierres sont plus récents. (Selon Venedikoff tous les deux seraient d'origine bulgare : le grand rempart aurait été construit contre les peuples du nord (Magyars, Russes etc.), encore plus récent serait le rempart de pierre).[1] Les fouilles de Schuchhardt contredisent cette supposition. Dans le grand rempart et dans ses forts (castellum) une „terra sigillata" romaine a été trouvée,[2] tandis que dans les forts du rempart de pierre, de la poterie primitive à lignes ondulées „Wellenlinien", dont l'âge ne peut être fixé ; ça et là des débris de poterie caractéristique de l'époque romaine tardive.[3] D'après ceci il place le grand rempart au commencement de la domination romaine et le petit rempart à la fin de celle-ci.[4] Le petit rempart de terre serait encore plus ancien.

*

Rien ne prouve donc que les Bulgares aient occupé le nord de la Dobroudja avant l'an 679. Le rempart de Galac et la forteresse de Nikolicel rendent cette supposition au moins probable. En ce cas, Ešberüh aurait même déjà possédé le nord de la Dobroudja au moment, où Byzance — en 679 — put enfin s'occuper des Bulgares. Nos sources racontent que l'empereur Constantin Pogonat, suivi d'une grande armée et d'une immense flotte, partit pour attaquer les Bulgares. Les Bulgares voyant cette grande force armée

[1] Otečestvo XXXIX, 12.
[2] *Schuchhardt*, Trajanswälle 19
[3] *Schuchhardt*, Trajanswälle 21.
[4] Ibid. 62.

semvriába, hogy a podagráját gyógyítsa s az a hír terjedt el a katonák között, hogy félelmében megfutott, menekülni kezdtek. Erre a bolgárok a rendetlenül menekülő bizánciakra támadtak s közülök sokat megöltek. Majd átkeltek a Dunán s ellenállás nélkül megszállták a Dunától délre eső területet s rövidesen keleten a tengerig, délen a Balkán hegység vonaláig s nyugaton az Iskerig terjeszkedtek.[1]

c) *Moesiában.*

Az ujonnan szerzett terület határait szintén megerősitették (1. kép).

Keleten a tenger a határ. De a fejlett haditengerészettel rendelkező bizánciak ellen a tenger nem lévén jó védelem, szárazföldi védelemről kellett gondoskodniuk. S tényleg azt találjuk, hogy a kikötőket, folyótorkolatokat, tehát az összes hajókkal megközelíthető helyeket elzárták. Igy sáncmaradványokat találunk Várnától északkeletre *Ekrene* falunál, a várnai kikötőnél és a *Jajla* és *Kamčija* folyók torkolatai között. Később délre terjeszkedvén még a Făndăkli-dere torkolatánál s Běla és Gözeken között is épitenek sáncokat.

E sáncok töltésébe, mint a nikoliceli erődítménynél is láttuk, régi épületek maradványait is beépitették.

E tengerparti sáncok bolgár eredetét bizonyítja az, hogy 1. a Várnánál és a Běla és Gözeken között található sáncokban olyan rovásos köveket találtak, amelyeknek jegyei megtalálhatók a bolgár-török épületek kövein is. 2. a Jajla és Kamčija folyók közötti, a többiekhez képest komplikált szerkezetü védműnek[2] (8 méteres) padkája van[3].

Délen a Balkán-hegység a határ, amely-

[1] Theoph. 358_{12}—359_{17}, Niceph. 34_{20}—35_{19}.

[2] A Kale văv Boaza nevü erődítmény.

[3] *Škorpil*, Aboba-Pliska 525-27 és Izv. Varn. Arch. D-vo VII. 121-122 és Prit. I. 9-10.

se retirèrent dans l'*Ὄγλος*, leur place-forte protégée par les marécages et située entre le Pruth et le lac Jalpug (ou bien, s'ils possédaient déjà le nord de la Dobroudja, dans leur forteresse de Bessarabie encore mieux protégée). En effet, ils avaient raison de se fier à la forteresse centrale, car les marécages empêchèrent les Byzantins de combattre contre les Bulgares avec succès. L'attente dans l'inaction diminuait déjà l'enthousiasme de l'armée byzantine et lorsque l'empereur se rendit à Mésemvria pour y faire guérir sa podagre, l'armée croyant que son chef se sauvait, commençait à fuir. Là-dessus les Bulgares profitant de la fuite précipitée des Byzantins, les attaquèrent et en tuèrent beaucoup. Puis traversant le Danube, ils occupèrent sans coup férir le territoire au sud du Danube et se répandirent rapidement jusqu' à la mer à l'est, au sud jusque' aux monts Balkans et à l'ouest jusqu' à l'Isker.[1]

c) *En Mésie.*

Les Protobulgares fortifièrent aussi les frontières de leur nouvelle patrie. (Fig. 1.)

Celle-ci était protégée *à l'est* par la mer. Mais, les Byzantins disposant d'une marine développée, la mer ne présentait pas une protection assez sûre. Il fallait donc créer encore d'autres moyens de défense. Et en effet, les Bulgares ont barré les ports, les embouchures des fleuves et tous les endroits accessibles aux navires. On trouve les restes d'un rempart au nord est de Varna, près du village Ekrene, un second près du golfe de Varna, et un troisième entre les embouchures des fleuves Jajla et Kamčija. Plus tard, s'étendant vers le sud, ils en construisirent un à l'embouchure de Făndăkli-dere et entre les villages Běla et Gözeken.

Dans les remblais de ces remparts — comme dans ceux de Nikolicel — on trouve des matériaux provenant d'anciennes constructions.

Deux faits prouvent l'origine bulgare de ces remparts : 1. On a trouvé dans le rempart de Varna et dans celui qui s'étend de Běla à Gözeken des pierres portant des caractères runiques comme on n'en voit que sur les monuments protobulgares. 2. Le fort[2] situé entre les fleuves Jajla et Kamčija, qui a — comparé aux autres — une construction compliquée, possède une berme d'une largeur de 8 m.[3]

Au sud les monts Balkans servant de fron-

[1] Théoph. 358_{12}—359_{17}. Nicéph. 34_{20}—35_{19}.

[2] Le fort nommé Kale văv Boaza.

[3] *Škorpil*, Aboba-Pliska 525—27, Izv. Varn. Arch. D-vo VII. 121—122 et Prit. I. 9—10.

nek szorosait és alacsonyabb részeit szintén sáncok védték. Ilyen sáncok az eniköji, a Malko Germe, a Spaseno és Pregrada, a Taukčidere erkesiája, a sakar-balkani erkesia és az arabakonaki szoros sánca. (6 m.-es padkája van az eniköji sáncnak, 3 m.-es a Pregradának.) A déli határvonal tehát a tengertől az orhanijei (arabakonaki) szorosig haladt.[1]

Az u. n. Zagorja megszerzése után újabb határsánc épült délen, amely (140 km. hosszú) Burgasz közelében kezdődött és a Szlideréig ér, 7-8 km.-nyire ennek a Maricába való ömlésétől.[2]

[1] *Škorpil*, Izv. Varn. Arch. D-vo VII. Prit. I, 11, Aboba-Pliska, 533—43.

[2] Aboba-Pliska, 538—43.

tière, leurs gorges et les parties basses sont également protégées par des retranchements. Tels sont le rempart d'Enikőj, le Malko Germe, le Spaseno et Pregrada, l'Erkesija de Taukčidere, l'Erk. de Kotel, — de Sakar-Balkan et le rempart du défilé d'Arabakonak. (Le rempart d'Enikőj a une berme d'une largeur de 6 m, celui de Pregrada de 3 m). Le rempart du sud s'étend donc de la mer jusqu' au détroit d'Orhanije (Arabakonak).[1]

Après l'acquisition de la région de Zagorja un nouveau rempart a été construit, il commence aux environs de Bourgas et s'étend sur une longueur de 140 km jusqu' à la rivière Saslidere,

[1] *Škorpil*, Izv. Varn. Arch. D-vo VII. Prit. I, 11. Aboba Pliska, 533-43.

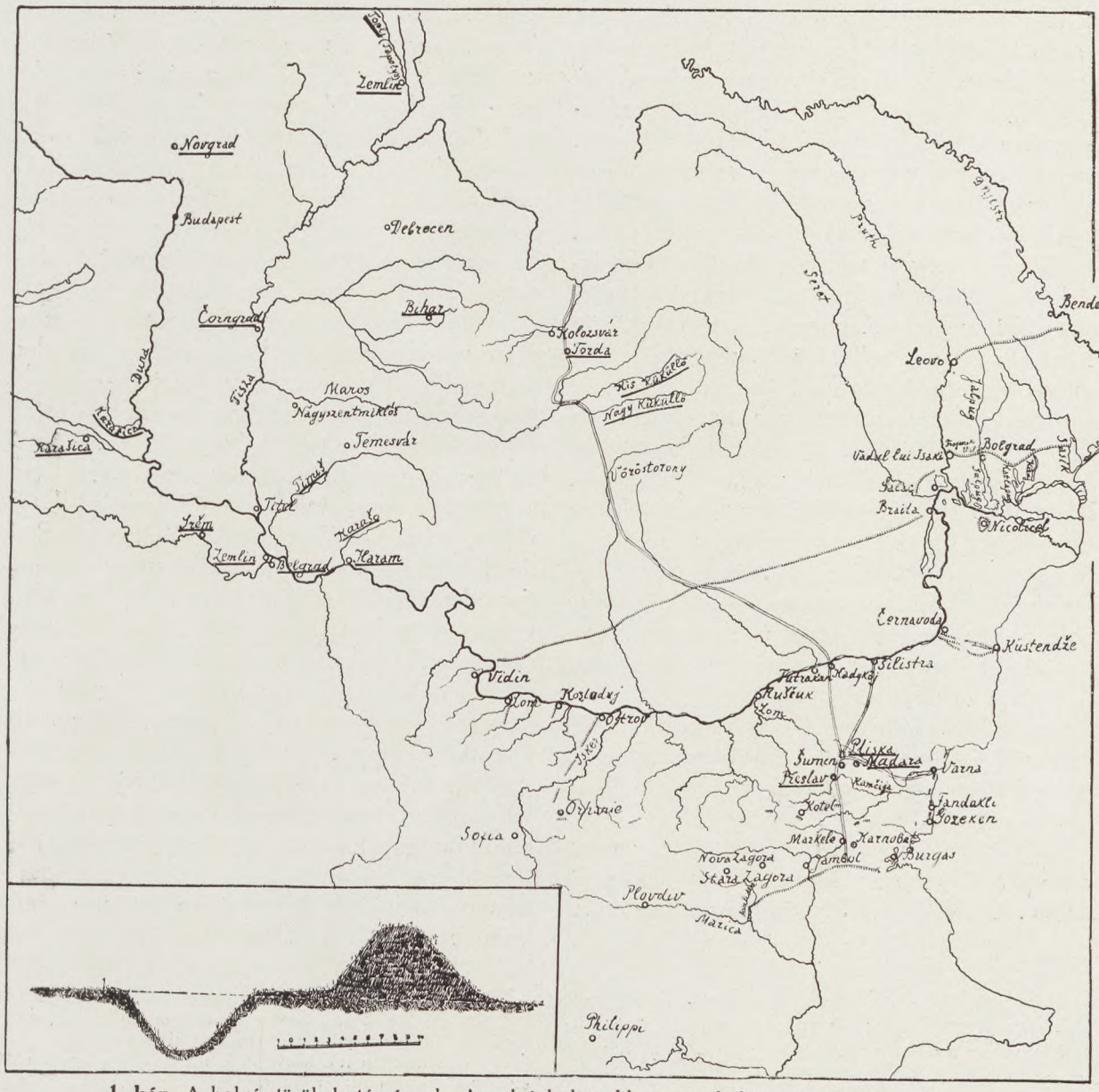

1. kép. A bolgár-török határsáncok. Az alsó balsarokban az abobai sánc kesreztmetszete.
Fig. 1. Carte avec les rempart frontières protobulgares. Dans l'angle d'en bas coupe des remparts de Pliska.

A *nyugati* határon a Duna mellett Ostrovnál kezdődik egy 58 km.-es sánc, amelynek folytatása megtalálható le az arabakonaki szorosig.[1]

(*Északon* a Zsiltől a mai Oláhországon keresztül haladt az óriási határsánc, mely Brailától délre éri el a Dunát. Ezt később nyugatra Turnu Szeverinig épitették ki s így hosszúsága 600 km.)[2]

E mesterséges és természetes határokkal körülvett hatalmas területnek, az új bolgár államnak a sulypontja természetszerüleg eltolódott a Dunától, mert most már nem a dunai átkelő volt az egyedüli hadiút, amelyet gondosan őrizni kellett s amelyen keresztül a világgal érintkezhettek. Az új hazában terjeszkedésüknek két-, déli és nyugati iránya van, hadi és gazdasági életük tehát a keletről nyugatra s északról délre vivő két főútvonalon bonyolodik le. Az egyik a tenger felől (Várnától) nyugatnak tart, a másik a Dunától (Silistrától) délnek, Konstantinápoly felé. A legfontosabb pontnak tehát stratégiai és kereskedelmi szempontból e két főút kereszteződési pontjának kellett lennie.

Tényleg meg is találjuk e két főút kereszteződési pontjánál,[3] a šumeni síkság északi részén, a Krivareka és Kanaradere patakok között azt a hatalmas sáncokkal és középen kőerődítménnyel megerősitett helyet, amely több, mint két századon keresztül a bolgár állam központja volt s amelynek kiásása és alapos felkutatása a bolgár tudománynak elsőrangú kötelessége. Az a munka, amelyet a Konstantinápolyi Orosz Archaeologiai Intézet ott végzett, olyan nagy eredményekkel járt, az anyag, amit itt és a környéken találtak, olyan nagy értékű, hogy újabb, rendszeresebb és nagyobb arányokban való ásatások biztos eredményekkel kecsegtetnek.

Az Aboba falu mellett levő *pliskai erődítmény* 23·3 km² területet körülfogó sáncból s e terület közepén levő kővár romjaiból áll. *(2. kép).*

A közeledő utas nem látja a sáncokat, mert kivülről teljesen eltakarják a környező halmok: Északról a Kürk-jükler és a Kanladžà 7—8 km de la confluence de ce dernier et de la Marica.[1]

Un retranchement long de 58 km, allant d'Ostrovo, sur le Danube, jusqu'au passage d'Arabakonak formait la frontière *ouest*.[2])

(*Au nord* un immense rempart-frontière s'étend à travers la Roumanie actuelle, il prend sa naissance au bord du fleuve Žil et atteint le Danube au sud de Braïla. Ce rempart fut plus tard prolongé jusqu'à Turnu-Severin de sorte que sa longueur comprend 600 km.[3])

Le centre de cet immense territoire du nouvel État bulgare, entouré de remparts, s'écartait naturellement du Danube, puisque le passage danubien n'était plus la seule voie stratégique et le seul moyen de communication qu'il fallait garder. Les Bulgares s'étendant vers le sud et l'ouest, leur vie économique et stratégique dut se dérouler sur deux voies principales, l'une allant de l'est à l'ouest et l'autre du nord au sud. La première, partant de la mer (Varna) se dirige à l'ouest, la seconde commençant au Danube (Silistra) conduit au sud, vers Constantinople. Le croisement des deux voies principales est au point de vue stratégique et commercial le point le plus important.

Nous trouvons en effet au croisement des deux voies principales,[4] au nord de la plaine de Šumen, entre les fleuves Krivareka et Kanaradere, une place-forte qui, pendant plusieurs siècles, était le centre de l'État bulgare. La mise au jour de cette place-forte doit représenter pour le peuple bulgare une tâche obligatoire. Le travail exécuté par l'Institut Archéologique Russe de Constantinople obtint des résultats tellement considérables et les matériaux qui y furent trouvés, ainsi qu'aux environs, ont une si grande valeur, qu'il est permis de croire que le résultat de nouvelles fouilles, plus systématiques et de plus grande envergure, ne pourra être que plus important encore.

Cette *place-forte (Pliska)* aux environs du village d'Aboba, comprend un retranchement enfermant un territoire de 23·3 km², ainsi que les ruines d'une forteresse de pierre, qui se trouve au milieu du territoire entouré de retranchements. (Fig. 2.)

[1] Aboba-Pliska, 528 s kk. Izv. Varn. Arch. D-vo VII. 52. Később ettől nyugatra még két sánc épült, a *Kozloduji*, amely Ostrovtól nyugatra 44 km.-re kezdődik s a *lomi*, az utóbbitól nyugatra, 28 km-re.

[2] Aboba-Pliska, 525 s kk.

[3] L. alábbiakra *Škorpil*, Aboba-Pliska, 13 s kk.

[1] Aboba-Pliska, 538—43.

[2] Aboba-Pliska, 528 ss. Izv. Varn. Arch. D-vo VII. 52. Plus tard ils construisirent encore plus à l'ouest deux remparts; celui de Kozloduj qui passe à 44 km à l'ouest de la ville d'Ostrov et celui de Lom, construit à 29 km à l'ouest du premier.

[3] Aboba-Pliska, 525 ss.

[4] Voir pour ce qui suit *Škorpil*, Aboba-Pliska, 13 ss.

beli, keletről a Janak-eri, nyugatról a Salman, délről pedig a két utóbbi kiágazásai és a Malki Kabijük.

A sánc szabálytalan négyszöget alkot, amelynek északi, legszélesebb vonala 3·9 km., a nyugati és keleti csaknem teljesen egyenlően 7—7 km., a déli, legkeskenyebb oldala 2·7 km.

A főleg az északi vonalon jól megőrzött sánc három részből áll: árokból, töltésből és a kettő között lévő s a bolgár-török sáncokra jellemző lapos részből, padkából. A töltés a sánc belső oldalán van. Anyaga a sánc árkából kiásott föld. A töltés méretei természetesen a terep alakulatának megfelelően változók: általá-

En s'en approchant, on ne voit guère les remparts cachés par les élévations environnantes: au nord les collines de Kürkjükler et de Kanladža-beli, à l'est celles de Janak-eri, à l'ouest celles de Salman et au sud, celles des deux derniers et celles de Malki Kabijük, les dérobent aux yeux du voyageur.

L'enceinte extérieure est de forme quadrangulaire irrégulière, dont la ligne du nord — d'une longueur de 3·9 km — est la plus large. Les côtés de l'ouest et de l'est ont une longueur d'environ 7—7 km, le côté sud, le plus court de tous, est d'une longueur de 2·7 km.

Le rempart, dont le côté nord est le mieux

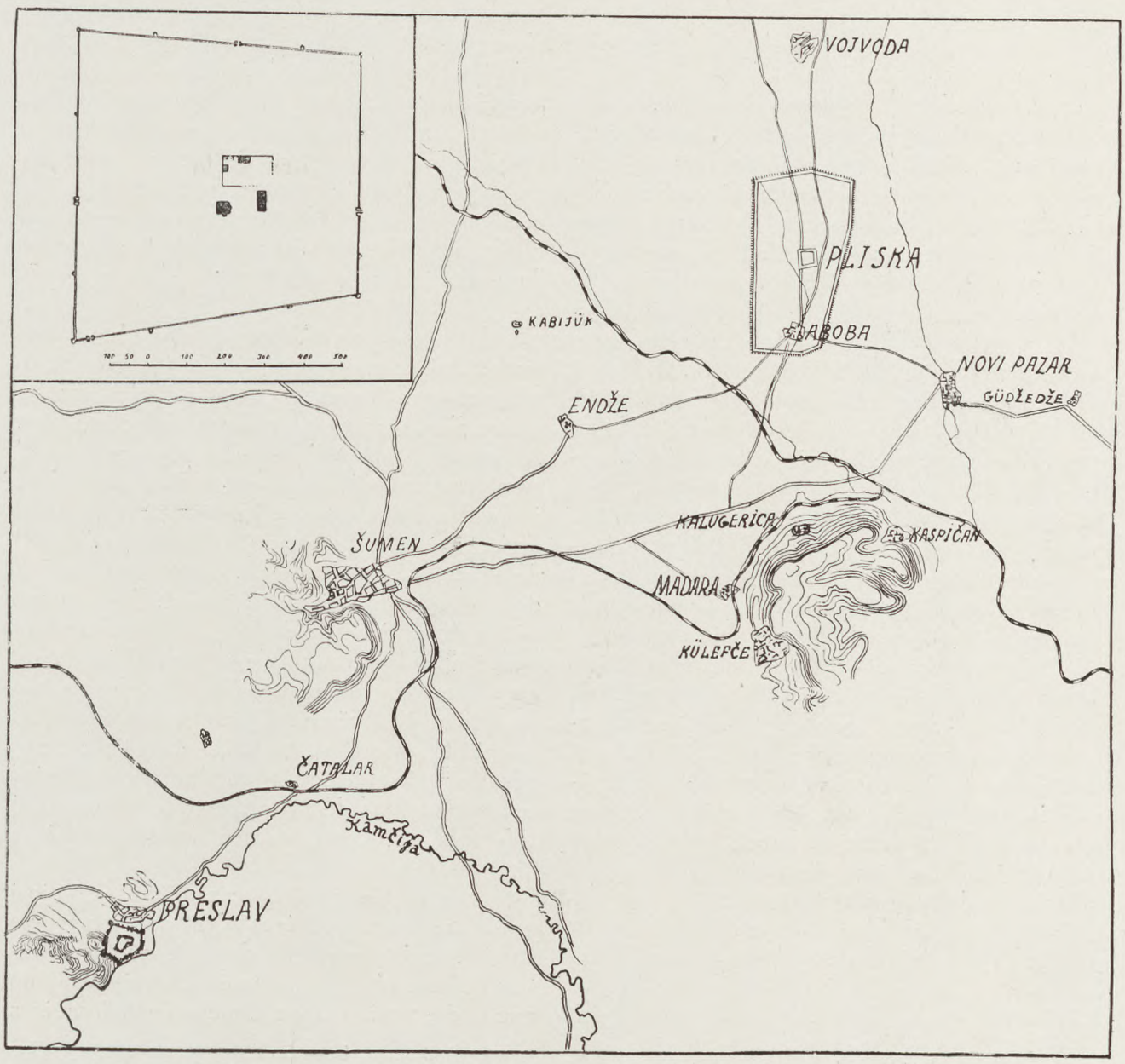

2. kép. A bolgár-törökök központjai. A felső balsarokban a pliskai belső erődítmény és az épületek.
Fig. 2. Les centres protobulgares. En haut à gauche la forteresse intérieure et les constructions de Pliska.

ban a belső lejtő magassága 7 m., a külsőé 6 m. (a különbség a területnek északról délre való gyenge hajlásából érthető), szélessége az alapnál 12 m., felül a koronájánál 3·5 m. Ugyane méreteket mutatja a sánc *árka* is. A töltés és az árok között lévő padka szélessége pedig 5—6 m. (1. kép).

A sánccal körülvett terület közepe táján találunk egy földsáncot, amiből a nikoliceli példa alapján azt kell hinnünk, hogy itt is volt egy földsáncból álló belső erődítményrendszer. Ma ennek a helyén hatalmas kővár romjai láthatók, amely valószinűleg a IX. század elején épült s egykorú forrásban, Omurtag egyik feliratában *Pliska* néven ismeretes.[1]

*

Az aboba-pliskai nem az egyedüli, csak a leghatalmasabb sáncerődítmény a moesiai Bulgáriában. 1. Elsősorban is maga is csak központja egy komplikáltabb védelmi rendszernek. U. i. az abobai erődítménytől nyugatra mintegy 8 km.-nyire van a *kabijüki*, keletre mintegy 9 km.-nyire a *güdžedžei*, s a Krivareka mellett a *novipazari* sáncerődítmény,[2] mind. mint aféle külső védelmi vonal megerősített pontjai, egyszerű szerkezetű kis földváracskák. E külső védelmi rendszer többi pontjait nem ismerjük, északon a vojvodaköji halom, délkeleten pedig a mádara-külevčei plató kőerődítményei kinálkoznak e vonal kiegészítőiül.

2. A központi erődítményből kiinduló útak minden fontos stratégiai pontján találunk egy-egy sáncerődítményt, de nagy számban találhatók hasonló erődítmények a határsáncok fontosabb pontjain is.[3]

Sajnos azonban e sáncvárak, mint általában a bulgáriai sáncok, még nincsenek tudományosan feldolgozva s így bolgár eredetük csak valószinű, de nem mindegyiké biztos. Škorpil csak leírta a határsáncokat és sáncvárakat, de rendszeres feldolgozásuk a jövő munkája lesz. Óriási munka vár itt a kutatóra, amelynek elvégzése után módunkban lesz megállapítani az egyes sáncok eredetét és jelentőségét.

*

[1] Dobroudja, 149—50.
[2] Aboba-Pliska, 38 s kk.
[3] V. ö. Aboba-Pliska, 504 s kk.

conservé de tous, comprend trois parties : remblai, fossé et entre les deux le sentier caractéristique des remparts protobulgares, la berme. Le remblai se trouve au côté intérieur du fossé. Il est fait de la terre du fossé. Les dimensions du remblai sont différentes, suivant la conformation du terrain : la hauteur du talus intérieur est en général de 7 m, celle du talus extérieur de 6 m (la différence s'explique par l'inégalité du sol), sa largeur à la base est de 12 m, au sommet de 3·5 m.

Le fossé du rempart présente les mêmes dimensions. La berme a une largeur de 5 à 6 m. (Fig. 1.)

Vers le milieu du territoire entouré par le rempart, on trouve un autre rempart de terre. L'exemple de Nikolicel nous laisse présumer qu'il devait y exister à l'origine un système intérieur de fortifications. Actuellement se sont les ruines d'une immense forteresse de pierre, qui se trouvent à cet endroit. Celle-ci fut construite probablement au commencement du IXe siècle et c'est elle qui est mentionnée sous le nom de Pliska dans un monument contemporain (dans l'une des inscriptions d'Omurtag).[1]

*

La place-forte d'Aboba-Pliska n'est pas la seule, mais certainement le plus grand camp retranché en Mésie. 1. Elle-même n'est que le centre d'un système de défense plus compliqué. A environ 8 km à l'ouest de la place forte d'Aboba se trouve le petit fort de Kabijük, à l'est, à environ 9 km, celle de Güdžedže et au bord de la Krivareka le fort de Novipazar.[2] Ce sont de simples fortins de terre, les points fortifiés de la ligne du rempart frontière. Les autres points du système de défense extérieur ne sont pas connus. Au nord, l'élévation Vojvodaköj, au sud-est les forteresses de pierre du plateau de Madara-Külevča ont dû compléter cette ligne.

2. Un fortin se trouve encore à chacun des points stratégiques importants des voies conduisant hors de la forteresse centrale, ainsi qu'aux points importants des remparts-frontières (limes).[3]

Par malheur toutes ces forteresses ainsi que les remparts-frontières n'ont pas encore été étudiés scientifiquement, de sorte que leur origine bulgare n'est pas prouvée. Škorpil ne donne que la description des retranchements frontières

[1] Dobroudja, 149—150.
[2] Aboba-Pliska, 38 ss.
[3] V. Aboba-Pliska, 504 ss.

A bolgár-törökök sáncváraira írásos forrásunk is van. Ps. Mas'ūdinál ezt olvassuk: „Chaque place forte chez les Bordjân (= les Bulgares), est entourée d'une haie que longe et que surmonte une sorte de réseau en bois ce qui constitue une défensee analogue à celle d'une muraille élevée derrière un fossé".[1]

[1] *Marquart*, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge 204–205. Amit erről KCsA I. 249. lapján irtam, nem helyes.

et des places-fortes. Seule leur étude scientifique, qui est la tâche de l'avenir, nous permettra de connaitre l'origine et la portée stratégique de chacun de ces remparts.

*

Nous avons en outre une source écrite relative aux camps retranchés protobulgares. Ps. Mas'ūdi dit: „Chaque place forte chez les Bordjan (= les Bulgares), est entourée d'une haie, que longe et que surmonte une sorte de réseau en bois ce qui constitue une défense analogue à celle d'une muraille élevée derrière un fossé."[1]

[1] *Marquart*. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge 204—205. Ce que j'ai écrit là dessus dans KCsA I p. 249, n'est pas juste.

A BOLGÁR TÖRÖK SÁNC-ERŐDÍTMÉNY NEVE

A Theophanes[1]-Nikephorosnál[2] található *Ὄγλος* szót a Theoph. kéziratiban levő *Ὄγγλος* forma alapján Schafarik az ószláv ag'l .Winckel'-el azonosítja, ami a Duna, a Fekete tenger és a Prut közének szláv neve lenne. E magyarázatot erősítené e terület tatár *budžak* neve, ami szintén ‚Winckel' jelentésű.[3] A helyes alak azonban *Ὄγλος*,[4] amely Nikephoros szerint bolgár, tehát török szó.[5] Forrásainkból az is kitűnik, hogy e szó jelentése erődítmény. T. i. Nikephoros szerint, amikor Konstantinos Pogonatos az *Ὄγλος*-ra készült támadni, a bolgárok „*πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα*", erődítményeikbe menekültek, sőt Theoph. szerint „fentebb említett erődítményükbe futottak".[6]

Ez a szó a bolgár-törökben **agyul*-nak hangzott, mint azt a bolgár-török eredetű magyar *ól* szó ómagyar *ohul* olv. *oγul*[7] alakja vallja.

A VII. század második feléből hagyományozott *Ὄγλος*, olv. *agl*, helyesebben **agyul* szó későbbi fejlődését is ismerjük. U. i. a IX. század elejéről hagyományozva a bizánci írók már *αὐλή* formát adnak.[8] E korban a köztörök **kolaγuz*-nak megfelelő bolgár-török **kolaγur*, már *κολόβρος* olv. *kolovr* formában található. Evvel teljesen egyezően fejlődött az **agyul*-ból

[1] Theoph. 357.
[2] Niceph. 34.
[3] Slawische Alterthümer II, 163.
[4] V. ö. *Zlatarski* i. m. 126 s kk.
[5] Niceph. 34_{8-9} : *Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ.*
[6] Niceph. 35_{3-4}, Theoph. 358_{22}, v. ö. *Zlatarski* id. h. és 256. 2. jz.
[7] *Gombocz* BTLw 108-109.
[8] Theoph. 490_{26-27}. V. ö. Zonaras ed. Dindorf III. p. p. 372_{31}-373_{1}: *καὶ τὴν τοῦ Κρούμου παρειληφένα αὐλὴν, οὕτω γὰρ τὴν τοῦ σφῶν ἀρχηγοῦ οἱ Βουλγάροι ἐκάλουν κατοίκησιν.*

LE NOM DU CAMP RETRANCHÉ PROTOBULGARE

Šafarik — s'appuyant sur la forme *Ὄγγλος*, qui se trouve dans les manuscrits de Théophane — identifie le mot *Ὄγλος* employé dans la source Théophane[1]-Nicéphore,[2] à l'ancienne forme slave ag'l, ‚Winckel' qui serait le nom slave du territoire situé entre le Danube, la Mer Noire et le Pruth. *Budžak*, le nom tatare de ce territoire, qui signifie aussi ‚Winckel',[3] soutient également cette théorie. Mais, la forme juste en est *Ὄγλος*,[4] qui selon Nicéphore est un mot protobulgare, donc turc.[5] Il ressort aussi de cette source que le mot *Ὄγλος* signifiait place-forte : Nicéphore raconte qu'au moment, où Constantin Pogonat prit ses mesures pour attaquer l' *Ὄγλος*, les Bulgares se retirèrent dans leurs forteresses (*πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα*). Théophane dit même „qu'ils se réfugièrent dans leur forteresse susmentionnée".[6]

La forme protobulgare du mot *Ὄγλος* était **agul*, ce que prouve aussi le mot hongrois „ól" (étable), dont la forme ancienne était *ohul, oγul.*[7]

Le développement de la forme *Ὄγλος* (prononcez *agl*, respectivement **agul*), qui nous est parvenue de la seconde moitié du VIIe siècle, nous est connu. Au IXe siècle les écrivains byzantins en donnent la forme *αὐλή*.[8] A cette époque la forme turque *kolaγuz*, c'est à dire la forme protobulgare **kolagur* se retrouve sous la forme *κολόβρος* (prononcez: *kolovr*).

[1] Theoph. 357.
[2] Niceph. 34.
[3] Slawische Alterthümer II, 163.
[4] v. *Zlatarski* 122 ss.
[5] Nicéph. 34_{8-9}: *Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ.*
[6] Nicéph. 35_{3-4}, Théoph. 358_{22}. v. *Zlatarski* l. c. 126 ss.
[7] *Gombocz* BTLw. 108—109.
[8] Théoph. 490_{26-27} v. Zonaras ed. Dindorf. III. pp. 372_{31}—373_{1} : *καὶ τὴν τοῦ Κρούμου παρειληφένα αὐλὴν, οὕτω γὰρ τὴν τοῦ σφῶν ἀρχηγοῦ οἱ Βουλγάροι ἐκάλουν κατοίκησιν.*

is az *aul, avl.*[1] Ugyane formát találjuk a tărnovoi felíratban is : *ἕος τὴν αὐλί(ν) μου τὴν ἀρχέα(ν).*

A szó megfelelői oszm. azerb. *ayyl, awyl* ‚stall, hürde, einzäunung', küär. *ayul* ‚dorf', krim, tob. *aul,* alt. tel. kkirg., uig. *ail,* jurte, dorf', magy. *ól.*[2] Jelentése a bolgárban, sánccal bekerekített, hely volt. Theoph.-Nikeph. szerint így nevezték a bolgárok a besszarábiai szállást, a valóságban azonban csak a Prut, a Duna, a Jalpug tó és a sánc közötti területet. Szintígy **ayul, aul*-nak nevezték azután a nikoliceli, pliskai és preslavi központokat.

*

Alább szólni fogok az avarok sáncairól. E sáncok német neveként a „Ring" szót szokták emlegetni. A valóság azonban az, hogy nem beszélhetünk az avarok „Ring"-jeiről, amellyel az avar sáncok gyűrű-formáját jelölték volna, mert forrásaink semmit se tudnak erről. A források nem nevezik Ringeknek az avarok erődítményeit, csak azt mondják, hogy „eorum, regia, quae Hringus, a Langobardis autem campus vocatur,"[3] tehát „Hring" a fejedelmi szállás (regia) német neve. Ha pedig azt találtuk, hogy a „Hring" a fejedelmi szállás (regia) német neve, nem arra kell elsősorban gondolnunk, hogy talán köralakú volt, ezért mondták „Ring"nek, hanem meg kell néznünk, hogy nem volt-e a szónak ilyen „regia"-jelentése. S azt találjuk, hogy a *„hrinc"* szó a középfelnémetben, ‚ring, kugel, kreis' mellett ezt is jelenti : ‚die umgebung, die begleitung eines fürsten, sein hof, eig. der diesem angewiesene platz ; am felde das des fürstenzelt umgebende lager der seinigen."[4] Tehát a németek azért nevezték az avar fejedelmi szállást „Hring"-nek, mert ez a szó fejedelmi szállás-tábor jelentésű. Érdekes azután, hogy a longobard szó, a campus jelentése is tábor, sőt

[1] *Zlatarski* szerint *Ὄγλος* = török-kaukázusi *avyl* s sáncvárat jelent, míg *αὐλή* = kirgiz és kaukázusi „*aul*" a belső kőerődítmény. A valóság azonban az, hogy az *ayyl* és *aul* nem két különböző szó, hanem egyazon szó kétféle alakja, v. ö. oszm. *ayyl,* krm. tobol *aul* stb. Gombocz BTLw. 108-109.

[2] *Gombocz* BTLw. 108.

[3] MGH I. p. 183.

[4] *Benecke-Müller,* Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Leipz. 1889. II. 705 s kk.

Les formes *aul, avl*[1] se développèrent d'une manière analogue à l'évolution de la forme **ayul.* La même forme se retrouve dans l'inscription de Tărnovo : *ἕος τὴν αὐλί(ν) μου τὴν ἀρχέα(ν).*

Les formes correspondantes en sont: osm. aserb. *ayyl, awyl* ‚stall, hürde, einzäunung', küär. *ayul* ‚dorf', krim., tob. *aul,* alt. tel. kkirg. uig. *ail,* jurte, dorf', hongr. *ól.*[2] Le mot bulgare signifiait : „une place entourée de rempart." Selon Théophane et Nicéphore tout le pays des Bulgares en Bessarabie se nommait *Ὄγλος,* mais en réalité *Ὄγλος* ne désignait que le territoire situé entre le Pruth, le Danube, le lac Jalpug et le rempart. De même, les centres de Nikolicel, Pliska et Preslav furent également nommés **ayul, aul.*

*

Plus loin je parlerai des camps retranchés des Avares. Généralement ils sont désignés par le nom spécial de „Ring". En réalité on ne saurait parler des „Ring"-s des Avares qu'en supposant que leurs enceintes étaient en forme de cercle. Mais nos sources ne mentionnent pas cette particularité. Les sources racontent : „eorum regia, quae Hringus, a Langobardis autem campus vocatur."[3] Ring (Hring) ne signifiait donc pas la forteresse des Avares en général, ce n'était que le nom allemand du camp royal (regia). Le fait, que la forme allemande „Hring" signifiait „camp royal", ne prouve pas encore que celui-ci dut être en forme de cercle. Voyons, si l'expression „Hring" n'eut pas une autre signification analogue à celle de „regia". En effet, le mot moyen-haut-allemand „hrinc" peut s'employer non seulement dans les acceptions : ‚ring, kugel, kreis', mais aussi dans celle de ‚die umgebung, die begleitung eines fürsten, sein hof, eig. der diesem angewiesene platz; am felde das des fürstenzelt umgebende lager der seinigen'.[4] Les Allemands appelaient le camp royal „Hring", car ce mot en avait la signification. Il n'est pas sans intérêt que le mot lombard, „campus" signifie également ‚camp', ainsi que la forme allemande méridionale „Kamp" (forme emprun-

[1] Selon *Zlatarski,* la forme *Ὄγλος,* ainsi que la forme „turcocaucase" *avyl,* signifiait forteresse de retranchement ; tandis que la forme *αὐλή,* comme la forme „kirgize et caucase" *aul,* la place-forte de pierre intérieure. En réalitét les formes *ayyl* et *aul* ne sont que les deux variantes de la même forme. Comp. *Gombocz.* BTLw. 108-109.

[2] *Gombocz* BTLw. 108.

[3] MGH I. p. 183.

[4] *Benecke-Müller,* Mittelhochdeutsches Wörterbuch, Leipz. 1889. II. 705 ss.

a délnémetben a Kamp latin jövevényszó jelentése ‚eingehegtes Feld'.[1]

Mi lehetett a kágáni szállás, vagy egyáltalán a többi sáncvárak avar neve? Mint ismeretes, a Nemzeti Krónika szerint a székelyek ősei, 3000 hun a „*Csiglamezőn*" várta meg a magyarok bejövetelét.[2] Túry József[3] szerint a *csigla* avar szó, v. ö. oszm. *čig* ‚magas kerítés, gát, töltés, sánc', ‚nádból, vesszőből, ágakból, cserjéből fonott magas sövény, kerítés' + *la* helynévképző. A *čig* megfelelői kaz. *čik* ‚rand, grenze', kirg. *šik*, *šək* ‚határ, határvidék, vég', karaim *čäk* ‚grenze',[4] v. ö. csuv. *tš̆ıgə* ‚fűvel benőtt határszél két község földjei között'.[5] Így a csigla oly területet jelentett, amelyen *csigek* vannak, amely csigekkel van körülvéve.

A dunai bolgárokra vonatkozó adatok között a következőket találom: Theophanesnél azt olvassuk, hogy a császár védtelenül találván a szorosokat betört Bulgáriába s *ἕως τοῦ Τζίκας*[6] jutott, tehát itt egy bolgár-török *čik (čig)* vagy *čika (čiga)*, *čikä (čigä)* formával van dolgunk. E szó származéka lehet az a bolgár-török cím, amelyet kétféle forrásból is ismerünk. Theoph. szerint a bolgárok a császárhoz *„ἀπέστειλαν Βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον αἰτουμένου εἰρήνην γενέσθαι."*[7] A *čigat* bizonyára épen úgy cím, mint a boila. S hogy valóban volt a bolgár-törököknél *čigat* cim s ennek van valami kapcsolata a kerítés, udvar stb. jelentésű *čig*. *čiga* szóval, azt bizonyítja az, hogy ez a bolgár-török cím megtalálható a középbolgárban *čigot* formában, jelentése ‚spatharios, udvari ember, a cár testőrségének tagja'.[8]

[1] *Hemme*, Das lateinische Sprachmaterial im Wortschatze der deutschen, französischen und englischen Sprachen. Leipz. 1903. 96.

[2] MHK 483.

[3] *Túry József*, A székelyek eredete. Erdélyi Múzeum XV (1898) 206-207. v. ö. MESz 1031-32.

[4] *Munkácsi Bernát*, Ethn. XII, 142.

[5] *Paasonen*, Csuvas szójegyzék. Budapest, 1908, 186.

[6] Theoph. 436_{21-24}.

[7] Theoph. 447_{3-4}.

[8] *Trifonoff J.* Kăm văprosa za starobălgarskoto boljarstvo (Az óbolgár boljárság kérdéséhez). SBA XXVI, 16.

tée au latin) = „eingehegtes Feld".[1]

Quel put être le nom avare du camp royal et des autres camps retranchés en général ? La „Chronique Nationale" (hongroise) raconte que 3000 Huns, les ancêtres des Sekels, se réunirent au champ *Čigla (Čiglamező)* pour y attendre l' arrivée des Hongrois.[2] Selon *Joseph Túry*,[3] le mot *čigla* est d'origine avare. Comparez — le á la forme osmane *čig*, qui signifie „enclos, digue, barrage, rempart, haie haute, faîte de roseaux, de verges, de rameaux, d'arbustes" + la terminaison — *la* qui sert à former des termes locaux. Les formes correspondantes en sont: kas. *čik* ‚rand, grenze', kirg. *šik*, *šək* ‚határ, határvidék, vég' *karaim*, *čäk* ‚grenze',[4] comp. la forme tsouvache *tš̆ıgə* ‚zone-frontière entre deux villages couverte d'herbe'.[5] *Čigla* signifiait donc un territoire entouré de „*čig*"-s.

Parmi les données relatives aux Bulgares danubiens, je trouve les suivantes: Théophane nous fait savoir que l'empereur trouvant les défilés sans défense, s'introduisit en Bulgarie et parvint *ἕως τοῦ Τζίκας*.[6] Nous trouvons donc ici la forme protobulgare *čik (čig)*, ou *čika (čiga)*, *čikä (čigä)*. La forme *čigat*, mot indiquant un titre protobulgare, que nous connaissons de deux sources, en doit être le dérivé. Théophane raconte que les Bulgares *„ἀπέστειλαν Βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον, αἰτουμένου εἰρήνην γενέσθαι."*[7] La forme *čigat*, comme celle de *boila* dut donc être un titre. Le titre *čigat* doit être en effet en rapport avec la forme *čig*, *čiga* singifiant ‚rempart, cour', car le titre protobulgare se retrouve dans la langue moyenne-bulgare sous la forme *čigot* et signifie[8] ‚spatharius, homme de cour (porte-glaive)'

[1] *Hemme A.*, Das lateinische Sprachmaterial im Wortschatz der deutschen, französischen und englischen Sprachen, Leipz. 1903, 96.

[2] MHK 483.

[3] *Túry József*. A székelyek eredete (L'origine des Sekels). Erdélyi Múzeum XV (1898) 206—207, v. MESZ 1931—32.

[4] *Munkácsi B.* Ethn. XII. 142.

[5] *Paasonen*, Csuvas szójegyzék (Dictionnaire tsouvache) Bpest, 1908, 186.

[6] Theoph. 436_{21-24}.

[7] Theoph. 447_{3-4}.

[8] *Trifonoff, J.*, Kăm văprosa za starobălgarskoto boljarstvo (= Sur la question des boliars chez les anciens Bulgares). SBA XXVI, 16.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A BOLGÁR-TÖRÖK SÁNCÉPÍTÉS EREDETÉRŐL

Mint föntebb láttuk, a bolgár-törökök mindenütt, ahol megtelepedtek, óriási határsáncokat és sáncvárakat építettek. Ez azt jelenti, hogy a sáncépítést nem a Balkánon való megtelepedésük idejében, vagy az azt közvetlenül megelőző korban tanulták, hanem ősi szokás volt ez náluk. Annyira jellemzők a bolgár-törökökre e sáncok — hiszen minden hódításuk után tüstént elkészítik az új határsáncot, az új terület legfontosabb pontján meg a sáncvárat, ami mind óriási munkát igényelt —, hogy kétségtelennek kell tartanunk, hogy itt egy ősi sáncépítő kultúrával van dolgunk, amelyet a bolgárok keleti hazájukból hoztak magukkal. S hogy ez a sáncépítő kultúra tényleg nagyon ősi a török népeknél, azt bizonyítja az, hogy a bolgárokon kívül más török népeknél is megvan a nyoma. Igy az avarok is óriási sáncokkal védték szállásaikat, sőt magukról a bolgár-törökökről is vannak keleti adataink is : a volgai bolgárok birodalmát is határsánc védte s a városaikat is sánc vette körül.[1]

Igy tehát azt kell hinnünk, hogy a sáncépítés a török népek kultúrájának közös, keleti eredetű eleme. Már pedig tudjuk, hogy a bolgár-törökök keleti őshazája a Krisztus születését megelőző századokban a hun birodalomba tartozott, ami nagyon valószínűvé teszi azt, hogy mint annyi mást, a sáncépítést is a kínaiaktól tanulták a hun birodalom többi népeivel együtt

[65] V.ö. *Smolin V. F.* Po razvalinam drevnego Bulgara (= A régi Bulgar romjain). Kazan, 1926, 13-26 és *Smolin*, Archeologičeskij očerk Tatrespublika. Kazan, 1925, 52-53, 57.

QUELQUES REMARQUES SUR L'ORIGINE DES REMPARTS PROTOBULGARES

Comme nous l'avons vu en ce qui précède, les Protobulgares construisirent partout où ils s'établissaient des remparts frontières et des places-fortes. Ce dut donc être un très ancien usage qu'ils pratiquaient bien avant leur établissement sur la péninsule des Balkans. Les retranchements frontières (limes), que les Bulgares élevèrent après chaque conquête à leur nouvelle frontière, aussi typiques que les forts retranchés qu'ils construisirent aux points importants du nouveau territoire, prouvent incontestablement que nous avons ici à faire à un très ancien système de constructions défensives que les Bulgares transplantèrent de leur lointaine patrie orientale dans la péninsule des Balkans. Cette coutume des peuples turcs doit être en effet très ancienne, car nous en trouvons les traces aussi chez d'autres peuples turcs. Les Avares protégeaient également leurs camps par d'immenses remparts de terre. Nous possédons même des données orientales relatives aux Protobulgars : le royaume des Bulgares de la Volga, ainsi que leur capitale, étaient également protégés par des remparts.[1]

Il nous faut donc supposer que la construction de remparts ait été un élément oriental commun de la culture des peuples turcs. On sait que l'ancienne patrie des Protobulgares dans les premiers siècles de l'ère chrétienne faisait partie de l'empire des Huns. Il est donc probable que les Bulgares — comme tant d' autres peuples de l'empire des Huns — apprirent la construction de remparts des Chinois,[2]

[1] V. *Smolin, V. F.* Pro razvalinam drevnego Bulgara (Sur les ruines de la Bulgar ancienne). Kazan, 1926, 13-26 et *Smolin*, Archeologičeskij očerk Tatrespublika. Kazan, 1925, 52—53, 57.

[2] *Uhlig*, rejette la supposition (Praehist. Zeitschrift, XIX (1928) 242—43) que les Bulgares participant à la culture des Huns, aient appris des chinois la construction de

a bolgárok is.[1] E föltevésem valószínűségét növeli az, hogy ugyancsak a kínaiakhoz vezet bennünket a bolgár-török kultúra egy másik eleme is. Ismerjük a bolgár-törökök időszámítását. Az első bolgár kánok Névlajstroma olyan időszámítást mutat, amely az egész török-mongol területen ismeretes s amelynek bölcsője Kína. Igy hát *a bolgár-törökök időszámítása a hun kultúra egyik olyan eleme, amely kínai eredetű.*[2]

Valóban, az ázsiai hun birodalom népeinek volt módjuk megismerkedni a sáncépítéssel, hiszen a kínai hosszú falak jórésze épen a hunok támadásai ellen készült. A kinai források szerint a hosszú falak a Kr. előtti III.-IV. századokban épültek.[3] Az építők a terep alakulatának megfelelően dolgozva kihasználták a természetadta védelmet a munka megtakarítására.[4] Ahol nem volt természetes akadály, a rendelkezésre álló anyag szerint, földből, kőből,[5] vagy fatörzsekből[6] állott a sánc. De ott is, ahol kőfal van, futóárkokkal a fallal összekötött földsánc szolgál külső védelmi vonalul.

Ránk nézve a legérdekesebb egy a Kr. e. 4. évtizedre vonatkozó kínai adat.[7] Eszerint Hŏ-han-ša hun király ki akarván mutatni a kínaiak iránti háláját felajánlotta, hogy Šang-kutól Tun-hong-ig átveszi a határerődítési művek védelmét. De a belső udvar intendánsa elle-

auxquels ils avaient emprunté tant d'autres éléments de civilisation. Un autre élément de la culture Protobulgare qui nous ramène également aux Chinois est leur chronologie. La Liste des premiers khans bulgares montre une chronologie, dont le berceau fut en Chine et qui est connue dans tous les territoires habités par les Turco-Mongols. *La chronologie des Protobulgares est donc un élément de la culture des Huns et a une origine chinoise.*[1]

En effet, les peuples du royaume des Huns avaient une bonne occasion pour apprendre la construction de remparts. La grande muraille de Chine a été construite en grande partie contre les attaques des Huns. Selon les sources chinoises la grande muraille fut érigée au IVe où IIIe siècle avant J. C.[2] Les constructeurs prenant en considération la conformation du terrain, en exploitaient la défense naturelle, ce qui réduisait leur travail.[3] Aux endroits, où rien ne s'offrait comme défense naturelle, le rempart fut construit — selon les circonstances — de terre, de pierres[4] ou de troncs d'arbre.[5] Là même, où le mur est fait de pierres, un rempart relié à la muraille par des fossés sert à la défense extérieure.

Ce qui nous intéresse surtout, c'est une témoignage chinois[6] relatif à la quatrième décade avant J.-C. D'après lui, le roi des Huns Hohan-ša, voulant donner preuve de sa gratitude, offrit de se charger de la défense des remparts frontières, situées entre Šang-ku et Tun-hong. Mais l'intendant de la cour intérieure s'y opposa. Selon la même source les Chinois sous Hiao-Wu (après l'an 141) occupèrent le riche pays des Huns, situé en dehors des forteresses sur les frontières, sur le territoire s'étendant jus-

[1] *Uhlig* azért tartja elfogadhatatlannak (Praehist. Zeitschrift. XIX (1928) 242-43) azt a föltevésemet, hogy a sáncépítés tudományát a bolgárok mint a hun kultúra részesei sajátították el és pedig a kinaiaktól, mert „Trotz einiger Blutverwandschaft waren die Hunnen, die etwa 84. n. Chr. endgültig aus der Nachbarschaft Chinas vertrieben wurden, und die Hunnen unter Attila im 5. Jahrhundert, doch Völkergruppen von ganz verschiedener kultureller Art." Az én állításomra nézve azonban nem fontos ez a kérdés. Hiszen én még Attila hunjaitól sem származtatom a bolgárokat, csak azt állítom, hogy a bolgárok egykor beletartozván a hun birodalomba itt tanulták a hun birodalom többi népeivel együtt a sáncépítést — a kínaiaktól.

[2] *Fehér,* Imennikăt na părvitĕ bălgarski khanove (= Az első bolgár kánok névlajstroma), Godišn. Nar. Muzej za 1922—1925. Sofia, 1926, 237 s kk.

[3] *De Groot,* Die Hunnen der vorchristlichen Zeiten. Berlin—Leipzig, 1921, 33 s kk.

[4] U. o. 44.

[5] U. o. 46.

[6] U. o. 242.

[7] U. o. 239. s kk.

remparts ; il dit : „Trotz einiger Blutverwandschaft waren die Hunnen, die etwa 84 n. Ch. endgültig aus der Nachbarschaft Chinas vertrieben wurden, und die Hunnen unter Attila im V. Jh., doch Völkergruppen von ganz verschiedener kultureller Art." Elle est sans importance pour la justification de ma théorie. Loin de vouloir faire descendre les Bulgares des Huns d'Attila, je ne soutiens que l'avis que les Bulgares appartenant jadis au royaume des Huns, aient appris des Chinois — ainsi que les autres peuples du royaume — la construction des remparts.

[1] *Fehér,* Immenikăt na parvitĕ balgarski khanove (La Liste des premiers khans bulgares). Godišn. Nar. Muzej za 1922—25. Sofia, 1926, 237 etc.

[2] *De Groot,* Die Hunnen der vorchristlichen Zeiten. Berlin—Leipzig, 1921. 33 ss.

[3] Ibid. 44.

[4] Ibid. 46.

[5] Ibid. 242.

[6] Ibid. 239 ss.

nezte ezt. Szerinte Hiao-Wu alatt (141. évtől) a kínaiak elfoglalták a hunok gazdag országát, mely a keletre Liao-tung-ig (1000 li) terjedő határerősségeken kívül feküdt s ekkor építették az új terület védelmére a szóban levő falat. Elmondja, hogy ezt a több mint száz éves falat őrállomások és futóárkok erősítették meg, kívülről meg „külső sánc" védte. Legnagyobb részben földsáncokból állott, de a völgyekben és hegyszorosokban csak egymáson keresztbefektetett fatörzsekből. Hogy nem kőből, az természetes, hiszen homokpusztaságokon haladt keresztül.[1]

Ezt a falat azonosítanunk kell azzal, amelyet Stein Aurél 1907-ben és 1913-ban kutatott fel. A leletek is azt bizonyítják, amit forrásunk mond, t. i. hogy a Kr. e. II. század vége felé épült. Rendeltetése az volt, hogy a Su-lo-ho folyótól délre eső területet biztosítsa a hunok támadásai ellen és „nyitva tartsa az útat erélyes hadi előnyomulásra."[2] E bizonyos közökben őrházakkal megrakott fal csaknem végesvégig tökéletes sivatagon halad keresztül. „Hogy ez az ősrégi mű tulélte az évezredeket, ebben igen nagy része van annak, hogy emberi beavatkozás nem érintette. Még fontosabb tényező volt azonban a sajátszerű építésmód."[3] A fal (köveccsel kevert) vert-agyagból és — aszerint, amilyen anyag egy-egy területen rendelkezésre állott — szabályszerű közökben vízszintesen rárakott nádkéve-, vagy galyrétegből épült s alapjánál 2·4 m., felül 2 m. vastag. „Minden talpalatnyi szilárd földön keresztül vonul a fal, ahol csak bejáró kínálkozhatna az ellenség benyomulására és lehatol a mocsaras öblözetek széléig. A régi kínai mérnökök a sós mocsarak és tavak sorozatát belevonták a védelmi vonalba, hogy kevesebb falat kelljen építeni." Ahol vízjárás veszedelme fenyegetett, alapzatul alacsony földsáncot hánytak.[4]

Az őrtornyok is többnyire tömören épített vályogból, vagy vertagyagfalból épültek. Mint ma is látható, ilyen agyagfalak vették körül Kínában és Turkesztánban a városokat is.

[1] *De Groot*, 240.

[2] *Stein Aurél*, Romvárosok Ázsia sivatagjaiban, Budapest, 1913, 397.

[3] *Stein Aurél*, Indiából Kinába. Budapest. 1923, 76.

[4] *Stein Aurél*. Romvárosok stb 336, 376, 397, 485.

qu'à Liao-tung (1000 lis) et c'est alors qu'ils construisirent ladite muraille pour la défense du nouveau territoire. Le chroniqueur raconte que ce mur subsistant depuis cent ans fut renforcé par des postes de gardes et par des tranchées. Une „enceinte extérieure" le protégeait du dehors. Ce rempart a été fait en terre, dans les vallées et dans les gorges avec des troncs superposés, mis en travers. (Le rempart se trouvant dans un désert, les pierres manquaient.)[1]

Cette muraille doit être identique à celle que Sir *Aurèle Stein* a découverte au cours de ses fouilles de l'an 1907 et de l'an 1913. Les trouvailles attestent également ce que dit notre source, à savoir que celle-là fut construite vers la fin du IIe siècle avant J.-C. Elle devait protéger le territoire situé au sud du fleuve Su-lo-ho contre les attaques des Huns et permettre aux Chinois le libre développement de leurs forces militaires.[2] Ce mur renforcé, à certains intervalles, de guérites, se trouve pour ainsi dire d'un bout à l'autre sur un désert. La durée de cette construction pendant tant de milliers d'années s'explique par la circonstance qu'elle n'eut pas à souffrir de la main des hommes. De plus, sa construction spéciale en assurait également la durée[3]. Le mur est d'argile battue, mêlée de cailloux avec à intervalles réguliers des gerbes de roseaux ou des faisceaux de rameaux posées horizontalement. Le mur a une épaisseur de 2·4 m à sa base et de 2 m au sommet. „Le mur qui sur le sol ferme interdisait partout l'accès à l'ennemi, s'étend jusqu' aux plaines marécageuses. Pour éviter un travail superflu, les anciens ingénieurs chinois complétèrent la ligne de défense en utilisant les marécages et les lacs salés". Là où le terrain pouvait présenter un danger d'inondation, ils construisirent un rempart bas de terre.[4]

Les donjons massifs furent en général également bâtis de briques crues ou d'argile battue. De tels murs d'argile, existants encore de nos jours, entouraient aussi les villes en Chine et en Turkestan.

L'examen rigoureux des remparts protobulgares devra trancher la question de savoir, si les remparts des Bulgares étaient construits de la mê-

[1] *De Groot*, 240.

[2] *Stein Aurél*, Romvárosok Ázsia sivatagjaiban (Villes en ruines dans les déserts de l'Asie). Budapest, 1913, 397.

[3] *Stein Aurél*, Indiából Kinába (Des Indes en Chine). Bpest, 1923, 76.

[4] *Stein Aurél*, Romvárosok etc. 336, 376, 397, 485.

A bolgár-török sáncok alapos vizsgálata fogja eldönteni, hogy nem úgy vannak-e építve a bolgárok egyes sáncai, mint a kínaiakéi : fával, gallyal, náddal lekötött vertfal. Erre mutatna Ps. Mas'ūdi adata, aki szerint minden megerősített helyet magas sánc vesz körül, amelyet „faháló" fed — ami nem lehet más, mint vertfal. S hogy az avar sánc is ilyen lehetett, azt a szentgalleni barát bizonyítja, aki azt meséli, hogy a 20 láb magas és ugyanolyan széles avar sáncokat két oldalról fatörzsek szegélyezték s e faváz között kő vagy agyag volt, a tetejét meg sűrű gyep fedte.[1]

[1] *Pertz*, MHG II. p. 748.

me manière que ceux des Chinois: mur de terre battue, liée de bois, de rameaux, de roseaux. La donnée de Ps. Mas'ūdi approuve cette supposition. D'après lui, chaque place-forte est entourée d'un haut rempart couvert d'un réseau de bois, qui devait être un mur battu. Le rempart des Avares fut construit de la même maniére, comme le prouve le récit du moine de Saint-Gall. Il dit que les remparts des Avares étaient bordés des deux côtés de troncs d'arbres. Entre cette carcasse de bois se trouvait une masse d'argile et de pierres, recouverte en haut d'une pelouse épaisse.[1]

[1] *Pertz*, MHG II. p. 748.

A BOLGÁR ÉS AVAR SÁNCERŐDÍTMÉNYEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A bolgár sáncerődítményeket az avarok „hring"-jeivel egyeztetik. Igy *Jireček*[1] azt írja, hogy az Aboba falu mellett levő óriási sáncerődítmény kétségtelenül „a pogány bolgárok főtábora, eme harcias lovasnép „hring"-je volt." *Škorpil K.*[2] az avar „hring"-ekkel, „camp"-okkal egyezteti a galaci, nikoliceli és abobai sáncerődítményeket. Hasonlóan vélekedik — szintén csak megjegyzés formájában — Zlatarski.[3] Több helyet szentel már a kérdésnek Balasčeff. Szerinte az óbolgár erődítményrendszer teljesen megfelel a pannóniai „avar-bolgárok"-énak, tehát — mondja —, ha jól meg akarjuk érteni a dunai bolgárok erődítményrendszerét, azt kell elolvasnunk, amit forrásunk, a szentgalleni barát az avar hringekről ír. Eszerint az avarok ringje több koncentrikus sáncgyűrűből állott úgy, hogy egy-egy gyűrű között 35—40 frank mérföld volt a távolság. Amikor az ellenség a legkülsőbb sáncgyűrűt bevette, a védők a másodikba vonultak vissza, onnan a harmadikba és így tovább, mígnem a koncentrikus erődítmény közepére jutottak, ahol a fő-, vagy központi hring volt, amelyet a frankok, és a longobardok campusnak neveztek. Itt volt a kágán palotája. Ez az avar campus a Tisza mellett volt, ott, ahol egykor Attila palotája is állhatott.[4]

Ha azonban megvizsgáljuk az avar sáncerődítményekre vonatkozó anyagot, egészen mást találunk :

1. Einhard évkönyveiben a 791. évnél ezt olvassuk : Károly király nagy sereget gyűjtve

[1] Anzeiger der Kais. Akad. Wiss. 1898. VI. 27 ; Knjaž. Bălg. II. 872 ; Ist. Srba. I. 81.

[2] Dobroudja, 112 ; U. o. 1. jz.-ben megjegyzi, hogy Omurtag felírata *χάμπος*-nak nevezi az abobai „tábor"-t.

[3] i. m. 131. l.

[4] i. m. 25—26. l.

COMPARAISON DES RETRANCHEMENTS BULGARES ET AVARES

On identifie en général les places-fortes des Bulgares avec les „hring"-s des Avares. *Jireček* dit dans son essai que la forteresse immense aux environs du village d'Aboba a été incontestablement „le camp principal des Bulgares païens, le „hring" de ce peuple guerrier."[1] *K. Škorpil* trouve des rapports étroits entre les „hring"-s, les „camp"-s des Avares et entre les places-fortes de Galac, de Nikolicel et d'Aboba.[2] *Zlatarski* ne s'occupant de cette question — ainsi que Škorpil — que dans une note, est du même avis.[3] *Balaščeff* traite plus longuement cette question. Selon lui, le système de forteresse protobulgare est analogue à celui des „Avares-Bulgares" de la Pannonie. Pour comprendre le système de forteresse des Bulgares danubiens — dit-il — il faut donc étudier ce que le moine de Saint-Gall écrit des hring-s avares. Selon cette source, le ring des Avares a été formé de plusieurs remparts concentriques en forme de cercle, éloignés l'un de l'autre de 35—40 lieues franques. Lorsque l'ennemi occupait le premier rempart les défenseurs se retiraient dans le second, de là dans le troisième et ainsi de suite, jusque'à ce qu'ils eussent atteint le centre de la forteresse concentrique, le „hring" central et principal, nommé „campus" par les Francs et par les Lombards. C'était le palais du kagan. Ce „campus" avare se trouvait au bord de la Tisza, au même endroit, où s'élevait jadis le palais d'Attila.[4]

Cependant, en examinant les sources relatives aux places-fortes avares, nous aboutissons à d'autres résultats.

[1] Anzeiger der. Kais. Akad. Wiss. 1898. VI, 27 ; Knjaž. Bălg. II. 872 ; Ist. Srba I. 81.

[2] *Dobroudja*, 112 ; il y mentionne en outre dans la note 1 que le „camp" d'Aboba est appelé *χάμπος* dans l'inscription d'Omurtag.

[3] l. c. 131.

[4] l. c. 25—26.

össze megindult az avarok ellen. Először az Ens folyónál ütött tábort, amely folyó az avarok országát a bajorokétól elválasztja. Majd innen továbbhaladva elűzte a hunok (= avarok) őrségeit és erődítményeiket, amelyek közül az egyik a Kamb (Kamp) folyónál, a másik Komagena városánál, a Kumeo hegyen igen erős sánccal volt megerősítve, feldúlta.[1] Innen azután a Rábához vonult s átkelve a folyón, partja mellett haladt egészen a torkolatáig, majd pedig visszatért Sabariába.[2]

2. Ugyane forrásban a 796. évnél ezt találjuk : Károly király azokat a kincseket küldötte ajándékba a pápának, amelyeket a friauli dux hozott neki Pannóniából, amikor ez évben a hunok királyi palotáját, melynek ‚hringus' a neve, kifosztotta. Ugyanebben az évben itáliai és bajor csapatokkal Pannóniába küldte Pipint, aki a hunokat (avarokat) átkergette a Tiszán és királyi palotájukat, amelynek, „mint mondottuk" *hringus*, a longobardoknál pedig *campus* a neve, feldulta és a hunok kincseit atyjához vitte.

3. Egy az avar háborúban résztvett öreg katona, Adalbert elbeszélése után a szentgalleni krónikás mesél az avar erődítmények szerkezetéről így : ‚A hunok országa — mondta — kilenc kerítéssel volt körülvéve'. És mikor én nem tudván más keritést elképzelni, mint veszszőfonatokból készültet, kérdeztem : ‚Mi különös volt ebben Uram?', így válaszolt : ‚Kilenc heginnel volt megerősítve'. Es mikor ezt sem tudtam másfélének elképzelni, mint amilyenek a mezőkön szoktak lenni, kérdezvén tovább erről így szólt : ‚Olyan széles volt egy kerítés, azaz olyan nagy teret fogott körül, mint amekkora Zürich és Constanz között van, úgy van tölgy-, bükk-, vagy fenyőfatörzsekből felépítve, hogy az egyik szélétől a másikig 20 láb széles és magassága is ugyanekkora, az egész belső közt pedig kemény kő vagy agyag tölti ki, a sáncok tetejét meg sűrű gyeppel fedték. A szélein pedig cserjéket ültettek, amelyek mint gyakran látható, levágva és a földbe nyomva, mégis ágakat és leveleket hajtanak. Ezen töl-

[1] Einhardi Annales. *Pertz*, MGH I. p. 197. v. ö. Ann. Lauriss. MGH I. p. 176. A *Camp* folyó Csehországban ered s a Clara sánc (Zwetl) mellett folyva Kremisa közelében ömlik a Dunába. Komagena = Königstädten.

[2] MGH I. p. 183.

1. Dans les Annales d'Einhard, à l'année 791, nous lisons le passage suivant : Charlemagne rassemblant une grande armée partit contre les Avares. Il campait d'abord au bord du fleuve Ens qui séparait le pays des Avares de celui des Bavarois. Puis il envahit le pays des Avares, chassa les sentinelles des Huns-Avares, démolit leurs forteresses dont l'une était située au bord du fleuve Kamb (Kamp), et l'autre — entourée d'une forte enceinte de fossés — aux environs de la ville Komagena, sur la montagne Koumeo.[1] De là il dirigea son armée vers le fleuve Rába, le traversa, le longea jusqu'à son embouchure, puis retourna en Sabarie.[2]

2. Dans les mêmes annales, à l'année 796, nous trouvons le passage suivant : Charlemagne envoya au Pape le trésor, dont le chef du Frioul lui avait fait présent ; celui-ci s'en était emparé en Pannonie en dépouillant le palais royal des Huns nommé „hringus". La même année le roi envoya Pépin escorté d'une armée italienne et bavaroise en Pannonie, pour chasser les Huns-Avares au delà de la Tisza et pour dévaster leur palais royal, nommé — „comme nous l'avons déjà dit" — „*hringus*" (par les Lombards „*campus*"). Il le chargea en même temps de transporter les trésors de ceux-ci au palais de son père.

3. Utilisant le narration d'un vieux soldat, nommé Adalbert, qui avait pris part aux combats avares, le moine de Saint-Gall nous parle de la construction des forteresses avares dans ces termes-ci : „Le pays des Huns (Avares) — dit Adalbert — était entouré de neuf enclos." — Ne connaissant pas d'autres enclos que les enclos tressés d'osiers j'ai demandé : „Qu'a-t-il de particulier ?" — Il répondit : „Leur pays était muni de neuf „hegin"-s„' — Pensant que c'étaient des enclos pareils à ceux qu'on voit aux champs, j'ai questionné de suite. — Il me dit : „Un enclos entourait un terrain aussi grand que la distance entre Zürich et Constance ; il est construit de troncs de chênes, de hêtres ou de sapins de telle manière que son épaisseur, égale à la hauteur, est de 20 pas ; l'espace intérieur est rempli de pierres dures ou d'argile ; la surface des remparts est couverte d'un gazon épais. Sur

[1] Einhardi Annales, *Pertz*, MGH I. p. 177. Comp. Ann. Lauriss. MGH I. p. 176. Le fleuve Camp prend sa naissance en Bohème et coulant le long du rempart Clara (Zwetl) se verse près de Kremisa dans le Danube. Komagena = Königstädten.

[2] MGH I. p. 183.

tések között a falvak és majorok úgy voltak elhelyezve, hogy egyikből a másikba elhallatszott a kiáltás. A helységekkel szemben e bevehetetelen falak között keskeny kapuk voltak, amelyeken rablóhadjárataikra nemcsak a kerítéshez közel lakók, de a bentebb lakók is kijártak. Továbbá a második kerítéstől, mely az elsőhöz hasonlóan volt építve, 10 német mérföldnyire, azaz 40 olasz mérföldnyire volt a harmadik és így tovább a kilencedikig, ámbár egyik kerítés a másiknál sokkal keskenyebb volt. S a birtokok és szállások kerítésről-kerítésre úgy voltak elhelyezve, hogy a kürtjelet mindenütt meg lehetett hallani.[1]

Mindössze ennyi adat szól az avar erődítményekről. Érdekes, hogy Adalbert elbeszélése, bármennyire következetlen is, teljes hitelre talált. Balasčeff, mint láttuk, egymásban levő s egymástól egyenlő távolságra fekvő körsáncokra gondol, amelyek között sátor és házcsoportok vannak, legbelül pedig középen a királyi palota[2] s 35—40 frank mérföldnyire becsüli a koncentrikus köröknek egymástól való távolságát.

A legelső kérdésünk az, hogy egyáltalán lehetséges-e az, amit a szentgalleni barát ír, hogy t. i. 9, egymástól 10 német, vagy 40 olasz mérföldnyire levő koncentrikus sánckörből állott az avar erődítmény? A válasz nagyon könnyű! Ha a „hunok" 9 kerítését így egymáson belül koncentrikusan kell elképzelnünk s e koncentrikus körök egymástól való távolsága 10 mérföld, akkor a 9 körből álló egész erődítmény átmérője körülbelül 180 német mérföld lett volna. Így pedig, mint Sebestyén helyesen megjegyezte, „a külső kerítés . . . Alsó Ausztria határától elnyúlna a Donig",[3] s hogy tovább folytassuk, egy körülbelül 480 német mérföld átmérőjű kör terjedelme pedig kb. 1,000,000 km² lenne, a sáncok hossza meg mintegy 20,000 km. Ez pedig lehetetlenség! Tehát az avarok erődítményei nem lehettek ilyen 9 egymástól 10—10 német mérföldnyire levő koncentrikus körsáncok.

Valóban, ha adatainkat megnézzük, azok-

[1] *Pertz*, MHG II p. 748.

[2] Balasčeff illusztrációként *Garnier*. L'habitation humaine. Paris, 1892, 579. egy rekonstrukcióját közli. Garnier e képen a központi hringet rekonstruálja így.

[3] Az avar-székely kapcsolat emlékei. Ethn. X (1899) 5.

les bord on plantait des buissons, qui comme d'habitude fichés dans la terre même taillés, continuaient à donner des feuilles et des souches. Entre ces enclos les fermes et les villages étaient placés à la portée de la voix. En face de ces villages entre les murs inexpugnables se trouvaient les portes des enclos pas très larges. De ces portes sortaient, partant pour les pillages, les habitants voisins de l'enclos tout comme ceux de l'intérieur. A une distance de 10 lieues allemandes (c'est-à-dire de 40 lieues italiennes) du second enclos — construit de la même manière que le premier — se trouvait le troisième, et ainsi de suite jusqu'au neuvième. Cependant les enclos étaient plus étroits les uns que les autres. Les fermes et les villages étaient disposés de façon que le son du clairon pouvait être partout entendu.[1]

Nous n'avons que ces données relatives aux forteresses des Avares. La narration d'Adalbert quoique inconséquente, s'accrédite en général. Balasčeff — comme nous l'avons vu en ce qui précède — se représente les remparts en forme de cercle, éloigné l'un de l'autre à une distance égale ; entre les remparts les groupes de tentes et de maisons et, au centre le palais royal.[2] Il estime que la distance entre les remparts concentriques était de 35—40 lieues franques.

Posons d'abord la question, si, en réalité, l'affirmation du moine de Saint-Gall est possible. D'après le moine, la forteresse comprenait neuf remparts en forme de cercle concentriques, éloignés l'un de l'autre à'une distance de 10 lieues allemandes, c'est à dire de 40 lieues italiennes. Or, une telle forteresse aurait dû avoir un diamètre d'une longueur de 180 lieues allemandes. De sorte que la forteresse — comme Sebestyén le fait remarquer — aurait dû s'étendre de la frontière de la Basse-Autriche jusqu'au fleuve Don ;[3] l'étendue d'un cercle d'un diamètre de 180 lieues devrait être de 1,000.000 km², la longueur des remparts de 20.000 km. Il est facile à comprendre que c'est une chose absolument impossible. L'affirmation du moine de Saint-Gall doit donc être rejetée.

En examinant nos données de plus près,

[1] *Pertz*. MHG II. p. 748.

[2] Balasčeff communique une reconstruction de Garnier (L'habitation humaine. Paris 1892, 579). Garnier reconstruit un „hring" central de cette manière.

[3] Az avar-székely kapcsolat emlékei (Les traces des rapports entre les Avares et les Sekels). Ethn. (X.) 1899. 5.

ból kitűnik, hogy a kilenc körsánc nem volt koncentrikus: Fentebb azt olvassuk, hogy Nagy Károly két avar körsáncot dúlt fel, az egyik a Kamp folyónál, a másik a Kumeo hegyen, Komagena városánál volt s onnan a Rába torkolatához vonult, ahol most Győr városa van. Később meg Pipin a Tisza mentén dúlt fel egy avar sáncot, ahol a kágán palotája is volt. Így tehát a „hegineket" egymáson kivül találjuk. S ugyanezt látjuk a szentgalleni barát elbeszélésének első felében is: szerinte egy-egy kerítés olyan teret fogott körül, mint a Zürich és Constanz közötti távolság, ami azt jelenti, hogy egy-egy különálló sáncerődítmény átmérője volt kb. 70 km. De az elbeszélés másik fele már mást mond: a kerítések között 10—10 német mérföldnyi köz van s a következők kisebbek a megelőzőknél. Tehát eszerint meg valóban ilyen koncentrikus körökkel lenne dolgunk, ami pedig, mint láttuk, lehetetlenség. Ha azonban a szentgalleni barát leirásában az iró és Adalbert közötti beszélgetés menetét megfigyeljük, megtaláljuk a hiba magyarázatát. Adalbert, ez az avar háborúban résztvett veterán, azzal kezdi, hogy a „hunok" országát 9 kerítés vette körül. Erre az iró már megkérdezi, hogy miféle kerítésekről van szó. A választ megkapva, ismét kérdezősködik, mert nem tudja megérteni. Ez a kérdezősködés — annak a világos bevallása, hogy az iró az elbeszélő adatai alapján nem tudja elképzelni a dolgot —, megérteti velünk, miért jó csak az első rész, ahol a szerző Adalbert adatait egyszerűen leírta, míg a továbbiakban, amikor ezen adatok alapján a maga elképzelése után meg is akarta magyarázni azt, amit hallott, megtévedt, mint aki a végén se értette meg az öreg veteránt.[1]

Einhard évkönyveinek adatait Adalbert elbeszélésével kiegészítve tehát arra az eredményre jutunk, hogy az avaroknak 9 egymástól kisebb-nagyobb távolságra levő „hegin"-jük volt. Egy-egynek az átmérője 60—70 km., területe kb. 3000 km^2.

Mit látunk evvel szemben a bolgároknál? A nikoliceli erődítmény 48·3 km^2, az abobai 23·3 km^2, tehát századrésze egy-egy avar erődítménynek. Ez pedig azt jelenti, hogy nem szolgálhatott arra a célra a 9 avar erődítmény,

[1] *Sebestyén* u. o.

il en ressort même que les neuf remparts en forme de cercles n'étaient pas concentriques. Dans les Annales d'Einhard nous lisons que Charlemagne dévasta deux places-fortes en forme de cercle, dont l'une se trouvait au bord du fleuve Kamp, l'autre sur le mont Koumeo aux environs de la ville Komagena. De là il s'avança jusqu'à l'embouchure du fleuve Rába où se trouve à présent la ville de Győr. Plus tard, ce fut Pépin qui dépouilla également une place-forte des Avares au bord de la Tisza où se trouvait aussi le palais du kagan. Les „hegin"-s n'étaient donc pas concentriques, ce qui d'ailleurs ressort aussi de la première partie de la narration du moine: Selon lui, l'enclos entourait une distance pareille à celle qui sépare Zürich de Constance, ce qui veut dire que le diamètre de chaque forteresse était d'environ 70 km. Mais la seconde partie de la narration contrarie la première: Un espace de 10 lieues allemandes se serait trouvé entre chacun des enclos, dont le suivant, comparé au précédant, était toujours moindre. Nous avons vu, en ce qui précède que cette description est fausse. En suivant attentivement le discours échangé entre le moine et Adalbert, nous arriverons à trouver l'explication du malentendu. Adalbert, qui a pris part aux guerres avares, dit que la pays des Huns était renforcé de 9 enclos. Le moine demande là-dessus, comment étaient ces enclos. Ne comprenant pas la réponse, il questionne de suite. Cette interrogation poursuivie prouve que l'écrivain cherchait en vain à s'imaginer l'explication donnée. Il devient donc clair, pourquoi la première partie, où il ne reproduit que la simple narration d'Adalbert, est juste et pourquoi la seconde partie, où il essaye de traduire l'idée qu'il s'est faite de la forteresse d'après la narration du moine, est fausse.[1]

Complétant les données des Annales d'Einhard avec la narration d'Adalbert, nous aboutissons au résultat suivant: les Avares avaient 9 „hegins" éloignés l'un de l'autre à une distance plus ou moins grande. Leur diamètre était d'environ 60-70 km, leur superficie d'environ 3000 km^2.

Voyons maintenant les places-fortes des Bulgares. La forteresse de Nikolicel n'a qu'une superficie de 48·3 km^2, celle d'Aboba de 23·3 km^2. Les forteresses avares sont donc cent fois plus grandes. Ce qui signifie que les 9 forteresses avares, d'une superficie totale de 25,000 km^2,

[1] *Sebestyén*, ibid.

amelyek összesen kb. 25,000 km² területet fogtak körül, mint a bolgárokéi, amelyeknek a legnagyobbika is csak 48·3 km²-nyi területű.

Balasčeff, akinek avar kerítése, mint láttuk, akkora, mint az egész Közép-Európa, azt irja, hogy a bolgárok a Fekete-tenger északi partján fekvő országukban, majd a Balkánon is „aul-életet" éltek. Auljaik a fontos stratégiai pontokon találhatók.[1] Zlatarski is azt hiszi, hogy az egész bolgár-törökség ilyen sáncerődítményekben lakott, sőt ezt még meg is szorítja úgy, hogy az egész bolgárság egyetlen egy táborban, a Nikoliceliben élt. Igy azután e tábor kiterjedéséből a bolgár-törökök számát is igyekszik megállapítani. Szerinte a tábor terjedelme azt mutatja, hogy a bolgár állam megalapitói nem lehettek néhány százezren, csak néhány tízezren.[2] Erre azonban azt válaszolhatjuk, hogy ilyen kis területen nem lakhatott nemcsak egy többszázezer, de nehány tízezer embert számláló nép sem. Különösen pedig, ha nomád lovas népnek gondoljuk a bolgárokat, mint Zlatarski. Hiszen tízezer ló eltartására nem elég egy 48 km² területű lakhelytábor, még kevésbbé lett volna elég nomád gazdasági rendszerben.

Míg tehát a fenti kutatók szerint a bolgár-törökök „aul-életet" éltek, néhány, vagy egy sáncerődítményben tanyázó lovashorda voltak, a valóságban mit találunk? Mire tanít bennünket ugyanaz a forrás, amelyből Zlatarski a nikoliceli és abobai sáncerődítményekre vonatkozó adatokat kapta? Arra, hogy a besszarábiai bolgárok a Duna, a Prut és a Jalpug-tó közötti területet csak mint országuk legfontosabb pontját erősítették meg. de északon sáncot húztak *országuk határának biztosítására*. (Ugyancsak a Duna innenső partján épített nikoliceli sáncerődítményen messze túl is volt határsánc.)[3] Amikor pedig Moesiába jutnak a bolgárok, megerősítik a Fekete-tenger partját, sáncokkal zárják el a Balkán-hegység átjáróit és alacsonyabb részeit a tengertől az arabakonaki szorosig, innen pedig északra a Dunáig nyugati határsán-

[1] *Balasčeff* i. m. 27-28.

[2] i. m. 133. Sőt azt is megmagyarázná Zlatarski, hogy miért kisebb a nikoliceli lakhelytábor a besszarábiainál: ‚Asparuh' hordájának egy része odaát maradt Besszarábiában.

[3] Itt, úgy látszik, a régi sáncot használták fel.

avaient une autre destination que les forteresses protobulgares, dont la plus grande était de 48·3 km².

Balasčeff, s'imaginant que l'enclos avare renfermait un territoire aussi grand que l'Europe centrale, pense que les Bulgares menaient une vie d'„aul" dans leur pays situé sur le bord septentrional de la Mer Noire, ainsi que sur la péninsule des Balkans. Leurs „aul"-s se trouvaient aux points stratégiques importants.[1] Zlatarski est aussi d'avis que les Protobulgares n'habitaient que de pareilles forteresses, il va même plus loin en supposant qu'ils n'avaient qu'un seul camp, celui de Nikolicel. D'après l'étendue du camp, il essaye de fixer le nombre des Protobulgares. Il arrive ainsi au résultat que les fondateurs de l'État bulgare ne formaient qu'un petit peuple de quelques dix mille hommes.[2] Cette estimation doit être rejetée, vu que même un peuple de quelques milliers d'hommes n'aurait guère pu trouver place dans la forteresse en question. D'autant plus, que si les Bulgares étaient un peuple de cavaliers-nomades comme le pense Zlatarski, — un camp d'une superficie de 48 km² ne pouvait suffire à loger dix mille chevaux et dut être bien trop petit au point de vue du système économique nomade.

Tandis que selon Balasčeff et Zlatarski, les Protobulgares menaient une vie d'„aul" et n'étaient qu'une horde sauvage, logeant dans une seule place-forte, ou tout an plus dans quelques unes, la source qui avait fourni à Zlatarski les données relatives aux forteresses de Nikolicel et d'Aboba, nous en instruit autrement. Cette source nous dit qu'en Bessarabie les Bulgares fortifièrent la région entre le Danube, le Pruth, et le lac Jalpug, comme étant le centre stratégique, mais construisirent aussi un rempart à la frontière nord. (Quant ils vinrent en Dobroudja, outre la forteresse de Nikolicel, située en de-çà du Danube, un rempart, qui devait marquer les limites de l'état protégeait aussi leur frontière.[3] En possession de la Mésie et de la Dobroudja, les Bulgares fortifient le rivage de la Mer Noire, barrent les passages et les parties basses des monts des Balkans à partir de la mer jusqu'aux dé-

[1] Balasčeff l. c. 27-28.

[2] l. c. 133. *Zlatarski* nous explique même pouquoi le camp de Nikolicel est plus petit que celui de la Bessarabie: Une partie de la horde d'„Asparuh" était resté en Bessarabie.

[3] Ce rempart était antérieur à leur venue et fut probablement utilisé par eux.

cot húznak. S e nagy, jól védett terület legfontosabb pontján van az abobai erődítmény.

Nem helyes tehát az az állitás, hogy a bolgárok egyetlen vagy néhány sáncerődítményben laktak, mert mint láttuk, mindenütt, ahol megtelepedtek, nagykiterjedésű *országaik határát* erősítették meg.

Sőt abból, amit a bolgárok és avarok sáncépítményeiből tanulunk, megállapíthatjuk a két nép életmódjának eltérő voltát is. Az avarok 9 egymástól távollevő sáncövben laktak. Ez azt jelenti, hogy 9 törzsre oszlottak, védelmi rendszerük 9 egymástól elkülönített csoportot védett, tehát törzsi érdekeik még nem vesztek bele az állam, az egység érdekeibe. Egy-egy sáncövön belül egy-egy törzs külön hadi és gazdasági egység volt. Az egész Avarország elsősorban hadi berendezkedésre szolgált, az avarság a 9 sáncövön belül élt, az ezeken kivül levő óriási területek lakatlanul, kihasználatlanul álltak, ‚gyepüelve' voltak. Így érthetjük meg aztán, hogy (bár később e gyepüelvéken is keletkeztek egyes telepek) az avar birodalom bukása után Avarország középső része, ‚pusztaság'[1] néven volt ismeretes az irodalomban, t. i. lakott a sáncokkal körülvett területeken kivül levő nagyobb rész korábban is pusztaság volt, amely a sáncövek elpusztításával csak nagyobbodott.

Ez a teljesen katonai berendezkedés magyarázza meg azt is, miért kellett elpusztulnia az avarok államának. Mihelyt nyugati hadi kalandjaikat a frank állam megerősödése folytán be kellett szüntetniök, a bolgár állam megalakulásával meg elestek a szláv népek legtöbbjének adójától, országukba voltak szorítva. Ez pedig pusztulást jelentett az avarokra, miután nem voltak sem fejlett fokú állattenyésztésre, sem földművelésre berendezkedve.

A bolgárok sáncai viszont azt mutatják, hogy országuk határait erősítették meg, az állam a nép egészét védte az országhatárokkal, ami azt jelenti, hogy letelepült néppel van dolgunk. Sáncváraik csak egy-egy katonai és kereskedelmi szempontból fontos pontot védtek, itt csak a csapatok s a vezető elem élt, maga a főleg állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó nép pedig a természetes és mesterséges határokkal jól védett ország egész terü-

troits d'Arabakonak et construisent à leur frontière ouest un retranchement s'étendant du détroit d'Arabakonak jusqu'au Danube. Le centre principal de ce territoire fortifié était la forteresse d'Aboba.

L'opinion, que les Bulgares n'habitaient qu'une seule ou quelques forteresses, est donc fausse. Car on trouve partout aux frontières — comme nous l'avons vu en ce qui précède — leurs remparts (limes), limites de leur *état*.

La comparaison entre les retranchements des Bulgares et des Avares jettera aussi une lumière sur la différence dans le genre de vie des deux peuples. Les Avares vivaient dans neuf forteresses, assez éloignées l'une de l'autre. Ce qui signifie, qu'ils se groupaient en 9 tribus. Leur système de défense protégeant neuf groupes, séparés les uns des autres, leurs intérêts loin de représenter un intérêt commun, se partageaient selon les tribus. Chaque tribu habitant une enceinte représentait une unité stratégique et économique distincte. Dans le pays des Avares tout était disposé selon les exigences stratégique. Les Avares vivaient à l'intérieur des neuf forteresses. Le terrain hors des enceintes était inhabité, inculte et même dévasté artificiellement. Ainsi s'explique la circonstance qu'après la chute du royaume des Avares, la partie centrale de leur ancien pays fut connu dans la littérature sous le nom de ‚désert'[1] (quoique plus tard quelques colonies s'y fussent établies), car le vaste terrain intermédiaire inhabité s'aggrandissait encore par la dévastation de leurs forteresses.

C'est cette disposition stratégique qui entraîna l'anéantissement du peuple avare. Dès le moment, où l'affermissement de l'État franc lui rendit impossible les campagnes aventureuses et où à la suite de la formation de l'état bulgare il durent renoncer aux impôts payés par les peuples slaves, cessèrent de lui payer l'impôt, il se trouva borné à son propre pays. Ne connaissant ni l'élevage en grand, ni l'agriculture, il dut périr.

Les Bulgares, au contraire, protégeaient de remparts leur pays entier ; l'État défendait la totalité du peuple : c'était un peuple établi. Leurs forteresses ne défendaient que les endroits importants au point de vue stratégique et commercial. Les soldats et les classes conductrices y habitaient seulement, tandis que le peuple, s'occupant d'élevage et d'agriculture, se répandit

[1] *Regino*, MHK 322.

[1] *Regino*, MHK 322.

letét lakta. Hogy a határok őrzése milyen fontos dolog volt a bolgár-törököknél, világosan mutatja I. Miklós pápának a bolgárok kérdéseire adott válaszainak egyik pontja, amely szerint a bolgárok határait állandóan őrzik s ha valamilyen módon valakinek sikerül elmenekülni a határ valamelyik pontján, az ott posztoló őrök halállal bűnhödnek.[1]

Tehát *a sáncépítményekből is arra az eredményre kell jutnunk*, ami a nyelvi adatokból is következtethető, *hogy* t. i. *a bolgárok már századokkal azelőtt, hogy balkáni hazájukat elfoglalták, letelepült, fejlettfokú állattenyésztést és földművelést űző nép voltak.*

[1] *Dečeff* D. Otgovoritě na papa Nikolaj I. po dopitvanijata na bălgaritě = Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum. Sofia. 1922, 38.

sur le territoire entier, protégé par les frontières naturelles et artificielles. La surveillance des frontières doit avoir joué un grand rôle chez les Bulgares, comme il ressort d'un passage des Réponses du Pape Nicolas Ier aux Bulgares. Nous apprenons ici que les frontières des Bulgares étaient sévèrement gardées et si quelq'un réussit à passer la frontière, les sentinelles étaient condamnées au supplice.[1]

La construction de remparts prouve donc, ainsi que les données linguistiques, *que le peuple bulgare, bien des siècles avant son établissement sur la péninsule des Balkans, était un peuple établi, s'occupant d'élevage en grand et d'agriculture.*

[1] *Dečeff*, Otgovoritě na papa Nikolaj I. po dopitvanijata na bălgaritě = Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum. Sofia, 1922, 38.

BOLGÁR-TÖRÖK SÁNCOK MAGYARORSZÁGON

Láttuk, hogy a bolgár-törökök mindenütt, ahol megtelepedtek, sáncokkal védték határaikat s központjaikat: Beszarábiában, Dobrudzsában, balkáni hazájukban, de a Volga mellett is. Igy azután, mivel tudjuk, hogy a IX. században Kelet-Magyarország a bolgárok kezében volt, fel kell tennünk, hogy itt is találhatók bolgár-török sáncok. Ebben a korban a bolgárok, mint alább látni fogjuk, magában Bulgáriában már kőerődítményeket építettek, így Magyarországon is kőerődítményeket kell várnunk a nagyobb központokon, de kisebb központjaik és határaik védelmére bizonyára földsáncokat húztak. Ma, amikor még nincsenek rendszeresen áttanulmányozva a magyarországi sáncok, természetesen nem állapíthatjuk meg, hogy melyek a bolgár-török eredetűek közülük. Csak annyit mondhatunk, hogy azoknak, akik a magyarországi sáncokat feldolgozzák, számot kell majd vetniük avval, hogy bolgár-török sáncainknak is kell lenniük.

Bolgár földvárakról Magyarországon nyelvi adatok is szólnak: *Melich* megállapította, hogy Észak- és Dél-Magyarországon egy-egy fontos stratégiai pont bolgár-szláv neve Zemlin, Zemplén,[1] ami földvárat jelent. Anonymus említi Szabolcsvárat,[2] Sárvárat,[3] Himös-udvart[4] (szerinte a honfoglaló magyarok várai), Bihart,[5] Ménmarót bolgár fejedelem székhelyét és Csongrádot,[6] amelynek neve bolgár-szláv eredetű.

[1] *Melich János*, Bolgárok és szlávok. Magyar Nyelv 1920. 1.
[2] MHK 419.
[3] MHK 420.
[4] MHK 416.
[5] MHK 417.
[6] MHK 437.
[7] *Melich*, MNy. 1921, 5.

LES RETRANCHEMENTS PROTOBULGARES EN HONGRIE

Nous avons vu que les Protobulgares fortifiaient leurs frontières et leurs centres partout, où ils s'établissaient: en Bessarabie, en Dobroudja, dans leur patrie des Balkans et dans celle de la Volga. Il est connu, que les Bulgares possédaient au IXe siècle la Hongrie occidentale, de sorte qu'il est permis de supposer qu'ils y construisirent également des remparts. A cette époque les Bulgares en Bulgarie même avaient déjà construit des forteresses de pierre, de telles forteresses ne devraient se trouver que dans les centres les plus importants de la Hongrie d'alors. Mais pour la défense des frontières ou des centres de moindre importance on se contentait probablement de retranchements. Il nous faut donc étudier systématiquement les remparts de la Hongrie, pour pouvoir établir lesquels d'entre eux sont d'origine protobulgare. Ceux qui étudieront les remparts de la Hongrie, devront en tout cas prendre en considération qu'il y en a aussi d'origine protobulgare. Les données linguistiques tout d'abord attestent l'existence de remparts d'origine bulgare. *Melich* a constaté que le nom bulgaro-slave Zemlin, Zemplén[1] de quelques points importants stratégiques du nord et de l'est signifie forteresse de terre. L'Anonyme mentionne *Szabolcsvár*,[2] *Sárvár*[3] *Himős-Udvar*[4] comme les forteresses des anciens Magyars; *Bihar*[5] comme la résidence du chef bulgare Ménmarót et Csongrád,[6] et dont le nom est d'origine bulgare-slave.

[1] *Melich*, Bolgárok és szlávok (Bulgares et Slaves). Magyar Nyelv 1920, 1.
[2] MHK 419.
[3] MHK 420.
[4] MHK 416.
[5] MHK 417.
[6] MHK 437.
[7] *Melich*, MNy. 1921. 5.

II. KŐÉPÍTMÉNYEK

A bolgár-törökök műveltségének a sáncoknál világosabb bizonyítékait nyújtják kőemlékeik. Bolgár-török korból származó épületromok Északkelet-Bulgáriában, Šumen város környékén, Aboba, Mádara és Preslav közelében kerültek napvilágra. Ezek a romok még csak nagyjában vannak kiásva, de néhány év óta a munka fokozott buzgalommal folyik.

A kőemlékek legnagyobb része Omurtag kán korából származik. Egyesekről, a preslaviakról bizonyos, hogy Omurtag építményei, a többiekről, az abobaiakról és a mádaraiakról, meg nagyon valószínű, hogy jó részben Omurtag korából valók. Az a tény, hogy Omurtag ilyen óriási építő tevékenységet fejtett ki, a kedvező viszonyokon kívül Omurtag műveltségével magyarázandó.

Minden segítségére volt Omurtagnak, hogy erős alkotó munkát végezhessen :

1. A monarchikus szervezet az ő idejében jutott el a fejlődés legmagasabb fokára. A kán tekintélye már Kardam idejében megerősödött, Krum meg eredményes háborúival s a birodalom határainak kiterjesztésével növelte a dinasztia tekintélyét. Igy Omurtag korában, amikor elérkezett a béke ideje, a káni hatalom már szinte korlátlan lett. Természetesen csak *ilyen* uralkodói hatalom rendelkezhetett anyagi eszközökkel óriási és nagyszerű épületek fölállítására.

2. Bulgária óriási megnövekedése folytán a bolgár kán hatalmas birodalom ura lett. Elsősorban az új északi birtokok, Kelet-Avarország értékei voltak igen nagyok, különösen Erdély *marosmenti* sókincsei. Ezek az új értékek nagyon megnövelték a bolgár udvar jövedelmeit és megadták a lehetőséget, az anyagi eszközöket óriási állami építkezésekre.

Ezenkívül tudjuk, hogy Avarországban rengeteg arany és ezüst volt összegyüjtve, úgy hogy Einhard szerint a frankok, míg azelőtt szegények voltak, meggazdagodtak az onnan

II. LES CONSTRUCTIONS DE PIERRE

Les monuments de pierre des Protobulgares attestent encore plus clairement la haute culture de ce peuple. Des restes de grandes constructions en pierre ont été trouvés dans la partie nord-est de la Bulgarie, aux environs de la ville de Šumen à Aboba, à Madara et à Preslav. Les fouilles qui continuent depuis quelques années n'ont mis à jour qu'une partie de ces monuments.

La plupart de ces monuments proviennent de l'époque du khan Omurtag. Quelques-uns — comme ceux de Preslav — doivent être incontestablement des constructions d'Omurtag, d'autres — comme ceux d'Aboba et de Madara — le sont aussi probablement, en grande partie du moins. La passion d'Omurtag pour de pareilles constructions, favorisée encore par une suite de circonstances favorables, atteste la haute culture personnelle de ce souverain.

Tout concourut à aider Omurtag dans ses grandes entreprises de construction !

1. Le régime monarchique parvint à cette époque au comble de sa puissance. Le prestige des khans, considérable déjà au temps de Kardam, fut aggrandi encore par les guerres victorieuses de Krum. De sorte que sous le régime paisible d'Omurtag, le pouvoir du khan fut presque absolu. Seul un *tel* pouvoir disposait des moyens matériels, néccessaires à la construction de ces superbes bâtiments.

2. À la suite des nouvelles conquêtes le khan bulgare devint le maître d'un pays immense. Les richesses des nouveaux territoires du nord, de la partie orientale du pays des Avares, surtout les mines de sel de la Maroš en Transylvanie, représentaient une grande valeur. Ces richesses augmentaient le revenu de la cour bulgare et fournissaient les moyens nécessaires aux grandes constructions.

Il est en outre connu que les Avares entassèrent dans leurs forteresses l'or et l'argent en si grande quantité que les Francs victorieux

zsákmányolt kincsekből. E zsákmány nagyságát megítélhetjük abból, hogy az ezüst értéke ebben az időben hirtelen egyharmadával esett. Tudjuk azt, hogy Kelet-Avarországot Krum foglalta el s így bizonyos, hogy a Krum zsákmányolta avar kincsek óriási hatással voltak a bolgár műveltség, különösen az építkezés fejlődésére.

De mindezeknél fontosabb volt az, hogy Omurtag mindent elkövetett, hogy kihasználhassa a kedvező viszonyokat. Olyan uralkodó volt, aki nem hadi tettekkel akarta megörökíteni a nevét, hanem alkotó munkával: államát akarta szervezni és műveltségben és anyagilag erőssé tenni. Ezért tett meg mindent, hogy békében élhessen szomszédaival. Először is békét kötött Bizánccal, majd minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a frankokkal is békés viszonyban élhessen. A bolgár seregek helyett a bolgár diplomaták tevékenységét fokozza, akik gyakran megjelennek a bizánci és a frank udvarban, hogy elintézzék a függő kérdéseket. Így Bulgáriában békés viszonyok között megkezdődhetett a szervező és kultúrális munka.

Tehát Omurtag elődei nagy birodalmat szereztek, ő maga pedig elintézte e birodalom külügyi kérdéseit és megkezdte belső szervezését. Így volt lehetősége és anyagi ereje arra, hogy nagy építő munkásságot fejthessen ki. E munka eredményei, hatalmas építményei az ő nagy, művelt egyéniségéről, a maga s népe kulturális szükségleteiről tanúskodnak.

Lássuk a bolgár-törökök műveltségének kőemlékeit!

— pauvres auparavant — s'en enrichirent, ainsi que les Annales d'Einhard nous le font savoir. Le fait qu'à cette époque la valeur de l'argent diminua brusquement d'un tiers, nous donne une idée de la grandeur de cette proie. Il est connu que la partie est du pays des Avares fut occupée par le khan Krum; les immenses trésors avares pillés par les Bulgares durent avoir une grande influence sur la marche de leur civilisation et la richesse de leurs constructions.

De plus, Omurtag même fit tout son possible pour utiliser les circonstances favorables. Il ne cherchait pas à aggrandir sa renommée par des guerres victorieuses, mais par une activité créatrice. Il voulut organiser l'État et en augmenter la civilisation et l'aisance matérielle. Souverain pacifique, il vécut en paix avec Byzance et voulut créer des rapports d'amitié avec les Francs. Au lieu de soldats, il formait des diplomates, qui se rendaient souvent à la cour franque ou à la cour de Byzance pour régler les questions litigieuses. Cette situation pacifique favorisait son travail d'organisateur et de civilisateur.

Les ancêtres d'Omurtag acquirent donc un grand royaume; lui-même, il régla les relations de la Bulgarie avec les autres pays et s'occupa de l'organisation intérieure. La situation paisible et la force matérielle lui permirent d'apporter tous ses soins à la construction de grandes bâtisses.

Voyons maintenant les monuments de pierre protobulgares.

a) *Pliska.*

Maga Omurtag kán értesít bennünket arról, hogy a bolgár-török kánok székhelyét Pliskának hívták. T i. a tărnovói 40 vértanú templomában található feliratában ezt irja : *κά[ν]ας ὑβιγὴ 'Ωμο<μο>ρτὰγ ἰς τὸν παλεὸν ὖκον αὐτοῦ μένο(ν)* = a régi palotájában lakozó (székelő) kán „üvgi" Omurtag ; a Čatalarnál talált felíratban pedig meg is mondja Omurtag kán, hogy mi volt a neve ennek a székhelynek, amikor ezt írja magáról : *ἰς τῖς Πλισκᾶς τὸν κάνπον μένοντα* = *Pliska* várában lakva.

Pliskát a későbbi korban emlegetik a bizánci irók is : Leon Diakonos (*Πλίσκουβα* néven), mint Preslav és Silistra között fekvő várost,[1] Anna Komnena pedig (*Πλίσκοβα* néven) Šumen mellett.[2]

Az ásatások igazolták, hogy valóban Šumen város környékén és pedig Aboba falu mellett volt Pliska, a bolgár-törökök fővárosa. A Konstantinápolyi Orosz Archaeologiai Intézet itt — Uspenskij Th. és Škorpil K. vezetése alatt — hatalmas kővár s óriási kőpaloták romjait, feliratokat stb. ásatott ki.

A valóban székhelyre valló romok[3] a földsánccal körülvett terület közepe táján találhatók. A trapéz alakú 0·5 km.^{2} területű várat hatalmas *várfal* maradványai fogják körül. (2. kép.) A vár nyugati fala 788 m. hosszú, az evvel párhuzamos keleti fal 612 m., az északi és déli fal 740—740 m. A várfal, amelynek vastagsága 2·6 m., óriás kőkváderekből épült. Mind a négy sarkában egy-egy hengeres torony (3—4. kép), oldalain 2—2, összesen 8 ötszögű torony állott (5. kép.) Mindegyik torony-

[1] ed. Bonn. p. 138_{24}.

[2] VII. 3, ed. Bonn. I. p. 340_{10}. V. ö. szintén *Πλίσκοβα* néven Cedr. ed. Bonn. II. p. 452_{15} és Zonaras ed. Bonn. III. p 559_{13}. A város neve *Plisca* formában megtalálható a későbbi térképeken, ami azt jelenti, hogy a geográfusok olyan középkori forrásból olvasták ki ezt a nevet, amelyben még nem *Pliskova*, hanem régibb *Pliska* forma volt. Ez a régibb forma Omurtag feliratának *Plska*-ja mellett Izajas próféta látomásában *(Pliska)* és Simeon logotheta és Manasses ószláv fordításaiban *(Pliska)* is megtalálható (a formák idézve *Zlatarski* i. m. 319--320.) Tehát kétségtelelenül ez a forma volt található egyes bizánci szövegekben. Ezekből vették át az újabbkori geográfusok.

[3] E romok leirását *Škorpil K.* Aboba-Pliska 43 s kk. és 162 s kk. után adjuk.

a) *Pliska.*

La résidence des khans protobulgares était la ville de Pliska. Omurtag même nous en instruit en disant dans l'inscription de l'église ‚des 40 martyrs' de Tărnovo: *κά[ν]ας ὑβιγὴ 'Ωμο<μο>ρτὰγ ἰς τὸν παλεὸν ὖκον αὐτοῦ μενο(ν)* = „le khan üvgi Omurtag habitant son ancien palais", dans l'inscription trouvée à Čatalar, Omurtag indique même le nom de sa résidence en disant de soi-même : *ἰς τῖς Πλισκᾶς τὸν κάνπον μένοντα* = „habitant la forteresse de Pliska."

Pliska fut aussi mentionnée plus tard par les écrivains byzantins. Léon Diacre[1] (sous le nom de *Πλίσκουβα*) parle de la forteresse de Pliska située entre Preslav et Silistra, Anne Comnène (sous le nom de *Πλίσκοβα*) la décrit comme une ville située près de Šumen.[2]

. es fouilles ont inconstablement vérifié le fait que Pliska, capitale des Protobulgares se trouvait aux environs de Šumen, près du village d'Aboba. L'Institut Archéologique Russe de Constantinople sous la direction de Th. Uspenskij et K. Škorpil mit à jour une grande forteresse de pierre, les ruines de grands palais de pierre, des inscriptions etc.

Les ruines[3] grandioses, qui témoignent en effet de l'existence d'une capitale, se trouvaient au milieu du territoire fortifié par l'enceinte d' Aboba. Le territoire, partout couvert de ruines des bâtiments, est entouré par les restes d'une *muraille* de forme trapézoïdale (fig. 2.). Cette forteresse est d'une superficie de 0·5 km^2, le mur ouest est long de 788 m, le mur est, parallèle au premier, a une longueur de 612 m. Les deux murs nord et sud, d'une longueur à peu près égale, sont chacun de 740 m. La muraille, dont l'épaisseur est de 2·6 m, est construite de pierres de grand appareil. Chaque angle de

[1] ed. Bonn. p. 138_{24}.

[2] VII. 3. ed. Bonn, I. p. 340_{10}, comp. Cédr. II. p. 452_{15}. et Zonar. ed. Bonn. III. 559_{13}. Le nom de la ville sous la forme de *Plisca* se trouve dans des cartes plus récentes, ce qui veut dire que les géographes ont puisé ce nom dans une source médiévale de ce genre, qui avait non pas la forme *Pliskova*, mais la forme plus ancienne de *Pliska*. Nous rencontrons cette ancienne forme, outre dans l'inscription d'Omurtag *(Plska)*, dans l'ancienne légende bulgare dite Vision d'Isaïe *(Pliska)* et dans les anciennes traductions slaves de Siméon Logothète et de Manassès *(Pliska)*. (Ces formes sont citées chez Zlatarski, l. c. 319—320.) Par conséquent cette forme devait sûrement se trouver dans des textes byzantins et c'est de là que l'ont prise les géographes de l'époque postérieure.

[3] Je donne la description des ruines d'après *Škorpil*, Aboba-Pliska 43 ss, 162 ss, 126 ss.

nak két kapuja volt, az egyik kivülről vezetett a toronyba, a másik a toronyból a várba. Minden oldalon egy-egy főbejárat volt, amelyet kétfelől egy-egy négyszögű kettős torony védett (6. kép). E főbejáratok közül a keletit ásták ki, amelynek szélessége 4·7 m., két ajtaja volt, amelyek közül a belső csapóajtó.

A várfallal körülvett területnek csaknem pontosan a közepén találhatók az épületromok és pedig: 1. A téglafalkerítéssel körülvett lakóépületek, 2. az ú. n. nagy vagy trónpalota és 3. az udvari templom romjai.

A téglafallal körülkerített *lakóépületek*. A kerítés 128 m. hosszú és 84 m. széles négyszög. Téglából épült falának vastagsága 1·55—1·60 m. A kerítésbe vezető kapuk egyikének hatalmas félkörös boltozatköve is előkerült. A

la muraille était renforcé d'une tour cylindrique (fig. 3—4) et chaque mur latéral de deux tours pentagonales (fig. 5.). Chaque tour avait deux portes, l'une servait à la communication avec l'extérieur, l'autre conduisait de la tour à la forteresse. Dans chaque mur latéral se trouvait une porte principale, chacune flanquée de deux doubles tours rectangulaires (fig. 6.). Jusqu'à présent on n'a mis à jour que l'entrée de l'est qui était d'une largeur de 4.7 m. Elle était pourvue d'une porte et d'une trappe à l'intérieur.

Au centre du territoire fortifié, on a trouvé: 1. les ruines d'habitations entourées de murs, 2. le sanctuaire de la cour et 3. le grand palais.

1. *Habitations* entourées de murs. L'enceinte rectangulaire a une longueur de 128 m et une largeur de 84 m. L'épaisseur du mur con-

3. kép. Pliska. A vár hengeres tornyának rajza.
Fig. 3. Pliska. Tour ronde de la forteresse.

4. kép. Pliska. A vár hengeres tornyának fényképe.
Fig. 4. Pliska. Tour ronde de la forteresse.

kerítésen belül Škorpil szerint egy nagyobb és egy kisebb épület s a kettő között a konyhák romjai kerültek napvilágra. A kerítés nyugati falához ragasztva találjuk a kisebbik 18×14·5 m.-es épület romjait. A fal vastagsága 1 m. Ez az épület egy 13·8×6 m.-es nagy teremből s ennek két oldalán egy-egy három részre osztott folyosóból áll. A kerítés északi falához ragasztva találjuk a 22·9×19 m.-es nagyobbik épület, az ú. n. kispalota romjait. (Nyugati falának vastagsága 1·6 m., a többi falaké 0·95 m.) Két részre oszlik, amelyek közül mindegyik két középső teremből áll, északon, keleten és nyugaton folyosóval körülvéve. A folyosók több részre vannak osztva. A két épület között levő udvar-

struit en briques, est de 1·55—1·60 m. L'arc en plein cintre au-dessus de l'une des entrées est encore visible. A l'intérieur ont été mises à jour d'après Škorpil les ruines d'une assez grande construction et celles d'une autre de moindres dimensions et entre les deux, les ruines de cuisines. Les ruines du petit bâtiment (18 × 14·5 m²) se trouvent adossées au côté *ouest* de l'enceinte. L'épaisseur du mur est de 1 m. Le bâtiment comprend une salle d'une superficie de 13·8 × 6 m² et aux deux côtés de celle-ci, deux corridors, divisé chacun en trois parties. Adossées au côté *nord* de l'enceinte se trouvent les ruines du plus grand bâtiment. Celui-ci, nommé „*petit palais*" a une superficie de 22·9×19 m². L'épaisseur de

ban kevésbbé szilárdan épített házak nyomai vannak. Mivel itt igen sok házi és vadállat csontmaradványa került elő, bizonyos, hogy itt voltak a konyhák.

Úgy látszik azonban, hogy csak az ásatások gyarló volta az oka annak, hogy itt Škorpil több épületre is gondolhatott. A valóságban itt egy épülettel (7. kép), a bolgár kán és családja óriási kiterjedésű lakóházával van dolgunk. A masszívabban épített keleti részben, az ú. n. kispalotában a kán termei voltak (8. kép). Ettől nyugatra kisebb, kevésbbé masszívan épített, de márvánnyal és oszlopokkal díszített szobák voltak, bizonyára a káni család asszonyainak és gyermekeinek a lakóhelye. Azután a konyhák és egyéb mellékhelyiségek, szolgák lakása stb. Ez a káni lakóépület magas kerítéssel teljesen el volt választva a külvilágtól. A kerítés magasabb volt, mint az épület, ami kitűnik abból, hogy az épület végig a kerítés falához van rason mur à l'ouest est de 1·6 m, sur les autres côtés de 0·95 m. Le bâtiment est divisé en deux parties, dont chacune comprend deux salles centrales, entourées au nord, à l'est et à l'ouest d'un corridor. Les corridors sont divisés en plusieurs parties. Dans la cour entre les deux bâtiments, se voient les traces de constructions de moindre importance. Un tas d'os de gibier et d'animaux domestiques, ainsi que les restes de vaisselle et d'autres ustensiles de cuisine nous laissent conclure que les cuisines se trouvaient là.

En réalité nous avons devant nous un seul et même bâtiment, la demeure aux dimensions très étendues des khans bulgares et de leurs familles *(fig. 7)*. Dans la partie est de la construction, qui est plus massive et qui se désigne ordinairement par le nom de „petit palais" se trouvaient les salles du khan *(fig. 8)*; dans la partie occidentale, où la bâtisse est moins massive, mais les pièces étaient ornées de colonnes et

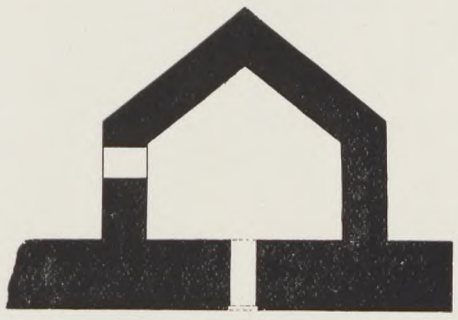

5. kép. Pliska. A vár ötszögű tornya.
Fig. 5. Pliska. Tour pentagonale de la forteresse.

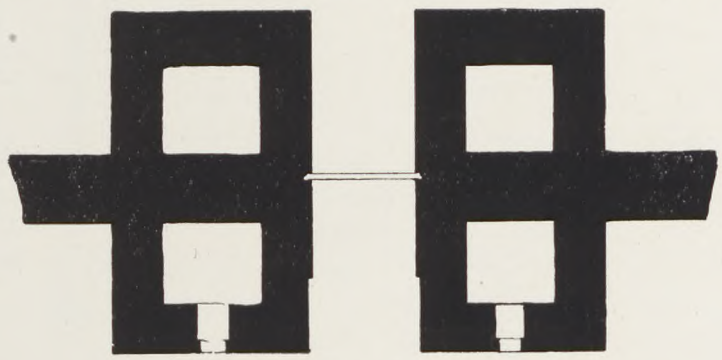

6. kép. Pliska. A vár bejárata.
Fig. 6. Pliska. Entrée de la forteresse.

gasztva. Tehát a bolgár kán itt a világ szemétől elzárva élte családi életét.[1] (Természetesen lehetséges, hogy a melléképületek egy része későbbi hozzátoldás.)

2. A kerítés délkeleti szögletétől délre 14 m.-nyire találjuk a legnagyobb épületet, az ú. n. nagy vagy „trónpalotát." (9-10. kép.) Ma már csak az alapfalak vannak megőrizve, amelyek a következő formát mutatják: (11. kép) Az egész épület 52 × 26·5 m., külső falainak vastagsága 2·2—2·6 m., a déli falé és a belső falaké 1·6 m.

de placage de marbre devaient se trouver les chambres privées de la famille du khan. Ici se trouvaient en outre les cuisines et les communs. Une haute enceinte de murs séparait la demeure du khan du monde extérieur. Ces murs dépassaient en hauteur la maison même parce que cette dernière, sur toute sa longueur, était adossée au mur. La vie de famille du khan bulgare se dérobait donc aux jeux du monde extérieur.[1] (Il est possible qu'une partie de ces constructions plus légères provienne d'une époque postérieure.)

2. A 14 m de l'angle sud-est de l'enceinte

[1] Az Attila lakásául szolgáló épületeket is ilyen magas kerítés vette körül. Kívülről nem voltak láthatók az épületek, csak a kerítés. Igy azután a külvilág számára természetesen a kerítésnek kellett architekturai szempontból hatásosabbnak lennie. Valóban így is volt: az architekturai diszítő elemek, tornyok, a kerítésen voltak.

[1] Une enceinte élevée entourait aussi les constructions, qui renfermaient les appartements d'Attila. Ce qu'on pouvait voir du dehors c'était l'enceinte et non les appartements, de sorte que celle-là devait forcément être d'une architecture plus imposante. C'est pourquoi, en effet, les tours et les éléments ornementaux s'appliquent sur l'enceinte.

A nyugati fal a két végén (az északi részen 5·8 m.-en, a délin 6 m.-en) csak fele olyan vastag, mint a többi részein, itt lépcsők voltak. A déli rész egy 22·4×11·8 m. előcsarnok, amelybe csak kivülről van bejárás s amelyet egy fal két részre osztott. A középső rész két 24 m. hosszú teremből áll, amelyek közül a keleti 5·8 m., a nyugati 4·8 m. széles, oldalról egy-egy keskenyebb teremmel, folyosóval, amelyeknek szélessége 3·15 m. Az északi rész egy középső 6·2×4·4 m. apsis, két oldalán egy-egy kis teremmel, amelyek közül a nyugatit egy 78 cm. vastag fal osztja két részre. A külső oldalfalakban 5-5 nyílás van, amelyeknek megfelelő nyílások vannak a folyosókról a belső termekbe is.

Bizonyos azonban, hogy az épület eme megőrzött részei csak a termeket tartó alap-

et au sud se trouve le plus grand bâtiment, le grand palais (que l'on nomme aussi „palais du trône) *(fig. 9—10)*. Seules les fondations ont été conservées et ont le plan suivant *(fig. 11)*. Il a une superficie de 52×26·5 m². L'épaisseur de ses murs extérieurs est de 2·2—2·6 m., celle du mur sud et des murs intérieurs de 1·6 m. Le mur occidental s'amincit à ses deux extrémités et n'a plus que la moitié de son épaisseur. Ces parties moins épaisses mesurent, celle du nord, 5·8 m et celle du sud 6 m. qui marque la place d'un escalier menant à l'étage. La partie sud, d'une longueur de 22·4 m et d'une largeur de 11·8 m, est un vestibule, accessible seulement du dehors et divisé en deux pièces par un mur. La partie centrale comprend deux salles longues de 24 m., dont celle de l'est a

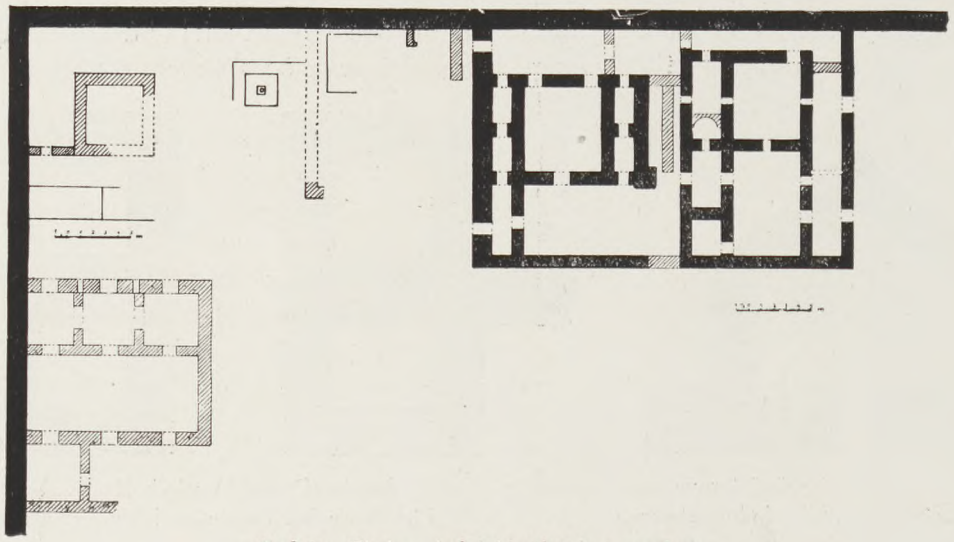

7. kép. Pliska. A lakóépületek tervrajza.
Fig. 7. Pliska. Plan des constructions.

építmény, pince beosztását mutatják. Kétségtelen ez a következőkből: 1. Az apsis pontosan az északi rész közepére esik, a tengelye tehát természetesen nem esik egybe a két különböző szélességű hosszú termet elválasztó fallal. 2. Az épület északnyugati sarkában levő kis termet kettéválasztja egy fal oly módon, hogy közötte s a külső fal között egy 1·3 m. széles folyosó keletkezett, amely fal tehát használhatatlanná teszi az egész termet. Ugyanezt látjuk a délnyugati szögletben is. Ezek a falak nem magyarázhatók máskép, minthogy lépcsőfeljáratok oldalaiul szolgáltak. 3. A téglamaradványokból kétségtelenül megállapítható, hogy a termeknek téglaboltozatuk volt. A megmaradt padozatkövekből meg tudjuk, hogy milyen magasságban volt a padló. Már pedig innen számítva a boltozat

une largeur de 5·8 m, celle de l'ouest 4·8 m. Les dernières sont flanquées de deux salles plus étroites, et de deux corridors larges de 3·15 m. La partie septentrionale renferme une abside intérieure (sans saillie au dehors) qui a 6·2 m d'ouverture et 4·4 m de rayon. Cette abside est flanquée elle aussi de deux pièces presque carrées ; dont l'une est divisée en deux par un mur assez mince (0·78 m). Les murs longitudinaux extérieurs sont percés chacun de cinq baies, probablement arquées, en face desquelles se trouvent autant de portes faisant communiquer les corridors avec les salles intérieures.

Il est certain que les parties conservées dont nous avons décrit le plan ne présentent que le soubassement de l'édifice. Ceci est démontré par les faits suivants : 1. L'abside se

kezdetéig mindössze 2 kősor (12. kép), összesen 1·2 m. magasság van. Kizárt dolog az, hogy ilyen hatalmas termek oldalfalainak magassága mindössze 1·2 m. lett volna. Így tehát itt nem maguknak a termeknek az alaprajzát kaptuk, hanem az alsó helyiségekét, amelyek csak tartották a hatalmas termeket, de amelyeket természetesen kihasználtak, pl. élelmiszerek raktárául, az őrség szállásául stb.

A felső helyiségekbe az épület északnyugati és délnyugati sarkából lépcsők vezettek. Itt a déli részen egy 12 m. széles nagyobb és egy 8 m. széles kisebb terem lehetett. Az északi rész egy 31 m. hosszú és 24 m. széles, apsisban végződő terem, amelyből valószínűleg egy-egy 3·15 m. széles folyosó volt elvágva két oldalról. Igy az alsó helyiségek középső fala csak tartója volt a felső nagy teremnek, tehát az apsis tengelye összeesett a nagyteremével. Az apsis két oldalán kis négyszögű termekké szélesült a folyosó.

3. A kerítés déli falának nyugati részétől délre, 38 méternyire találhatók az ú. n. udvari templom romjai. Két különböző korban készült épület volt ez. A régi épület egy 23·6×14·6 m.-es teremből állott. Ezt a régi épületet, amelynek falai 1·5 m. vastagok, később keresztyén templommá bővítették ki, ami valószínűvé teszi Škorpil feltevését, mely szerint az eredeti épület bolgár-török templom volt. Emellett szól az is, hogy a régi épület egy óriási meg nem osztott teremből áll. A keresztyén templom rom-

trouve au milieu de la partie septentrionale du bâtiment et son axe ne correspond pas au mur divisant les deux salles d'inégale largeur ; 2. Le petit mur qui se trouve dans la pièce contiguë à l'abside, forme avec deux des murs de la pièce un corridor large de 1·3 m et rend inutilisable de cette façon la pièce même. Un autre corridor semblable est ménagé dans l'angle sud-ouest du bâtiment. Ces corridors ne peuvent être expliqués que comme cages d'escalier. 3. Il est certain, comme l'attestent les restes de naissance de voûtes, que les salles avaient des voûtes en briques. Des restes de pavement indiquent le niveau du pavement. La hauteur des murs comptée à partir du niveau du pavement jusqu' à la naissance des voûtes comprend

8. kép. Pliska. A „kispalota",
Fig. 8. Pliska. Le ‚petit palais'.

seulement deux assises de pierres et n'est que de 1·2 m *(fig. 12)*. Il est impossible que d'aussi grandes salles aient eu des murs hauts seulement de 1·2 m. D'où il suit naturellement que nous avons le plan non pas des salles même d'apparat, mais celui du soubassement qui les portait et qui a pu quand même servir de chambres à provisions, de demeures des gardes, etc.

Les escaliers ménagés dans les angles nord-ouest et sud-ouest de l'édifice conduisaient dans les salles du rez-de-chaussée. Ici devaient se trouver dans la partie sud deux salles, l'une de 12 m, l'autre de 8 m. La partie nord longue de 31 m et large de 24 m comprenait une grande salle terminée par une abside et dans la largeur de laquelle était probablement comprise

jai a következő alaprajzot mutatják: hosszúsága 28·5 m., szélessége 28 m., egy teremből áll, amelyet folyosó vesz körül, keleten pedig nagy apsisa van két kis apsissal. A templom déli falánál van még egy 9 x 5 m.-es épület kis apsissal.

*

A várfal keleti kapujától út vezetett északkelet fele, az $1^1/_4$ km. távolságban levő óriási templomhoz, amelyről, bár még mindíg megőrizte a régi, bolgár-török építkezés nyomait, nem beszélünk itt, mert már a keresztyén kor alkotása. E hatalmas templomot a bolgárok első keresztyén uralkodói, Boris, vagy Simon építhették. Bár Simon cár idejében Pliska helyett Preslav lett a székhely, Pliska még mindíg fontos város és vár volt. Szerepel a X-XI. és XII. századokban is. Amikor a török korban ez a város, mint Preslav is, elvesztette jelentőségét, a törökök kezdték elhordani a hatalmas épületköveket. Igen sokat találunk Pliska épü-

la largeur (3·15 m) des deux corridors qui la flanquaient. De cette façon le mur séparant les deux salles dans le soubassement ne servait qu'à porter le plancher de la grande salle qui se trouvait au-dessus, et l'axe de l'abside n'était que le prolongement de l'axe de la grande salle (et même de l'édifice entier). Aux deux côtés de l'abside les corridors s'élargissaient en deux petites pièces rectangulaires.

3. Á 38 m. au sud de la partie ouest du côté-sud de l'enclos, se trouvent les ruines de l'église du palais qui dut être construite à deux

9. kép. Pliska. A „trónpalota" romjai. — **Fig. 9**. Pliska. Ruines du „palais du trône".

époques différentes. Le bâtiment ancien renfermait une salle d'une superficie de $23·6 \times 14·6$ m^2. Les murs sont d'une épaisseur de 1·5 m. Le fait que ce bâtiment fut plus tard transformé en église chrétienne, appuie le supposition de Škorpil, à savoir que ce devait être une construction d'origine protobulgare. Les ruines de l'église chrétienne ont les dimensions suivantes: 28·5 de long sur 28 m de large. L'église comprend une salle entourée d'un corridor et à l'est une grande abside flanquée de deux absidioles.

letanyagából a szomszédos helységek épületeiben, különösen Novi-Pazar városában a mecsetek kerítéseiben, hidakban stb.

*

A bolgár-török kánok székhelye még nincs rendszeresen kiásva. Az a munka, amelyet a Konstantinápolyi Orosz Archaeologiai Intézet 1899—1900-ban ott végzett, csak fontos előkészítő ásatás volt. Sok éves munka vár még itt a kutatóra s az eredmény bizonyosan igen nagy lesz. De már a mostanig kiásott anyagból is értékes eredményre jutott a tudomány!

A pliskai palotákkal, különösen az ú. n. kis palotával és a nagy palotával *Filoff Bogdán* foglalkozott. Megállapította, hogy e paloták építésük módja s terve tekintetében különböz-

Adossé au mur sud de l'église se trouve encore une annexe d'une superficie de 9×5 m² avec une petite abside.

A l'est de la porte orientale de la muraille un chemin conduit vers la grande église située à $1^1/_4$ km de la forteresse. Cette église tout en gardant les traces de la manière protobulgare, date déjà de l'époque chrétienne. Cette immense église doit être la construction de Boris ou de Siméon, les premiers rois chrétiens des Bulgares. Quoique au temps de l'empereur Siméon la résidence royale eût déjà été transportée à Preslav, Pliska continuait à être une ville et une forteresse importante et à jouer un rôle considérable au Xe, XIe et XIIe siècles. A l'époque turque, lorsque cette ville, ainsi que Preslav, perd son importance, les habitants turcs des localités voisines commencent à emporter les pierres des

10. kép. Pliska. A „trónpalota" romjai. — **Fig. 10.** Pliska. Ruines du „palais du trône".

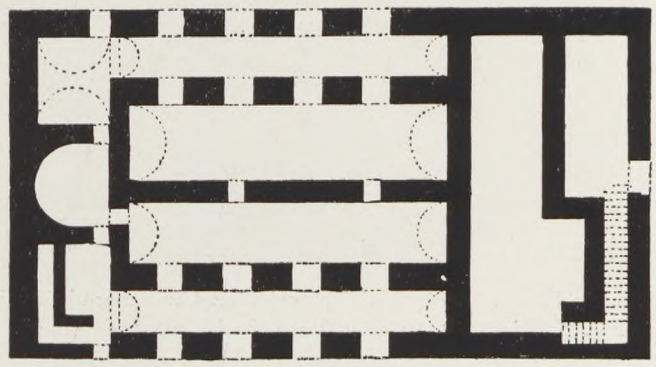

11. kép. Pliska. A „trónpalota" pincéjének alaprajza.
Fig. 11. Pliska. Plan du soubassement du „palais du trône".

nek az összes a bolgár államalapítás előtti korból származó bulgáriai építményektől. A pliskai épületek falai u. i., legalább is amint a fennmaradt alapfalakból megállapítható, *nagy kőkváderekből* épültek, míg a Bulgáriában található római és bizánci épületek téglából. Sőt ott is, ahol a rómaiak téglán kívül követ is használtak, a kövek nem faragottak, különböző formájúak és nagyságúak, csak ritka esetben kis kőkváderek, de ezek is csak a falak külső burkolására szolgáltak. Viszont a bolgár-török épületek óriási s szabályosan lerakott kőkváderekből épültek (hosszában elhelyezett kő után mindíg keresztben fekvő kő következik). Igy tehát, mivel a nagy s szabályos rendben elhelyezett kőkváderek használata nem található meg Bulgáriában a bolgár-török államalapítást megelőző korból származó épületekben, kétségtelen, hogy a bolgárok hozták magukkal ezt az építő módot, amely tehát a bolgár-török építészet jellemző sajátsága.

Ez építészet eredetét ott kell keresnünk, ahonnan a bolgár-törökök jöttek, — *keleten.* Filoff szerint ez az építészet *szasszanida* eredetű. A szasszanida paloták belső beosztása

bâtiments. On trouve une quantité de matériaux enlevés aux bâtiments de Pliska dans les constructions des villages voisins, surtout les enceintes des mosquées, et dans les ponts de Novi-Pazar, etc.

*

La résidence des khans Protobulgares n'a pas encore été étudiée systématiquement. Le travail, qui y a été exécuté par l'Institut Archéologique Russe de Constantinople dans les années 1899—1900, n'a été qu'une fouille préparatoire. Un travail de plusieurs années, promettant un résultat sûr, y attend les fouilleurs. Mais les

12. kép. Pliska. A „trónpalota" pinceboltozatának maradványai.
Fig. 12. Pliska. Restes de voûtes dans le „palais de trône".

matériaux découverts jusqu'à présent nous fournissent déjà assez de données intéressantes.

Bogdan Filoff a étudié les palais de Pliska et spécialement le petit palais et le grand palais. Il constate que le style et le plan de ces palais diffèrent de ceux des monuments de la Bulgarie provenant de l'époque antérieure à la venue des Bulgares. Les murs des bâtiments de Pliska — d'après le témoignage des murs de fondation et des soubassement mis à jour — étaient construits de *grands blocs rectangulaires,* tandis qu'on ne trouve dans les murs des

egyező a pliskaiakéval. T. i. a szasszanida paloták fősajátsága a nagy, hosszas, boltozatos középső terem, az ú. n. Ivan, vagy Livan, amelynek két oldalán egy-egy hosszúkás, folyosószerű, szintén boltozatos helyiség van. A boltozatok téglából épültek. Szintígy a pliskai trónpalota is két hosszú középső teremből áll, két oldalról meg hosszú, folyosószerű helyiségek vannak. A kis palota meg két egyenlő részből áll : egy-egy két részre osztott hosszú terem s a termek oldalán hosszúkás, folyosószerű helyiségek vannak. A termek és a folyosók is boltozatosak voltak itt is, a boltozatok, amint azt a maradványok mutatják, itt is téglából épültek.[1]

De megvan a paloták orientális jellege a külső formában is. A szabályos négyszögű épületek, amelyeknek egyenes vonalait sehol se szakítják meg kiugró részek, súlyos proporcióikkal, szokatlanul vastag (1·6—2 m.) falaikkal, síma, meg nem osztott profiljaikkal egészen keleti jellegűek s merőben különböznek az egykorú bizánci épületektől.

Tehát a bolgár-török épületek Filoff szerint nem bizánci mintára készültek, hanem egy olyan építészet emlékei, amelynek ismeretét a bolgártörökök csak keleti hazájukból hozhatták magukkal. A szasszanida palotákénak megfelelő ez épületek külső formája és belső beosztása. Csak az apsist tartja Filoff új elemnek, amely azonban nem ugrik ki az épület négyszögéből, hanem be van építve úgy, hogy az épület külső, orientális hatásán nem változtat. (Ez a beépített apsis a pogány római bazilikákra és a sziriai ókeresztyén templomokra jellemző.)[2]

Filoff tétele mellett — t. i. hogy a bolgártörökök fejlett építő kultúrát hoztak magukkal keletről — szólna mindaz, amit erről a népről tudunk. Adataink szerint a honfoglaló bolgártörökök a szellemi és anyagi kultúra magas fokán állottak, keleti hazájukban is voltak városaik s így nagyon valószínű, hogy építő kultúrájuk is volt. Ez építészet szasszanida eredetét

[1] A valóságban, mint fentebb láttuk, csak az alapépítményben van két terem. Boltozat nyoma is csak a trónpalota alapépítményében van.

[2] *Filoff*, Starobălgarskoto izkustvo (Az óbolgár művészet). Sofia, 1924. 5. s kk. ; *Filoff*, Proizhod na starobălgarskoto izkustvo (Az óbolgár művészet eredete) különl. a Zlatorog X (1929) évf. 3.

consctructions romaines et byzantines que des briques. Là même, où les Romains employaient aves les briques aussi des pierres, ces dernières sont de forme et de dimensions différentes. On trouve parfois aussi de petites pierres rectangulaires mais enployées seulement comme pavement. Les constructions protobulgares, au contraire, sont toujours faites de grands blocs rectangulaires disposés régulièrement (après une pierre posée longitudinalement, suit une autre en travers). Puisque l'emploi des blocs rectangulaires, posés en assises de cette façon, ne se rencontre guère dans les bâtiments antérieurs à l'organisation bulgare, il est probable que les Bulgares ont apporté avec eux cette manière de construction, qui est la marque caractéristique des bâtisses protobulgares.

L'origine de cette manière de construire doit être cherchée là, où les Bulgares avaient habité autrefois : en Orient. Selon Filoff, cette architecture est d'origine sassanide. La division intérieure des palais sassanides montre des rapports étroits avec celui de Pliska. L'élément caractéristique des palais sassanides est la grande salle centrale voûtée, d'une forme rectangulaire, nommé Ivan ou Livan, avec deux corridors de chaque côté. Les voûtes, celles de la salle et celles des corridors, sont construites en briques. Le grand palais de Pliska comprend deux salles centrales de forme rectangulaire avec les corridors correspondants. Le petit palais est divisé en deux parties égales, dont chacune comprend une salle oblongue à deux divisions flanquée de corridors. Les salles et les corridors sont également voûtés. Les voûtes étaient construites en briques, autant qu'on puisse le constater d'après les quelques restes d'arcs qui se sont conservés.[1]

Le caractère oriental apparaît aussi dans la forme extérieure. Ces bâtiments, avec leurs lignes droites sans saillies, leurs proportions sévères, leurs murailles extraordinairement épaisses (1·6—2 m), leur profil uni sans aucun ressaut, ont un caractère incontestablement oriental et différent en tout des constructions byzantines contemporaines.

Les bâtiments protobulgares n'ayant d'après Filoff aucun rapport avec ceux des Byzantins, sont les monuments d'une architecture que les Bulgares transplantèrent de leur patrie orientale.

[1] En réalité, comme nous avons déjà vu, le soubassement seul est divisé en deux salles. Des traces de voûtes n'existent que dans le soubassement du grand palais.

pedig érthetővé tenné az, hogy a bolgár-törökök hosszú századokig éltek a Kaukázus mellett, a perzsa birodalom szomszédságában.

Sajnos azonban a pliskai paloták terveinek a szasszanida palotákéival egyező volta csak be nem bizonyított feltevés. Az e kérdésre vonatkozó részletes kutatások hiányában ma még nem tudjuk, hogy ezek az épületek belső beosztásuk tekintetében mely építészet emlékeivel hozhatók kapcsolatba.

Az is kérdés, mivel magyarázható meg az, hogy a bolgárok honfoglalásától Omurtag koráig, tehát másfélszázadról nincs semmiféle kőemlékünk? Magyarázatul szolgáljanak a következők:

1. A bolgár állam megalapítása után élő első három nemzedéket teljesen lekötötték az állam mentől hamarabb való biztosításának a szempontjai. Minden tevékenységüket lefoglalta, kimerítette a védelmi munkálatok építése, amelyeket a lehető legrövidebb idő alatt el kellett készíteniük. Ezután meg először csak Omurtag idejében volt tartós béke s csak neki állottak rendelkezésére anyagi eszközök arra, hogy hatalmas kőépületeket emelhessen.

2. Még nincsenek teljesen felkutatva azok a helyek, amelyeken bolgár-török emlékek találhatók s az emlékek tanulmányozása is csak nemrég indult meg. Bizonyára előkerülnek még korábbi időkből való épületek is, amelyek, minthogy kevésbbé nyugodt és gazdag korban épültek, biztosan szegényesebbek lesznek a pliskaiaknál. Sőt bizonyára épen az épületek gyarlóbb volta a főoka annak, hogy eddig nincs nyomuk.[1]

*

Filoff alaptétele — az, hogy itt egy speciális építészettel van dolgunk, amely a bolgár-török épületekre jellemző, — azóta teljesen bebizonyosodott. T. i. mindazokon a helyeken, ahol a bolgár-törököknek központjaik voltak, megtalálható a Pliskában megfigyelt építésmód. Így a mádarai és preslavi bolgár-török központokban hasonló nagykváderes építkezést találunk, sőt a mádarai palota és a preslavi vár kvádereinek szabályos elhelyezése is megfelel a pliskaiakénak.

[1] *Fehér*, Izv. Bălg. Arch. Inst. III (1925) 41. és *Fehér*, Kulturata na prabălgarite. Sofia, 1929, 21.

La forme extérieure, ainsi que la division intérieure de ces bâtiments correspond à celles des palais sassanides. Il n'y a que l'abside qui — selon Filoff — est un élément nouveau; celle-ci même, placée en dedans du bâtiment sans faire saillie au dehors, ne change rien au caractère oriental extérieur de la construction quadrangulaire. (Cette abside intérieure est l'élément typique des basiliques païennes des Romains et des anciennes églises chrétiennes de la Syrie).[1]

Tout ce que nous savons des Protobulgares parlerait en faveur de la thèse de Filoff, à savoir, que les Protobulgares étaient en possession d'une haute culture architectonique au moment, où ils s'établissaient sur la péninsule des Balkans. D'après le témoignage de nos données, les Protobulgares possédaient une culture intellectuelle et matérielle très développée; ils durent avoir des villes florissantes dans leur patrie orientale, de sorte qu'il est très probable qu'ils avaient aussi une culture architectonique. La circonstance que les Protobulgares vivaient pendant plusieurs siècles dans leur patrie de Caucase dans le voisinage du royaume des Perses, paraît argumenter en faveur de l'hypothèse de l'origine sassanide de leur architecture.

La ressemblance dans les plans qu'on a cru trouver entre les constructions de Pliska et les palais sassanides, n'est malheureusement qu'une hypothèse qui a besoin d'être démontrée. Manquant d'études approfondies sur ce sujet, nous ne saurions dire pour le moment, à quelle autre architecture s'apparente le plan de la répartition intérieure des bâtisses de Pliska.

Encore une question se pose: Comment peut-être expliqué le fait qu'aucun monument de pierre ne nous est parvenu de l'époque qui précédait le règne d'Omurtag, c'est-à-dire d'une époque de plus d'un siècle et demi?

1. C'est que les efforts des trois premières générations protobulgares après l'établissement tendaient uniquement à organiser la défense du nouveau territoire. Ils apportaient toute leur attention aux constructions de défense qu'ils durent achever le plus vite possible. D'ailleurs une paix durable ne se fit qu'au temps d'Omurtag, qui eut enfin à sa disposition les moyens nécessaires à la constructions d'édifices civils.

2. On n'a pas encore fini de fouiller les endroits, où se trouvent les monuments proto-

[1] Comp. *Filoff*, Starobălgarsko izkustvo (= L'art protobulgare) Sofia, 1924. 5 ss.; *Filoff*, Proizhod na starobălgarskoto izkustvo. (L'origine de l'art protobulgare) Zlatorog, X (1929) p. 3.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A bolgár-török eredet kritériumául szolgálnak a nagykváderen és a terven kívül a rovásjelek is. A pliskai paloták egyes kövein rovásjeleket találunk, amelyeknek bolgár-török eredete kétségtelen. Ugyanezek a rovások megvannak a mádarai és a preslavi épületek kövein, sőt, mint azt alább bőven tárgyaljuk, bolgár-török útépítők sziklákba, kőfaragók oszlopokba vésve is hagytak maguk után ilyen rovásokat.

Igy tehát a pliskai romok (13. kép) nagy jelentősége — amellett, hogy magukban is óriási értékűek, hiszen a bolgár kánok székhelyének maradványai — az, hogy általuk más helyeken

bulgares, de plus, l'étude des monuments n'a été entreprise que récemment. Il est probable que d'autres bâtiments provenant d'époque antérieure apparaîtront encore, qui, construits en un temps moins paisible et moins riche, seront aussi moins considérables que ceux de Pliska. Cette circonstance doit être la cause de ce qu'on ne les a pas encore découverts jusqu'à présent.[1]

*

La thèse fondamentale de Filoff, à savoir, que nous avons ici à faire à une architecture spéciale, propre aux constructions protobulgares, a été démontrée depuis. C'est qu'à chaque en-

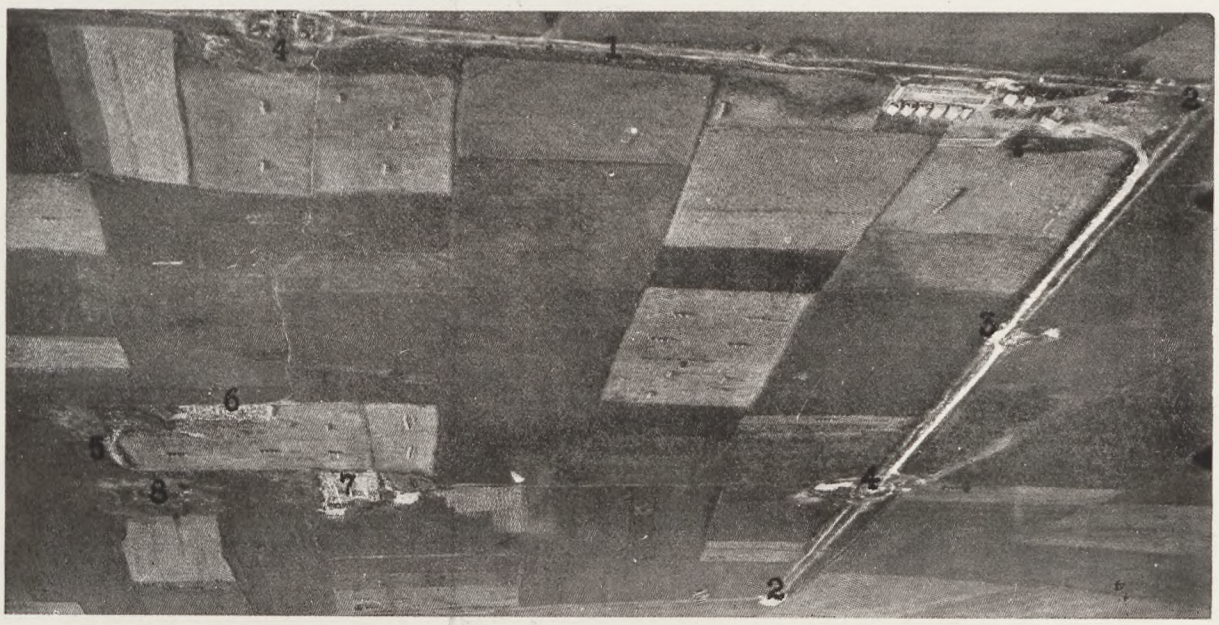

13. kép. Pliska. A belső vár és a bolgár-török épületek repülőgépről.
Fig. 13. Pliska. Vue d'en haut de la forteresse intérieure et les constructions.

is megállapítható, hogy mi a bolgár-török, — az épületek tervéből, anyagából és a rovásokból.

*

Sajnos, mint fentebb is mondottam, a pliskai székhely rendszeres felásatása még a jövő feladata. A Konstantinápolyi Orosz Archaeologiai Intézet munkája inkább csak az épületfalak egy részének a földből való kiásása volt, mint rendszeres ásatás, a kisebb leletekre nem igen fordítottak gondot, nem is volt erre módjuk, hiszen igen rövid ideig folyt itt a munka. Ennek megfelelően azután a keramikai anyag egészen lényegtelen, szintúgy a vaseszközök száma is csekély és ezek is igen gyenge rajzokban vannak publikálva. Emellett e tárgyak-

droit, où les Protobulgares avaient leurs centres, on rencontre cette mode de construction observée à Pliska : dans les centres protobulgares de Madara et de Preslav on retrouve ces mêmes constructions en pierres de grand appareil. Le mode de construction des murs de l'enceinte intérieure de Preslav et celui du palais de Madara est le même qu'a Pliska.

Les caractères runiques nous fournissent une preuve de plus de ce que ces bâtiments sont d'origine protobulgare. On trouve ces caractères runiques datant de l'époque protobulgare sur les pierres des palais de Pliska. On rencontre les mêmes sur les pierres des bâtiments de Madara et de Preslav, sur les roches

[1] *Fehér*, Izv. Bălg. Arch. Inst. III (1925) 41 ; *Fehér*, Kulturata na prabălgaritě, Sofia, 1929, 21.

nak nyomaveszett, legalább én nem tudok rájuk akadni.

A legfontosabb leletek itt Omurtag nehány felirata, amelyekről alább a feliratok között lesz szó.

b) *Preslav*[1]

Omurtag építő munkássága nem merült ki Pliska várának és palotáinak felépítésében. Mint maga értesít bennünket feliratában, egyebütt is építtetett hatalmas várakat és palotákat. Popoff Rafail Čatalar (ma Krumovo) falu mellett kiásott egy óriási hengeres kőoszlopot, amelynek feliratában azt olvassuk, hogy a Pliskaban székelő Omurtag a 15 indiktionban, bolgárul a *syγor* = tehén év *elem* = első hónapjában, tehát a 821—22. évben a Tiča (= Kamčija) folyónál „aul"-t épített. A felirat szerint az „aul" a szlávok és görögök ellen épült. Emellett azt is olvassuk e feliratban, hogy Omurtag négy oszlopot és két oroszlánt állítatott fel s a vár mellett „nagyon mesteri szerkezetű" hidat épített.

Általánosan elfogadott vélemény szerint ez a vár alkotta a későbbi bolgár székváros, Preslav magvát.

[1] Irodalom: *Škorpil K.* Přeslav. Izv. Varn. Arch. D-vo III (1901) 101—146. V. ö. Izv. Bălg. Arch D-vo IV (1914) 124 s kk. *Gospodinoff*, Preslav. Šumen, 1928. *Fehér*, Kulturata na prabălg. 22-25.

et sur les colonnes, gravés par les constructeurs de routes et par les tailleurs de pierre. J'en reparlerai plus loin.

Les monuments de Pliska (fig. 13.) étant les ruines de la résidence des khans bulgares, ont une grande importance au point de vue de l'étude archéologique. En outre, chaque fois que nous retrouvons ailleurs le plan, les matériaux et les caractères runiques de ses monuments, nous pouvons conclure à une origine protobulgare.

*

Par malheur, comme j'ai eu l'occasion de le dire plus haut, la fouille systématique de la résidence de Pliska est encore la tâche de l'avenir. L'Institut Russe de Constantinople n'a fait que déblayer certaines parties des murailles. N'ayant que peu de temps à sa disposition, il ne put donner ses soins à la conservation des menues trouvailles. De sorte que les fragments de céramique, ainsi que les instruments de fer découverts jusqu'à présent sont en nombre insignifiant et ces derniers ne sont publiés qu'en de faibles dessins. Ces objets ont dû disparaître, je n'ai du moins pas réussi à les retrouver.

Parmi les trouvailles de Pliska, les inscriptions d'Omurtag sont les plus importantes et j'en parlerai dans mon chapitre sur les inscriptions.

b) *Preslav*[1]

La forteresse de Pliska et ses palais ne sont pas les seules constructions d'Omurtag. Comme il nous le fait connaître dans ses inscriptions, il fit aussi bâtir ailleurs de grandes forteresses et des palais. Dans l'inscription sur la grande colonne cylindrique trouvée par Rafail *Popoff* près du village Čatalar (nommé à présent Krumovo) nous lisons qu'Omurtag, qui résidait à Pliska, fit élever un „aul" près du fleuve Tiča (Kamčija) au premier mois = protobulg. *elem* de l'année de la vache = protobulg. *syγor* = 15-ème indiction c'est-à-dire en 821/2. Selon l'inscription, cet „aul" servit à la défense contre les Slaves et les Grecs. L'inscription nous fait savoir en outre qu'Omurtag fit encore ériger quatre colonnes, deux lions et qu'il fit construire un pont „très artistement fait".

Selon l'opinion généralement acceptée, cette forteresse formait le centre de la capitale bulgare postérieure.

1. La circonstance que le vieux Preslav

[1] Littérature : *Škorpil K.* Prešlav. Izv. Varn. Arch. D-vo III (1901) 101—146. Comp. Izv. Bălg. Arch. D-vo IV (1914) 124 ss. *Gošpodinoff*, Preslav. Šumen, 1928. *Fehér*, Kulturata na prabălg. 22—25.

1. Emellett szólna az, hogy a régi Preslav a Tiča folyó mellett, a vărbicai szoros északi bejárásánál volt, ami megfelel a čatalari felirat ama kifejezésének, hogy a vár a görögök és szlávok ellen épült. A históriai adatok alapján ezt a kifejezést s egyáltalán Omurtag e várának felépítését így kell értenünk: 811-ben Nikephoros bizánci császár megtámadta Bulgáriát, felégette Krum székhelyét és elpusztította az ország egy részét. Igaz, hogy Krum végül bekerítette és teljesen tönkretette a bizánci sereget, de a bolgároknak mégis meg kellett tenniük mindent, hogy biztosítsák magukat Bizánc ellen. Krum fia, Omurtag e célból 814-15-ben 30 éves békét kötött Bizánccal. De emellett Bulgária védelmét is igyekezett kiépíteni. Nikephoros nagyon veszedelmes hadjáratából okulva hatalmas kővárral erősítette meg székhelyét, Pliskát s azonkivül a vărbicai szoros bejáratánál is várat épített.

2. A legfontosabb bizonyítékot arra, hogy Preslavnál volt Omurtag vára, az archaeologiai adatok nyujtják, u. i. itt vár és néhány épület maradványai vannak, amelyek a bolgár-török korból valók.

Preslav mellett még 1897-ben Zlatarski felásatott egy halmot, amelyből épületek romjai kerültek elő. Erről az ásatásról azonban Zlatarski nem számolt be, a romokat meg újra befödte a föld s 30 év mulva, 1927-ben újra kellett ásatni itt. 1905-ben Uspenskij és Škorpil K. próbaásásairól már van leírásunk: felásták a belső várfal északi kapujának egy részét és megállapították, hogy a kaput itt is két négyszögű kettős torony védte, mint Pliskában. Felásták az északkeleti saroktornyot is, amely ép úgy hengeres, mint a pliskai vár saroktornyai.

A mádarai ásatások eredményeinek hatásán azután az északkelet-bulgáriai archaeologiai szövetség, az u. n. ‚Bălgarska Starina' 1927-ben ásatott itt *Gospodinoff Jurdan* felügyeletével. A munkát egyszerre több helyen kezdték, újra kiásták a Zlatarski feltárta épületromokat, ezenkívül egy bolgár-török vízelosztót és egy keresztyén templomot.

Az 1928. év nyarán a Bolgár Nemzeti Múzeum Gospodinoffot és Mijateff Krstot bízta meg itt az ásatások vezetésével. Sajnos, a nagy épületromok ásatásához nem fogtak hozzá, hanem a keresztyén templom kiásását fejezték be s ezután az északi fal egy részét ásták ki.

Az eddigi ásatások eredménye alapján a következőket mondhatjuk:

se trouve au bord du fleuve Tiča, à l'entrée nord du défilé Vărbica (ce qui correspond au passage de l'inscription qui dit que la forteresse fut construite contre les Slaves et les Grecs) approuve l'opinion susmentionnée. Sur la base des données historiques, j'essayerai d'interpréter en ce qui suit le passage de l'inscription en question et d'expliquer le problème de la construction de la forteresse: En l'an 811 Nicéphore, l'empereur byzantin, attaquait la Bulgarie, incendiait la résidence de Krum et dévastait une partie du royaume. Quoique Krum ait pourtant fini par arrêter et anéantir l'armée byzantine, les Bulgares comprirent qu'ils leur fallait préparer la défense contre Byzance. A cet effet, Omurtag, le fils de Krum, fit en 814/15 une paix de trente ans avec les Byzantins, mais il tâcha en même temps d'assurer la défense de la Bulgarie. Se souvenant de la campagne désastreuse de Nicéphore, il renforça sa résidence de Pliska par une grande muraille de pierre, de plus, il fit construire encore une forteresse à l'entrée du défilé de Vărbica.

2. Les preuves les plus incontestables de ce que la forteresse d'Omurtag se trouvait à Preslav, sont les données archéologiques. On trouve ici les restes d'une forteresse, ainsi que les restes de quelques bâtiments provenant de l'époque protobulgare.

En l'an 1897 Zlatarski fouilla une petite élévation près de Preslav et découvrit les ruines de grandes constructions en pierre. Mais Zlatarski ne publia pas les résultats de cette fouille. Les ruines se recouvraient de nouveau de terre et 30 ans plus tard, en 1927, on dut y fouiller de nouveau. Les sondages d'Uspenskij et de Škorpil exécutés en 1905 sont déjà publiés: Ils trouvèrent une partie de la porte nord de la muraille intérieure et ils constatèrent que la porte — tout comme celles de Pliska — était protégée par deux tours jumelles quadrangulaires. Ils trouvèrent en outre, la tour à l'angle nord-est, qui est de forme cylindrique, comme celles de la forteresse de Pliska.

Encouragée par les résultats des fouilles à Madara, l'Association Archéologique de la Bulgarie de Nord-Est („Bălgarska Starina") fit exécuter en 1927 de nouvelles fouilles sous la direction de Jurdan Gospodinoff. Les travaux furent entamés à divers endroits; on découvrit les ruines déjà trouvées par Zlatarski, un distributeur d'eau et une église chrétienne. Au cours de l'été 1928 le Musée National Bulgare chargea J. Gospodinoff et Kr. Mijateff de la direc-

Az erődítési rendszer egyező a pliskaival. Itt is van külső és belső védelmi vonal, de itt a külső is kőfal. Valószínű azonban, hogy a külső védelmi vonal eredetileg sánc volt s a kőfalat csak akkor építették, amikor Preslav az ország fővárosa lett.

A külső fal 3·5 km²-nyi ötszögalakú területet fog körül s keleten a Tiča folyóra, a másik három oldalon a környező emelkedésekre támaszkodik. Nagy kváderekből épült. Alig maradt meg a falból valami.

A belső vár $^1/_4$ km² és mint Pliskaban, itt is a külső fal körülvette terület közepe táján épült (14. kép). Egyes helyeken (4 helyen) ma is magas falrészek állnak (15. kép). 1928-ban ásták ki az északi fal egy részét. A fal 2·10 m. széles. Az 1×0·55 m-es kváderek úgy vannak elhelyezve, mint Pliskában: minden hosszában elhelyezett kő után keresztben fekvő következik (16. kép).

Tehát a kövek nagysága és elhelyezése is egyezik a pliskai épületekéivel, de egyezik a várfal szerkezete is (most csak az északi fal alapján beszélhetünk): itt is hengeres tornyok voltak a sarkokon s a főbejáratokat két oldalról egy-egy négyszögű kettős torony védte (a

tion des fouilles. Négligeant les deux bâtiments en question, on n'a mis à jour que l'église chrétienne et une partie du mur nord.

Sur la base des résultats des fouilles faites jusqu'à présent nous pouvons constater ce qui suit:

Le système de forteresse de Preslav est analogue à celui de Pliska. Ici encore, nous rencontrons les deux enceintes de défense, mais cette fois-ci celle de l'extérieur est une muraille de pierre. Il est probable cependant que l'enceinte extérieure ne fut à l'origine qu'une enceinte de fossés et fut remplacée par une muraille de pierre seulement quand Preslav devint la capitale du pays.

La muraille extérieure, entoure un territoire pentagonal d'une superficie de 3·5 km² et s'appuie à l'est sur le fleuve Tiča, ailleurs sur les élévations environnantes. Elle est construite de grands blocs rectangulaires mais par malheur, seulement quelques restes insignifiants nous sont parvenus.

La forteresse intérieure, d'une superficie de $^1/_4$ km², se trouve — comme celle de Pliska — au milieu du territoire fortifié (fig. 14.). A certains (= 4) endroits on voit encore à présent

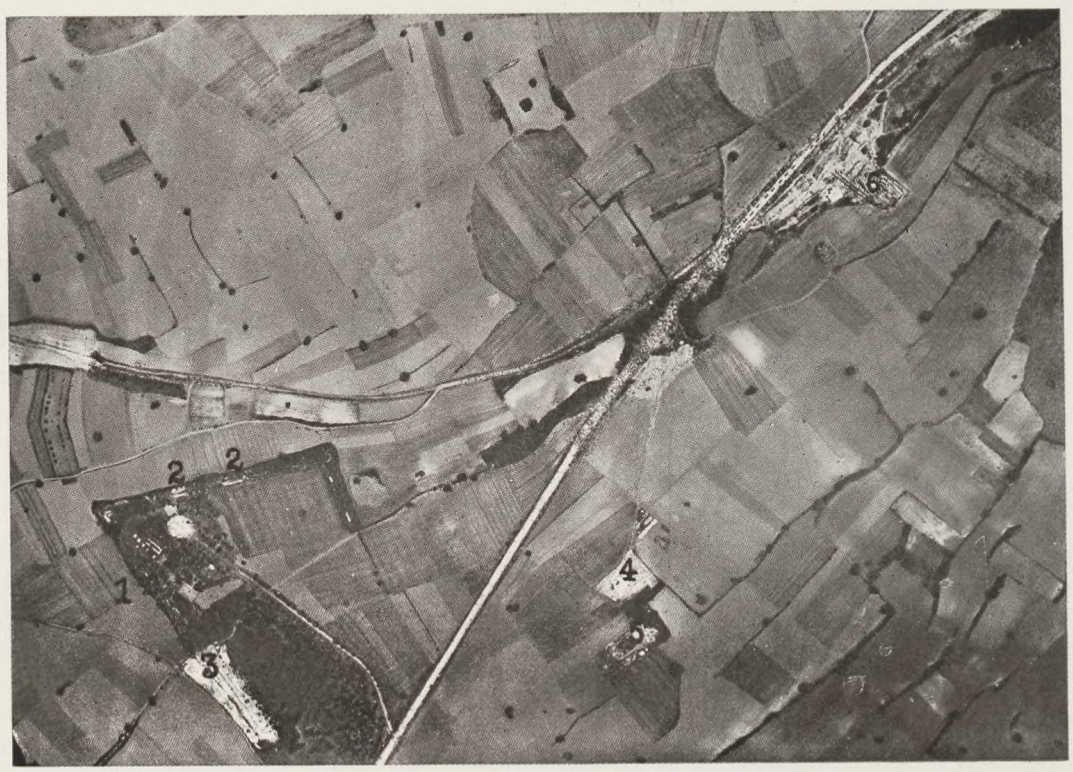

14. kép. Preslav. A belső vár és az épületek romjai repülőgépről.
Fig. 14. Preslav. Vue d'en haut des ruines.

bejáratoknak három ajtajuk volt), az oldalakon *négyszögű* tornyok voltak.

Abból, hogy a preslavi vár szerkezete, építésmódja és a kövek nagysága azonos a pliskai váréval, bizonyos, hogy a preslavi várat a bolgár-török korban és pedig Omurtag építtette.

les restes de la muraille (fig. 15.) ; on a découvert en 1928 une partie de la muraille nord (fig. 16.). La muraille a une épaisseur de 2'10 m. Les pierres (1 × 0'55 m) sont posées comme celles de Pliska : après une pierre placée en longueur, suit une autre, placée en travers (fig. 16).

15. kép. Preslav. A belső vár falmaradványai.
Fig. 15. Preslav. Mur de la forteresse intérieure

Mint fentebb láttuk, Omurtag a čatalari feliratban azt mondja, hogy ebben a várban négy oszlopot és két oroszlánt állított fel. Ezt így kell értenünk : Omurtag palotát épített a várban, az említett oszlopok és oroszlánok bizonyosan a palota bejáratának díszítésére szolgáltak. Valóban palota, vagy paloták alapjait mutatják az ásatások eredményei, sőt óriási oszlopok is kerültek napvilágra, emellett márványlapok és márvány oszlopfők is. Sajnos e romok igen szomorú

La pose, comme la dimension des pierres est donc analogue à ceux des bâtiments de Pliska, ainsi que le plan de forteresse, qui montre également des affinités avec celui de Pliska (il est à noter, que je ne fais ma comparaison que sur la base de la muraille nord, déjà mise à jour) : Ici encore, nous trouvons les tours cylindriques aux angles et celles (doubles) de forme rectangulaire de chaque côté des entrées. (Les portes de la forteresse étaient triples.) Aux côtés

16. kép Preslav. A belső vár fala.
Fig. 16. Preslav Mur de la forteresse intérieure.

állapotban vannak. E romokat, melyek a belső vár délnyugati részén találhatók, csak részben ásták ki s így még mindig nincs tiszta képünk e palotákról. Egyenlőre valószínűnek kell tartanunk azt, hogy itt két palota volt: egy keleti nagyobb és régibb, nagykváderes építkezés, ez Omurtag palotája (17. kép) s egy nyugati újabb, kis kövekből épült, talán későbbi hozzátoldás. Bolgár-török építmény a palota közelében feltárt mély vízelosztó is.

A várfalon kívül még a feliratban említett híd vastag habarcsréteggel összekötött, nagy kvaderekből épült alapjai láthatók.

E bolgár-török romokon kívül igen nagy értékű keresztyénkori emlékek is kerültek napvilágra. Érthetően, hiszen tudjuk, hogy Preslav Simon cár korában fényes birodalmi és egyházi központ lett, amelynek szépségét megkapó színekkel ecseteli Simon cár kortársa, János exarcha. S az ásatások teljesen igazolták azt, amit Preslav fényéről olvasunk. 1927-28-ban ástak ki itt egy templomot, amelynek formaszépsége, márványburkolata, oszlopai, keramikája kétségtelenül bizonyítják, hogy Preslav valóban olyan

nous trouvons les tours *rectangulaires*.

La ressemblance entre la forteresse de Preslav et celle de Pliska (dimension des pierres, structure et plan) nous prouve que la forteresse de Preslav fut construite par Omurtag (en l'an 821/22).

Comme nous l'avons vu en ce qui précède, Omurtag dit dans l'inscription de Čatalar qu'il fit ériger dans cette forteresse quatre colonnes et deux lions. Ce passage doit être interprété de la manière suivante: Omurtag fit bâtir un palais dans la forteresse et les colonnes et les

17. kép. Preslav. A palota romjai. — **Fig. 17.** Preslav. Ruines du palais.

lions devaient en orner l'entrée. En effet, les résultats des fouilles semblent indiquer les fondements d'un palais ou de plusieurs palais. De plus, d'immenses colonnes, des plaques et des chapiteaux de marbre ont été trouvés à cet endroit. Par malheur, ces ruines sont dans un état déplorable. Les ruines, qui se trouvent dans la partie sud-ouest de la forteresse intérieure n'ont été découvertes que partiellement, de sorte que nous n'avons encore qu'une image confuse du palais. Pour le moment il faut supposer qu'il y ait eu deux palais: une grande construction à

fényes székhely volt, amilyennek János exarcha festi.

Preslavot Simon cár tette Bulgária fényes székvárosává, templomai s palotái e nagy uralkodó mély hitének és nagy műveltségének gyümölcsei, de a székhely védelmét Omurtag vára biztosította — a hatalmas várfalak, tornyok a nagy bolgár kán előrelátásáról beszéltek. S Omurtag erős vára védte Preslavot még a Simon cár utáni korban is. Leon Diakonos elbeszéli, hogyan foglalta el Tzimiskes János Preslavot: volt egy külső fal s egy belső, amely a királyi palotát védte. 971-ben, amikor a várat az orosz Svetoslav katonái védték, Tzimiskes János császár a külső várat hamar kezébe kerítette. De az erős fallal védett belső várból 7000 főnyi őrség verte vissza támadásait s csak úgy jutott eredményre, hogy a vár épületeit felgyujtatta. Preslavról a XIII. sz. elején Niketas Akominatos azt írja, hogy a legnagyobb terjedelmű

l'est en blocs rectangulaires plus ancienne, qui était le palais d'Omurtag (fig. 17.), et une autre à l'ouest, en pierres de petit appareil adjointe probablement plus récemment. Le distributeur d'eau trouvé près du palais est également une construction protobulgare.

Hors des murailles de la forteresse on trouve les restes du pont mentionné dans l'inscription, des fondations en blocs de grand appareil liés avec du ciment.

Outre les ruines de l'époque protobulgare d'autres ruines datant de l'époque chrétienne apparurent aussi. Ce n'est que naturel, puisque Preslav fut aussi un célèbre centre politique et ecclésiastique au temps du tzar Siméon. Jean l'Exarque, le contemporain de Siméon, nous en peint une image brillante. Les fouilles ont vérifié en tout la description de Jean l'Exarque. Pendant les années 1927—28 on découvrit une église, dont la beauté de la forme, le revêtement

18. kép. A mádarai sziklafal. — **Fig. 18.** Madara. La muraille de rochers.

a Haemus összes városai között. A török hódoltság korában Eski Stambul volt a neve. Bongarsius 1585-ben azt írja róla, hogy fala nagy, fehér, négyszögű kövekből áll, de már csak kis falu. Hadzsi Kalfa szerint pedig nagy, négyszögű kövekből épült fala nagyobb területet fog körül, mint Konstantinápoly. Tőle s a későbbi utazoktól is tudjuk, hogy a törökök állandóan építkeztek e romokból.

Igen érdekesek Marsigli és Kánitz rajzai Preslav romjairól.

*

A régi Preslav területén és környékén talált leletek még nincsenek kiadva. A legérdekesebbek a földművelési eszközök s egy kengyel. A földművelési eszközöket a pliskai és mádarai anyaggal együtt külön cikkben dolgozom fel, a kengyelt alább a mádarai kengyellel együtt

de marbre et de céramique peinte, les colonnes attestent la splendeur de la résidence de Preslav.

Ce fut le tzar Siméon qui fit de Preslav une capitale aussi brillante; les églises et les palais de Preslav sont autant de preuves de sa foi et de sa haute culture. Mais la défense de la résidence avait été assurée par la forteresse d'Omurtag, dont les murailles et les tours parlent de la sage prévoyance du grand khan bulgare. Léon Diacre nous raconte la prise de Preslav par Jean Tzimiscès: La ville était protégée par deux murailles. En l'an 971 Jean Tzimiscès occupa la forteresse extérieure, défendue par les soldats du prince russe Svetoslav. Mais il ne parvint à occuper la forteresse intérieure, défendue par une garde de 7000 hommes, qu'en la faisant incendier. Au commencement du XIIIe siècle Nicétas Akominatos nous parle de Preslav. Il dit que cette ville était la plus vaste parmi les villes du Haemus. Elle

tárgyalom. Sajnos, itt is a multak hibáival kell küzdenünk, a leletek legnagyobb részének lelőhelye és leletkörülményei nem állapithatók meg pontosan.

c) *Mádara* (18. kép)

Az Aboba és Preslav melletti várak azt mutatják, hogy Omurtag, bár 30 éves békét kötött a bizánciakkal, levonta Nikephoros császár nagyon veszedelmes hadjáratának tanulságait, gondoskodott székhelye megerősítéséről. Igy azonban, természetesen, meg kellett erősítenie a Pliska és Preslav között levő út két egymással szemben fekvő fontos pontját, a mádarai (19. ábra) és a šumeni platót is.

Több adat szólt amellett, hogy a mádarai platón vár volt a bolgár-török korban. És pedig: A Mádara melletti Kalugerica faluból két út vezet a platóra. Az egyik útnál a sziklába vésve egy bolgár-szláv felirat van, amely a XII. sz. végéről, vagy a XIII. sz. elejéről származik. E felirat szerint egy ötvösmester megjavította a régi, nagyon megrongálódott utat.[1] Tehát ez az út a XIII. században már nagyon régi volt. Sőt megállapithatjuk azt is, hogy ezt az útat még a bolgár-törökök épitették, mert itt a sziklába vésve bolgár-török rovásjelek találhatók, olyanok, amelyek ismeretesek a bolgár-török épületek építőanyagáról. Ezek a rovásjelek azt mutatják, hogy itt a bolgár-törökök dolgoztak.

[1] *Mijateff*, Godišn. na Nar. Bibl. Plovdiv, 1295, 324.

fut nommée Eski Stambul à l'époque turque. Bongarsius nous raconte en 1585 que la muraille de Preslav, qui n'est plus qu'un village, était construite de grandes pierres blanches rectangulaires. Selon le Hadži Kalfa, la muraille de Preslav, bâtie de grandes pierres rectangulaires, entourait un territoire plus grand que celui de Constantinople. Il nous atteste — ainsi que d' autres voyageurs plus tard — que les Turcs employèrent les pierres de ces ruines à leurs constructions.

Les dessins de Marsigly et Kanitz sont de grand intérêt.

*

Les trouvailles du vieux Preslav et des environs ne sont pas encore publiées. Les instruments agricoles et un étrier sont les plus remarquables entre eux. Je traiterai des instrument agricoles avec les matériaux de Pliska et de Madara dans un article à part. En ce qui concerne l'étrier, j'y reviendrai encore. Par malheur les négligences des fouilles antérieures causent beaucoup de difficultés. Ni l'endroit, ni les circonstances des trouvailles, ne peuvent être fixés avec exactitude.

c) *Madara.* (fig. 18.)

Les forteresses d'Aboba et de Preslav prouvent qu'Omurtag tout en faisant la paix avec Byzance, se rappelait la campagne désastreuse de Nicéphore et pensait aussi à la défense de sa résidence. Vu ces circonstances, il n'est que naturel, qu'il dut aussi fortifier les plateaux de Madara (fig. 19) et de Šumen, les deux points opposés du chemin reliant Pliska et Preslav.

Plusieurs données attestent l'existence d'une forteresse protobulgare sur le plateau de Madara:

Deux chemins conduisent du village de Kalugerica, situé près de Madara, vers le plateau. On trouve sur un rocher qui borde l'un des chemins, une inscription slave provenant de la fin du XIIe ou du commencement du XIIIe siècle. Selon cette inscription, un orfèvre remit en état le chemin abîmé.[1] Ce chemin devait donc être déjà très vieux aux XIIIe siècle. Or les caractères runiques protobulgares, gravés sur le rocher, et qui se retrouvent sur les pierres des constructions protobulgares, prouvent l'origine protobulgare de ce chemin. On trouve aussi sur les roches de l'autre chemin des caractères runiques pareils; ce chemin devait donc égale-

[1] *Mijateff*, Godišn. na Nar. Bibl. Plovdiv, 1925, 324.

De a másik útnál is vannak bolgár-török rovásjelek, amelyek kétségtelenné teszik, hogy ezt az útat is a bolgár-törökök vágták ki. Tehát a bolgár-törökök összekötötték Pliskat a mádarai platóval, ami csak úgy magyarázható, hogy itt vár volt.

Valóban a bizánci írók Simon cár korában a magyar hadjárat elbeszélése közben említenek egy erődítményt *Μουνδάγρα* néven. Ezen erődítmény hollétét a bizanci forrásokból,[1] — ha nem is pontosan —, megállapíthatjuk: A magyar sereg északról tör be Bulgáriába, a bizánciak meg dél felől szorítják Simon cárt. Ekkor Bölcs Leó császár megpróbálja békés

ment être construit par les Protobulgares. Le fait, que les Protobugares relièrent la forteresse de Pliska avec le plateau de Madara ne s'explique qu'en y supposant l'existence d'une forteresse.

En effet, les écrivains byzantins mentionnent, dans la description de la campagne hongroise au temps du tzar Siméon, une forteresse nommée *Μουνδάγρα*. D'après les sources byzantines[1] l'endroit de cette forteresse peut être précisé à peu près exactement: L'armée hongroise envahit au nord la Bulgarie, tandis que les Byzantins attaquèrent au midi le tzar Siméon. Léon le Philosophe essaya de résou-

19. kép. Mádara repülőgépről. — **Fig. 19.** Madara. Vue d'ensemble.

úton elintézni a kérdést, követet küld, de Simon cár a követet fogságba veti. De ekkorra már északon mind fenyegetőbb lett a helyzet. A magyarok pusztítva vonulnak át Észak-Bulgárián. Mikor Simon cár erről értesül, ellenük vonul, de a magyarok megverik s kénytelen Silistrába zárkózni előlük. A magyarok most folytatva pusztító útjukat Preslavig jutnak.[2] Erre Simon cár békét kér a császártól, de amikor a bizánci követ megérkezik, a cár fogságba veti

dre la question pacifiquement. Il envoya au tzar Siméon un parlementaire que celui fit prisonnier. Entre temps la situation devint menaçante au nord, d'où les Magyars s'avançaient en dévastant le territoire. Siméon tâcha de les arrêter, mais il fut vaincu. Il dut donc s'enfermer à Silistra. Les Magyars s'avancèrent jusqu'à Preslav.[2] Là-dessus, Siméon demanda la paix à l'empereur byzantin, mais lorsque le parlementaire de Byzance arriva, Siméon le fit également prisonnier et remporta la victoire sur les

[1] Cont. Georgii, MHK 106—108.
[2] Const. Porph. De adm. imp. c. 40. ed. Bonn. p. 179.

[1] Cont. Georgii, MHK 107—108.
[2] Const. Porph, De adm. imp. c. 40. ed. Bonn. p. 179.

s a Preslav közelében tartózkodó magyarok ellen indul és legyőzi őket. Innen visszatérve *Μουνδάγρα*-ban[1] találja a bezárt császári követet. Tehát *Μουνδάγρα* a Silistra és Preslav között levő úton volt. Igy *Μουνδάγρα* a mádarai bolgár-török központ vára lehetett.

E feltevést a legkétségtelenebbül az igazolná, ha a mai *Mádara* helynév leszármaztatható lenne a *Μουνδάγρα*-ból. *Μουνδάγρα*-ból fejlődhetett **Mundāra* (v. ö. *Βογοris* > *Bōris*), ill. **Mӕdāra*, csak az a kérdés, hogy **Mӕdāra*-ból fejlődhet-e Mādara? Erre a kérdésre a szlávistáktól kértem választ. Miletič szófiai egyetemi tanár szerint a *Mādara* név valamilyen idegen, nem szláv nyelv hatásan változhatott *Mundágra*-ból. Mladenoff szófiai egyetemi tanár szerint pedig hangsúlytalan ӕ hang ă-nak hangzik s ezért, amikor a hangsúly ráhelyeződött, tiszta *a* lett. Melich János válasza szerint **Mӕdáhra* > **Mӕdára* fejlődhetett Mădára > *Mādara*-vá.

Igy aztán kimondhatjuk, hogy egy még a bolgár-törökök letelepedése előtt keletkezett *Mundágra*, *Mӕdágra* helynév már a X. században **Mӕdāra* lehetett, amelyből a helyi török származású — bolgár-török, bessenyő, kun — lakosság nyelvében Mādara fejlődött. A XVI. században már ez a forma ismeretes. *Matara* vár[2] 1388-ban szerepel.

De a környék lakossága is megőrizte az emlékét annak, hogy a hegyen vár volt. T. i. a mádarai lovasdombormű felett, a platón fekvő részt „Grad"-nak, a dombormű alatt elterülő területet pedig „Pod grada" (a vár alatt)-nak nevezi.

S valóban a platón a várfal omladékainak földdel takart vonala megállapítható volt. 1897-ben kincskeresők felásták az egyik torony egy részét. 1928-ban ásatott itt a bolgár nemzeti múzeum és az eredmény felülmulta a várakozásokat. A vár falai különböző magasságban (néhol 2 1/2 m.) elejétől végéig megőrződtek (20. kép). A várfal északi vonala a sziklafaltól kiindulva egyenes vonalban halad s keleten hatalmas négyszögű toronyban végződik. E (néhol 3·5 m. vastag) falrész (21. kép) közepe táján

[1] Cont. Georgii, MHK 108. Konst. Porph. szerint a magyarok *Mundragaba* szorították be Simon cárt. Preslavot csak Konst. Porph. említi a magyar háborúval kapcsolatban. Konst. Porph -nál *Μουνδράγα* forma van vö. Theodos. Melit. MHK 108: *Μουνδράγα*.

[2] Aboba-Pliska 392; v. ö. Jireček, Heerstrasse 147; Kanitz: Donau-Bulgarien III² 114.

Magyars qui se trouvaient aux environs de Preslav. Retournant dans sa forteresse de *Μουνδάγρα* Siméon y trouva le parlementaire byzantin emprisonné.[1] *Μουνδάγρα* était donc située sur le chemin entre Silistra et Preslav, elle dut donc être la forteresse du centre protobulgare de Madara.

Cette supposition serait démontrée, si on pouvait prouver que la forme actuelle *Mādara* dérive de *Μουνδάγρα*. La forme *Μουνδάγρα* s'est développée de la manière suivante ; *Μουνδάγρα* > **Mundāra* ou **Mӕdāra* comp. *(Βογοris* > *Bōris)* Mais comment la forme **Mӕdāra* c'est-elle transformée en *Mādara*? Adressant la question à quelques slavistes, j'ai reçu les réponses suivantes : Selon *M.* le Professeur *Miletič* le nom *Mādara* s'est développé de *Mundágra* sous l'influence d'une autre langue non slave. Selon M. le Professeur *Mladenoff* la voyelle ӕ inaccentuée est prononcée comme ă, l'accent se plaçant sur elle, la voyelle se changeait en *a* propre. D'après M. le Prof. *J. Melich* la forme *Mādara* peut venir de **Mӕdáhra* > **Mӕdára* en passant par la forme intermédiaire *Mădára.*

Nous pouvons donc dire un nom de localité *Mundágra*, *Mӕdágra*, existant déja avant la venue des Protobulgares pourrait être devenu au Xe s. Mӕdāra. Dans la bouche de la population d'origine turque, fut-elle protobulgare, petchnenègue ou koumane, cette forme s'est changée en *Mādara*. Au XIVe s. le nom est *Matara*, la forteresse joue un rôle en 1388.[2]

Les habitants des environs gardèrent également le souvenir de la forteresse sur le plateau. La partie située sur le plateau est appelée „grad" (la forteresse) et la partie au-dessous du relief est nommée „Pod grada" (sous la forteresse).

En effet, sur le plateau, la ligne de la muraille d'une forteresse, couverte de terre a pu être constatée. En 1897 des chercheurs de trésors y trouvèrent une partie de l'une des tours. En 1928 le Musée National Bulgare y fit exécuter des fouilles qui eurent des résultats innattendus. Les murailles de la forteresse d'une hauteur variable étaient toutes assez bien conservées (parfois 2 1/2 m, fig. 20.) La ligne nord

[1] Cont. Georgii, MHK 108. Selon Const. Porphyrogénète Siméon se retira a *Mundraga* devant les Magyars. Dans la description des guerres hongroises Preslav n'est mentionné que par Const. Porph. Chez Const. Porphyrogénète nous trouvons *Μουνδράγα*. Comp. aussi Theodos. Melit. MHK. 108: *Μουνδράγα*.

[2] Aboba-Pliska 392, comp. *Jireček*, Heerstasse 147, *Kanitz*, Donau-Bulgarien III² 114.

egy mindkét oldalon egy-egy ötszögű toronnyal védett tágas bejárat van, melynek két ajtaja volt s a két ajtó közötti négyszögű udvarba oldalról is vezet egy-egy ajtó. Az északkeletről délnyugatra huzódó 2 m. vastag falvonal mindenütt egy mély árok mellett halad s két kisebb bejáró szakítja meg. Igy az egész vár a terepnek megfelelőleg háromszög alakú, elől-ről, nyugatról hatalmas sziklafal, keletről és délkeletről fal és árok, északról pedig hatalmas fal védi. A falakra kőlépcsők vezetnek fel.

A várban csak néhány kisebb épület alapfalai kerültek elő, közöttük egy keresztyén temploméi is.

A vár fala habarccsal összekötött nagy, különböző méretű (65×31, 61×25 stb.) és formájú, kváderekből van épitve, de semmi sem szól határozottan bolgár-török eredete mellett. Lehetséges, hogy ez a vár a bizánci korban épült, tehát a bolgár-törökök csak örökölték. De később is megmaradt ez a vár, legalább is a XIV. század végéig, azután pedig, amikor a török időkben elvesztette jelentőségét, a kör-

de la muraille prenant sa naissance au rocher, aboutissait à une tour quadrangulaire. Vers le milieu de la muraille (épaisse de 3·5 m.) (fig. 21.) se trouve une large porte protégée de chaque côté par une tour pentagonale. L'entrée avaient deux portes opposées, entre lesquelles se trouve une petite cour rectangulaire qui a encore deux portes sur les deux côtés restants. La partie plus faible (épaisse de 2 m.) de la muraille allant du nordest vers le sud-ouest, est partout bordée par un fossé ; elle est coupé par deux portes. La forteresse est donc — conformément au terrain

20. kép. Mádara. A várfal vonala. — **Fig. 20.** Madara. La forteresse sur le plateau.

— d'une forme triangulaire. A l'ouest elle est protégée par des roches innaccessibles, à l'est et au sud-est par une muraille et par un fossé ; au nord par une forte muraille. Des escaliers de pierres conduisaient sur le haut des murs.

Dans l'intérieur de la forteresse n'apparurent que les fondations de quelques bâtiments plutôt insignifiants et ceux d'une église chrétienne.

La muraille de la forteresse est construite de grandes pierres rectangulaires de différentes

nyéki lakosság folyton hordta a köveit építkezéseihez és annyira kirabolta, hogy szinte semmi lelet sem került elő.

A várból északra és keletre nincs kilátás, de van a halomról, mely a vártól északkeletre fekszik.

*

A tudományos világ figyelmét azonban nem e vár földdel takart romjai vonták Mádarara. A mádarai lovasdombormű, amelyet akkor még

dimensions (65×31, 61×25 etc.) liées avec du ciment, mais son origine protobulgare n'est pas suffissamment prouvée. Il est possible que la forteresse provienne de l'époque byzantine. Elle s'est conservée jusqu'à la fin du XIVe siècle, jusqu'à l'époque des Turcs osmanlis ; elle perdit alors son importance. Les habitants emportèrent les pierres et dévastèrent la forteresse à tel point qu'aucune trouvaille n'a pu y être faite.

De la forteresse on n'a aucune perspective ni vers le nord, ni vers l'est ; on n'a une vue

21. kép. Mádara. A várfal romjai. — **Fig. 21.** Madara. Ruines des murs de la forteresse.

komoly tudományos vizsgálat híján thrák lovasnak tartottak és a praehistorikus kor kultúrájának világos nyomai — a négyszögű barlangok (22. kép) — s a véletlen leletek csalták ide a bolgár praehistoriai kutatás megalapozóját, Popoff Rafailt. 30 évvel ezelőtt szerény eszközökkel foglalkozott itt elsősorban a praehistorikus emlékekkel, de azóta senki sem folytatta a munkát.

7 évvel ezelőtt kezdtem foglalkozni a mádarai lovassal, amikor elvállaltam, hogy hatalmas, eddig a primitív másolat alapján teljesen

que de l'élévation qui est située au nord-est de la forteresse.

*

Ce ne furent point ces restes couverts de terre qui attirèrent l'attention des savants sur Madara. Ce qui éveilla l'intérêt, ce fut le cavalier sculpté sur la roche de Madara qu'on tint alors, faute d'examen scientifique suffisant pour un cavalier thrace, ainsi que les excavations rectangulaires dans les rochers (fig. 22) traces visibles de la culture de l'époque préhistorique. Raphael Popoff fut, il y a 30 ans, le premier qui,

elvesztettnek tartott, feliratát feldolgozom. Egy 1924. áprilisában a feliratról a Bolgár Arch. Intézetben tartott felolvasásom hatásán a bolgár nemzeti múzeum állványt készíttetett a 23 m. magasságig érő emlékhez, amelyről 1924 nyarán lemásoltam a feliratot. Ennél a munkánál mindvégig jelen volt és segített Kacaroff Gábor, szófiai egyetemi tanár. Másolatom alapján 4 évig dolgoztam s végül 1928-ban megjelent a mádarai lovas feliratáról írt könyvem bolgárul és németül.[1]

Az emlék iránt felkeltettem érdeklődés hatásán a bolgár nemzeti múzeum egy bizottsá-

avec de modestes moyens se mit à étudier les monuments de l'époque préhistorique de l'endroit et depuis personne n'avait songé à continuer son travail.

Il y a 7 ans que j'ai commencé à m'occuper du cavalier de Madara et que je me suis chargé d'étudier sa longue inscription considérée alors — sur la base de la copie primitive — comme complètement abîmée et illisible. Une conférence sur l'inscription que je fis à l'Institut Archéologique en avril 1924, éveilla l'intérêt et le Musée National Bulgare fit construire

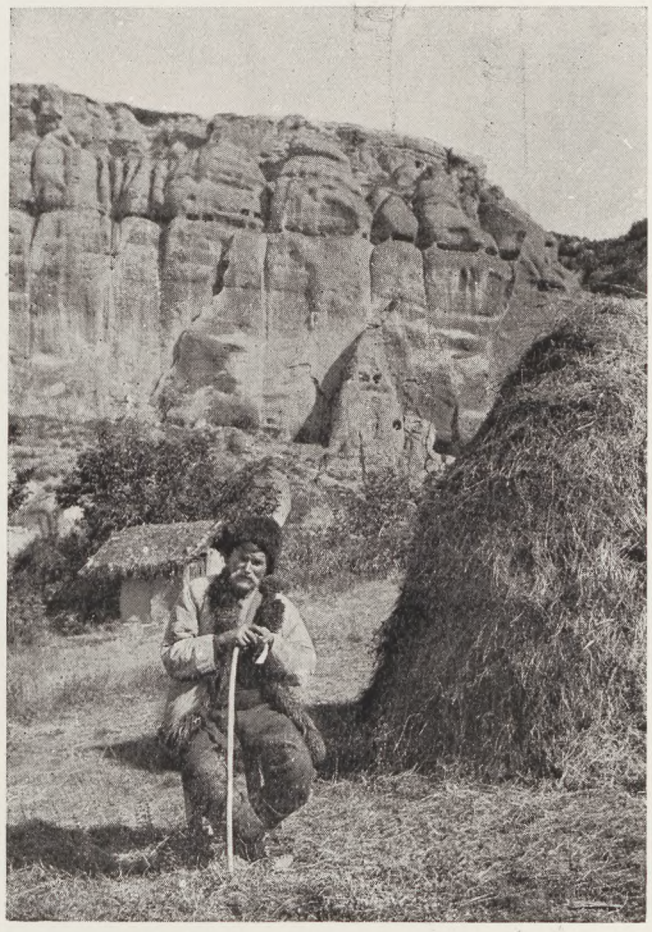

22. kép. Mádara. A sziklafal a praehistorikus barlangokkal.
Fig. 22. Madara. Le rocher avec les grottes préhistoriques.

got küldött ki Popoff Rafail vezetésével — amelylyel a múzeum meghívására már 5 izben töl-

près du monument un échafaudage haut de 23 m, d'où j'ai copié l'inscription au cours de l'été 1924. Gabriel Kacaroff, professeur à l'Université de Sofia assistait aussi et m'aida en tout. Sur la base de ma copie je travaillai pendant quatre ans et en 1928 je publiai en bulgare et en allemand mon ouvrage sur l'inscription du cavalier de Madara.[1]

[1] Moór Elemér egy cikkemről (Ethnographia, 1927.) az UJb. VII (1927) 487. lapján recenziót ir s arra az eredményre jut, amire 50 évvel ezelőtt azok, akik útijegyzeteikben thrák lovasnak mondták ezt az emléket. Moór semmit sem olvasott az idevonatkozó munkák közül s igy könnyen eldönti a kérdést, amikor Budaynak épen kezébe került könyvéből (Az u. n. thrák lovas Isten problémája. Dolgozatok II (1926) 1 s kk. megismerkedik a thrák lovasokkal.

[1] Elemér Moór écrivit un recensement (UJb. VII, 1927 p. 487) sur un de mes articles (Ethnographia, 1927).

töttem ott a nyarat —, hogy rendszeres ásatásokat kezdjen Mádaraban. Az ásatások vezetésében felváltva részt vett a bolgár nemzeti múzeum majd mindegyik tisztviselője, Popoff R.-en kívül Velkoff I., Mikoff V., Mijateff Kr. és Pokrovski S. (Az első évben Škorpil K. is). Az ásatásokat folytatják.

A mádarai ásatások eredményei igen nagyok. Már az eddigi ásatások alapján megállapíthatjuk a következőket: Mádara a legősibb időktől fogva folytonosan lakott hely volt, mert a hely szépsége és vízben való gazdagsága minden időben idevonzották az embert. A praehistorikus kor embere nagy számban hagyta itt mesterséges barlangjait, iparának és élelmiszereinek maradványait. A thrák-római korból találhatók itt domborművek, szentély nyomai, pénzek, feliratok, fegyverek, edények stb. A bizánci korból templom maradványai, edények stb. — De ránk nézve legérdekesebbek a bolgár-török kor emlékei: hatalmas épületek, vízvezetékek s fürdőmedence romjai, kisebb leletek, rovásjelek s ami a legfontosabb, a mádarai lovasdombormű. De Mádara a bolgár-török

Mon travail ayant attiré ainsi l'attention du Musée National Bulgare sur le monument, le Musée délégua une comission sous la direction de Raphael Popoff pour exécuter des fouilles systématiques à Madara. Sur l'invitation du Musée j'y travaillai également 5 fois pendant l'été. Ont pris part aux fouilles dirigées par M. R. Popoff, presque tous les employés du Musée. I. Velkoff, V. Mikoff, Kr. Mijateff et S. Pokrovski, et la première année aussi M. K. Škorpil. Les fouilles se poursuivent encore actuellement.

Les résultats des fouilles de Madara sont considérables. Sur la base des fouilles exécutées jusqu'à présent, on peut constater ce qui suit: Madara fut dès l'époque la plus reculée un lieu toujours habité, car la beauté et la richesse en eau y attirait toujours l'homme. On y trouve des grottes artificielles, ainsi que des res-

23. kép. Mádara. A római nymphaeon fala. — **Fig. 23.** Madara. Mur du nymphaeon romain.

Dans celui-ci il aboutit au même résultat, auquel on était parvenu 50 ans plus tôt, lorsqu'on tenait le monument pour un cavalier thrace. Moór n'a pas lu d'ouvrages sur ce sujet, il ne juge que d'après le livre de *Buday* (Az ú. n. thrák lovas Isten probémája. Dolgozatok, II (1926) 1 ss.), dans lequel il puise ses connaissances sur les cavaliers thraces.

kor után is lakott maradt: a már keresztyén bolgároktól templomok, sírok, pénzek s egyéb tárgyak, a török hódoltság korából pedig kis épületek gyarló maradványai, pénzek stb. maradtak fenn.

Páratlan Mádara a maga nemében Bulgáriában, bolgár Trója, mely az emberi művelődés legkülönbözőbb korainak emlékét őrzi.

Lássuk röviden az emlékeket:

1924-ben a lovastól jobbra, a „nagy barlangtól" nyugatra ástak ki épületeket. Itt világosan megállapítható több kor munkája. A legtes de nourriture et des vestiges de l'industrie de l'homme à l'époque préhistorique. D'autres trouvailles datant de l'époque thraco-romaine y apparurent encore: des reliefs, des restes de sanctuaires, des monnaies, des inscriptions. des armes, des débris de poterie etc. On y trouve encore les ruines d'une église, de la poterie etc. provenant de l'époque byzantine. Ce qui nous intéresse surtout, ce sont les monuments de l'époque protobulgare: des bâtiments spacieux d'aqueducs, les restes d'un bassin à eau, des menues trouvailles, des caractères runiques et

24. kép Mádara. Bolgár-török szentély — **Fig. 24.** Madara Le sanctuaire protobulgare.

felsőbb réteg, mint a köveken (70×30, 40×30 cm. stb.) található rovásjelek mutatják, a bolgár-török korból való (itt a gerendázat lyukai is láthatók). Ugyanebben az évben a nagybarlangban is kiástak egy falat, amelynek kövei csak a fal külső takarására szolgálnak, különböző nagyságúak (90×40, 60×40, 90×20 cm. stb.) és formájúak s a köveket és kősorokat nem köti össze habarcs, míg a bolgár-török épületekben mindíg vastag habarcsréteggel összekötött egyenlő nagyságú kvádereket találunk. Ez bizonyosan római kori fal maradványa (23. kép)[1]. Misurtout le cavalier de Madara. Madara ayant été aussi habitée plus tard, on y rencontre également des monuments provenant des Bulgares chrétiens: églises, tombeaux, monnaies et autres objets; ainsi que les monuments de l'époque des Turcs-Osmanlis restes de bâtiments plus insignifiants, monnaies etc.

Madara, la Troie bulgare, est unique en Bulgarie par la richesse des monuments provenant des époques les plus différentes.

Voyons en raccourci les monuments:

En 1924 on mit à jour des bâtiments à

re szolgálhatott ez az épület ? Erre megfelel egy itt talált latin felirat, amelyből az tűnik ki, hogy itt nymphaeon volt. S e római faltól jobbra is (1927/28-ban) kerültek elő falak, épületek nyomorúságos romjai, amelyek közül egyik-másik, mint azt a rovásjelek és az építési anyag bizonyítja, bolgár-török korból való. Nagyon valószínű, hogy e barlang tiszteletét a bolgár-törökök is átvették a régi lakosságtól.

Van azonban Mádarában egy másik barlang, amelyben már biztos nyomai vannak annak, hogy a bolgár-törökök tiszteletének tárgya volt. A mádarai sziklafal közepe táján (körülbelül 50 m. magasságban) van egy nehezen megközelíthető barlang. E barlang bejárata előtt a sziklafalon van 3 rovásjel, amelyeknek a

droite du cavalier et à l'ouest de la „grande grotte". On peut visiblement y constater l'oeuvre de plusieurs époques La couche supérieure — d'après le témoignage des caractères runiques gravés sur les pierres 70×30, 40×30 cm. etc. — date de l'époque proto-bulgare. La même année on a encore trouvé dans la grand grotte un mur à parement de pierres, de dimension (90×40, 60×40, 90×20 cm. etc.) et de forme différentes. Les pierres de ce parement ne sont pas reliées par du mortier, tandis qu'on trouve dans les constructions protobulgare identiques toujours une épaisse couche de mortier entre les pierres de forme et de dimensions toujours. Cette trouvaille date donc sûrement de l'époque romaine (fig. 23.). A quoi servait ce bâtiment ?

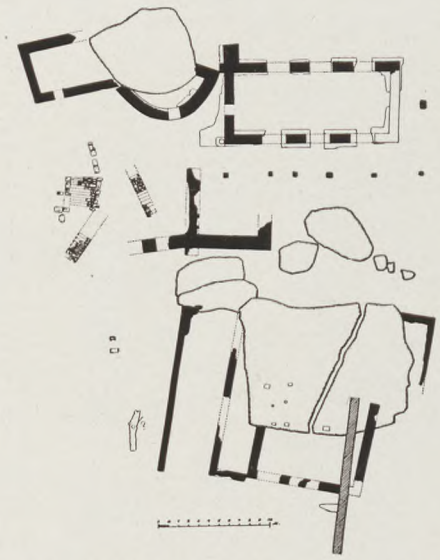

25. kép. Mádara. A szentély tervrajza.
Fig. 25. Madara. Le plan du sanctuaire protobulgare.

megfelelői megtalálhatók a bolgár-török épületek anyagán. Tehát itt bolgár-török kéz munkáját látjuk. Magában a barlang bejáratában pedig a jobb oldalon van két felírat, amelyekben más betűk között vannak bolgár-török rovások is. E rovások azt mutatják, hogy a bolgár-törökök használták ezt a barlangot és pedig bizonyára kultuszcélokra. E feltevésem valószínűségét növeli a következő : egy másik török népről, a „türkökről" tudjuk, hogy ők is tiszteltek barlangokat. Kágánjuk minden évben elment egy bizonyos barlangba, amelyet az ősök barlangjának neveztek, hogy ott áldozatot mutasson be az ősöknek.[1] Mivel Mádara, mint a lo-

[1] *Radloff W.* : Aus Sibirien Lose Blätter. Leipz. 1884. I, 129—130.

D'après l'inscription latine qui y fut trouvée, c'était un nymphaeon. En 1927—28, à droite du mur romain, on a encore trouvé des murs et quelques vestiges de bâtiments, dont quelques-uns doivent dater — selon le témoignage des caractères runiques et des matiériaux de construction — de l'époque protobulgare. Il est probable que les Protobulgares continuaient à vénérer la grotte.

Dans une autre grotte à Madara il y a des traces qui attestent incontestablement qu'il était l'objet de la vénération des Protobulgares. Vers le milieu du rocher de Madara (à une hauteur d'environ 50 m) on trouve une caverne à peine accessible. Devant l'entrée on voit 3 caractères runiques gravés sur le rocher, semblables à ceux qu'on retrouve sur les pierres des bâti-

vasdombormű világosan bizonyítja, a káni család őskultuszának központja volt, fel kell tennünk, hogy az említett barlang is *ilyen* kultuszcélokra szolgált.

1925-ben ástak ki a lovasdomborműtől északnyugatra egy hosszúkás termet (15×6 m.), melynek 6 nyilása és két (egyik befalazva) bements protobulgares. Ce dut donc être l'oeuvre des Bulgares. En outre, sur le côté droit de l'entrée on trouve deux inscriptions qui contiennent entre autres des caractères protobulgares. Ces caractères runiques démontrent que la caverne servit aux Protobulgares comme lieu de culte. Ce qui augmente encore la vraisem-

26. kép. Mádara. A bolgár-török palota s a mellette kiásott épületromok.
Fig. 26 Madara. Partie des ruines avec les restes de palais protobulgare.

járata van. Mellette s mögötte több fal nyoma is látható. Az épület bolgár-török eredete mellett szólnak a köveken (65×30, 70×20, 50×25 cm. stb.), téglákon, tetőcserepeken, sőt a vakolaton is található rovásjelek, amelyek azonosak a más bolgár-török épületek építőanyagán találtakkal. Ennek a nagy teremnek nyolc nyilása van, így hát nem szolgálhatott katonai célokra, blance de ma supposition, c'est qu'un autre peuple turc, — les Tu-ki-ue — vénérait aussi les cavernes. Leur kagan se rendait chaque année dans une caverne qu'on nommait la caverne des ancêtres, pour y sacrifier aux ancêtres.[1] Madara étant le centre du culte des ancêt-

[1] *Radloff* W. Aus Sibirien Lose Blätter. Leipz. 1884, I. 129—130.

sem lakásul, tehát fel kell tennünk, hogy szentély volt. (24. kép.) Emellett szól a kis fallal hozzáragasztott torony, félköralakú fal (25. kép.), amely egy hatalmas kőtömb hátulsó, *keleti* oldalát fogja körül. Igy egy keskeny tornyot alkot (amelybe kis bejárás szolgált), amely egyáltalán nem alkalmas védelmi célokra. Ezt a keletről fallal körülvett követ *szent kőnek* tartom. E feltevésem igazolására szolgál az, hogy a bolgár-töröknek voltak szent kövei: azt irják a bolgárok 866-ban I. Miklós pápának, hogy van náluk egy kő, amelynél a betegek gyógyulást keresnek.[1] Szintígy a magyaroknak is voltak szent köveik, mint azt az „Igku"=Szentkő helynév mutatja, sőt Szent László első törvényének 22. pontja is emliti, hogy némelyek pogány szokás szerint köveknek áldoznak.[2] Ezekből az adatokból tehát azt látjuk, hogy a bolgár-törökök s a hosszú századokon át az ő hatásuk alatt művelődött magyarok tiszteltek bizonyos köveket. S igy azt, hogy a mádarai követ keletről fallal vették körül, úgy kell magyaráznunk, hogy ezt szent kőnek tartották. Igy pedig a hozzáragasztott épületet pogány szentélynek kell magyaráznunk.

Egyáltalán nem valószínűtlen az, hogy a bolgár-törökök építettek szentélyeket. Tudjuk, hogy voltak fényes köz- és magánépületeik, sőt

[1] *Dečeff D.* Otgovoritě na papa Nikolaj I. etc. 70—71.

[2] *Marczali.* Enchiridion fontium historiae Hungarorum, 89: Quicunque ritu gentilium . . . ad . . . lapides oblationes obtulerit, reatum suum bove luat."

res des khans protobulgares — comme le relief du cavalier nous le prouve clairement — on peut supposser que la caverne en question servit aussi au culte.

En 1925 on trouve au nord-ouest du relief une salle de forme rectangulaire (15×6 m) qui possède 6 ouvertures et deux entrées dont une fermée. On voit près de cette salle les traces de plusieurs murs. Les caractères runiques gravés sur les pierres, sur les briques, sur les tuiles du toit et même sur les enduits des murs qui sont analogues à ceux des autres constructions protobulgares, prouvent l'origine protobulgare de cette salle. Cette salle sans divisions a huit ouvertures, elle n'avait donc aucune destination stratégique et servait encore moins de demeure. Elle devait être un sanctuaire (fig. 24.). Ce que prouve aussi la tour reliée à la salle par un

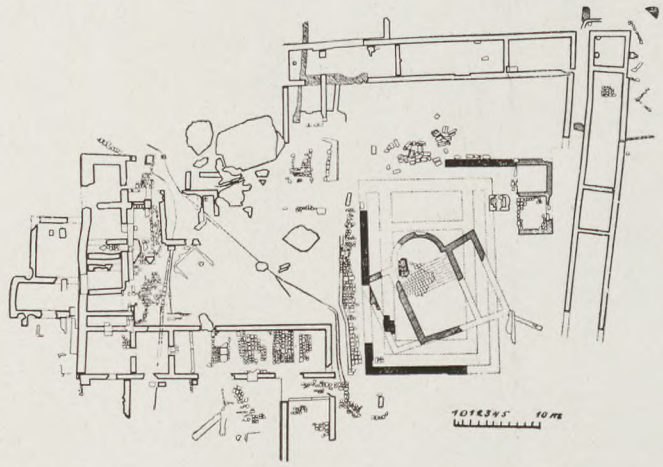

27. kép. Mádara. A palota s a mellette levő épületek tervrajza.
Fig. 27. Madara. Plan des Ruines avec le palais protobulgare.

petit mur (fig. 25.) Cette tour forme un demi-cercle sur le côté est d'un grand bloc de pierre. La tour n'est pas spacieuse et n'a qu'une étroite entrée; elle n'était donc point apte à la défense. Je tiens le rocher entouré à l'est pour une *pierre sainte*. Les Protobulgares possédaient en effet de pareilles pierres. En l'an 866, ils écrivent au Pape Nicolas I. au sujet d'une pierre qui guérit les malades.[1] Les Magyars également possédaient des pierres saintes selon le témoigange du nom de lieu „Igku" = pierre sainte. Le roi de Hongrie St. Ladislas dans le paragraphe 22 de sa première loi, blâme la coutume païenne qu'avaient les Hongrois d'offrir des sacrifices aux pierres. Ces données prouvent incontestablement que les Protobulgares —

[1] *Dečeff D.*, Otgovoritě na papa Nikolaj I. etc. 70-71.

Pliskában előkerültek egy olyan épület alapfalai is, amely pogány szentély lehetett. A „türkökről" meg azt olvassuk, hogy nagyjaik sirhalma fölé u. n. „ősök termét" építettek,[1] a kazárokról meg, hogy kágánjuk siremlékéül húsztermes épületet emeltek.[2] Ezek után abból, hogy a mádarai lovas az őskultusz emléke, feltehetnők, hogy ez a mádarai épület eredetileg ilyen „ősök terme" volt. A szentkőhöz ragasztott szentély volt ez az épület, amelyben áldozatot mutattak be.

A legnagyobb kiterjedésűek azok a romok, amelyek az 1925-1927 években kerültek napvilágra (26-27. kép). Itt a legalsó réteg egy bizánci templom romjait mutatja. E templom alapfalai fölött nagy kváderekből (95—100×50 cm.) épült egy óriási bolgár-török palota. Kövei jórészét még a késői középkorban kiszedték és egyszerűbb épület (valószínűleg monostor) anyagául használták. A palota bolgár-török eredetét bizonyítják a rovásjelek és az építőanyag. A legérdekesebb ezekben a romokban az, hogy egy a palota mellett levő hatalmas kőszikla alól fakadó forrás vizét vízelosztók osztják el és vízvezktékek viszik különböző irányba. Ezek a vízvezetékek, mint a csöveken levő rovásjelek mutatják, szintén bolgár-török korból valók. (28. kép.)

ainsi que les Magyars, qui vécurent pendant plusieurs siècles sous leur influence — vénéraient certaines pierres. Il nous faut donc supposer qu'ils entouraient la pierre de Madara d'un mur parce qu'ils la tenaient pour sainte. Donc la salle en question devait être un sanctuaire païen.

Il n'est pas du tout invraisemblable que les Protobulgares eussent bâti des sanctuaires. Nous savons déjà qu'ils possédaient de superbes bâtiments, privés et publics. De plus à Pliska apparurent aussi les fondations de bâtiments qui étaient sûrement des sanctuaires païens. Nous connaissons l'usage d'un autre peuple turc qui éleva sur la tombe de ses hommes illustres la „salle des ancêtres."[2] Les Khazares construisirent à leur kagan défunt un monument renfermant vingt salles.[3] Il est donc permis de supposer — vu que le cavalier de Madara est un monument lié au culte des ancêtres — que ledit bâtiment de Madara était une „salle des ancêtres". Le bâtiment était un sanctuaire relié à la tour (à la pierre sainte) et il servait probablement au culte.

Les ruines qui apparurent au cours des fouilles exécutées en 1925-27 occupent une grande étendue (fig. 26-27.). La couche inférieure livra les ruines d'une église des premiers siècles chrétiens. Par-dessus les fondations de

28. kép. Mádara. Bolgár-török vizvezeték.
Fig. 28. Madara. Aqueduc protobulgare.

[1] *Thomsen*, Inscriptions de l'Orkhon. 78.
[2] MHK 218.

[1] Marczali, enchridion fontium historiae Hungarorum, 89: Quicunque ritu gentilium . . . ad. . . lapides oblationes obtulerit, reatum suum bove luat.
[2] *Thomsen*, Inscriptions de l'Orkhon. 78.
[3] MHK 218.

A vizvezeték egy ága egy távolabb levő romhoz vezet, amely különleges érdeklődésünkre tarthat számot. Ez egy 3.5×3.5 m.-es fürdőmedence, amely, (29. kép.) mint a rovásjelek mutatják, bolgár-török építmény. Azt tartom, hogy ez a gondosan épített fürdő-medence *kultuszcélokra* szolgált. Feltevésem alapja ez: Krum kánról bizánci forrásunkban azt olvassuk, hogy amikor Konstantinápolyt megszállta, véres áldozatot hozott, azután belemártotta a lábát a tengerbe, megmosta magát s végül katonáit, akik üdvrivalgással fogadták fejedelmüket, meghintette vizzel.[1] Ez azt jelenti, hogy a bolgár-törökök a víznek megtisztító, izoláló jelentőséget tulajdonítottak[2]. Hasonló hittel magyarázandó az a tény is, hogy a török né-

l'église on éleva un grand palais bulgare construit en grandes pierres rectangulaires (95—100 ×50 cm.), dont la majeure partie fut enlevée pendant le bas moyen âge et servit à d'autres constructions plus simples (probablement pour un monastère) qui furent aussi découvertes. Les caractères runiques et la matière de construction prouvent l'origine bulgare du palais. Ce qui est du plus grand intérêt, ce sont les distributeurs d'eau et les aqueducs qui conduisent en différentes directions l'eau de la source jaillissant du rocher. Selon le témoignage des

29. kép. Mádara. Bolgár-török fürdőmedence. — **Fig. 29**. Bassin protobulgare.

caractères runiques gravés sur les conduits, les aqueducs sont aussi d'origine protobulgare (fig. 28.).

Une branche de l'aqueduc conduit à une ruine d'une grande importance. C'est un bassin (3·5×3·5 m. fig. 29.), qui d'après le témoignage des caractères runiques est aussi une construction protobulgare. Je suppose que ce bassin construit avec beacoup de soins, servait également au culte. Un passage des sources byzantines appuie ma supposition: Le khan Krum ayant assiégé Constantinople, fit aux

[1] Sym. Mag. ed. Bonn. p. 612.

[2] L. bővebben *Fehér Géza*, Prabălgarski pametnici pri Madara. Prinos kăm religiata na prabăbalgaritĕ (= A mádarai bolgár-török emlékek. Adalék a bolgárok vallásához) Godišn. Nar. Bibl. Plovdiv za 1927. Sofia, 1929, 157 s kk.

pek, hogy ne térhessen vissza a halott szelleme, halottaikat forrás mellé, sőt patakmedrekben temették el. Ugyane hittel, hogy a víz megtisztít és izolál, magyarázandó az is, hogy a bolgár-török eskü ceremóniáiban a kutya kettévágása után a földet meghintették vízzel. Szintúgy az is, hogy a magyarok kútaknál, forrásoknál áldoztak.[1] Igy aztán, mivel tudjuk a bolgár-törökökről, hogy amikor a kán véres áldozatot hozott, meg kellett nedvesítenie a lábát, megmosni a testét és meghintenie vizzel a népet is, természetes, hogy a szentélyhez közel, ahol áldozatot hoztak, van kultusz-fürdőmedence is, hogy a kán, vagy más táltos, miután

dieux un sacrifice sanglant. Il trempa ensuite son pied dans l'eau de la mer, se lava et finalement aspergea d'eau ses soldats qui l'acclamèrent.[1] Les Protobulgares attribuaient donc à l'eau une vertu purificatrice, isolatrice[2]. De même les peuples turcs qui, pour empêcher le retour de l'âme de leurs défunts, les enterraient auprès des sources, voire même dans le lit des rivières. Cette même croyance explique l'usage des Protobulgares, qui dans leurs cérémonies de serment, ayant coupé en deux le chien, arrosaient la terre. Les Magyars offraient également leurs sacrifices près des puits et des sources. Puisque le khan des Bulgares dut, après l'off-

30. kép. Mádara. Sziklarészlet. — **Fig. 30.** Madare. Vue des rochers.

bemutatta az áldozatot, elvégezhesse a mosakodás és vízzel való meghintés ceremóniáit is.

Az említett romok kiásása alkalmával sok lelet került elő, közöttük Omurtág egy felíratos oszlopa is. Az ásatások még folytatódni fognak, de már az eddig feltárt anyag alapján is kimondhatjuk a következőket:

Ezt a helyet, amelyet természeti szépsége (30. kép.) és vízben való gazdagsága a legrégibb időktől fogva kultuszközponttá tett, a

rande, tremper son pied dans l'eau, se laver et asperger d'eau son peuple, il n'est que naturel, qu'on construisit près du sanctuaire une piscine sacrée, afin que le khan ou le pontife ayant fini l'offrande, puisse exécuter la cérémonie de la purification.

Au cours des fouilles des ruines susmentionnées apparurent une quantité d'objets divers, entre autres une colonne d'Omurtag munie

[1] *Marczali*, Enchiridion 89.

[1] Sym. Mag. ed. Bonn. p. 612.

[2] V. *Fehér Géza*, Prabălgarski pametnici pri Madara, Prinos kăm religiata na prabălgaritĕ. (Les monuments protobulgares de Madara et quelques données sur la religion des Bulgares.) Godišn. Nar. Bibl Plovdiv 1927, Sofia, 1929, 157 etc.

népek egymástól vették át, mint olyant. A nagy barlangnál, a forrás mellett nymphaeon volt, a bizánci korból bazilika romjai kerültek elő. Ezt a tradiciót a bolgár-törökök is örökölték. Itt a bolgár-török őskultusz legszebb emlékén, a mádarai lovas domborművön kivül bolgár török szentély, kultuszfürdő, szentkő és szent barlang volt. Igy fel kell tennünk, hogy Mádara a bolgár-török kultusz központja volt.

*

Mádarában már sokkal jobb a helyzet, mint Preslavban és Pliskaban, mert a leletek

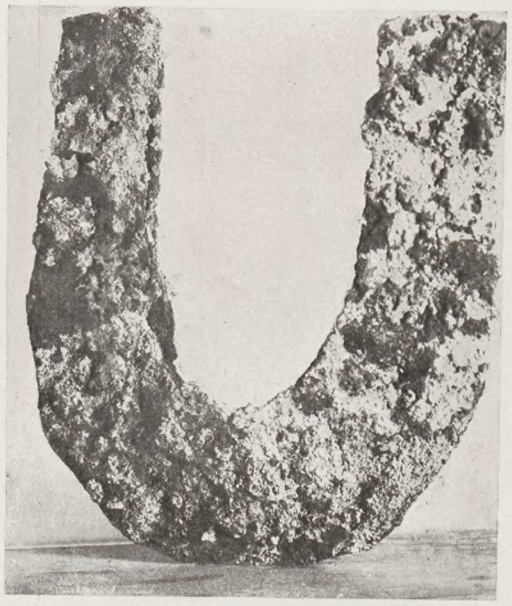

31. kép. Mádara. Faásó pántolása.
Fig. 31. Madara. Bordure en fer d'une béche de bois.

legnagyobb része hiteles ásatásokból került elő. E leletek feldolgozása most készül. A földművelési eszközöket külön értekezésben tárgyalom. A mádarai leletek közül itt csak három darabról szólok, amelyeknek analogiáit megtaláljuk a honfoglaló magyarok hagyatékában is. Az egyik egy ásó vasalása (31. kép.), amelyet egy fából készült ásóra vertek rá Teljesen megfelelő darab került elő egy kecskeméti honfoglaló magyar sírból[2] (32. kép.), de megvan-

[2] MHK 64. és *Hampel*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905 I. 105—107, II. 545—546, III. Taf. 381. V. ö. a pusztaszentimrei leletet is, Hampel i. m. I. 105, III. Taf. 432_1.

d'une inscription. On continue encore les fouilles, mais sur la base des matériaux déjà trouvés, on peut constater ce qui suit :

Ce lieu, prédestiné par ses beautés naturelles (fig. 30.) et par sa richesse en eau, à être un centre de culte, le fut aussi pour chaque peuple. A côté de la grande grotte, près de la source se trouvait un nymphaeon. Les ruines d' une basilique de l'époque byzantine furent également mises à jour. Les Protobulgares ont hérité de cette tradition. Outre le relief du cavalier de Madara, qui est le plus beau monument de la civilisation protobulgare, on trouve un sanctuaire, un bassin sacré, une pierre sainte et

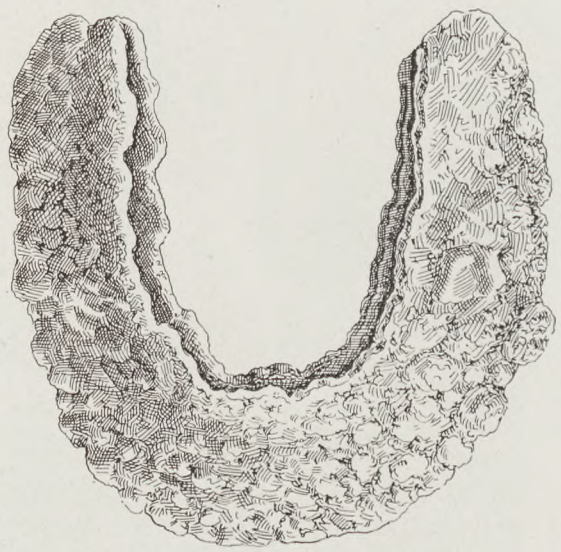

32. kép. Kecskeméti faásó pántolása.
Fig. 32. Bordure en fer d'une béche de bois trouvée à Kecskemét.

une grotte sacrée. Il faut donc supposer que Madara a été le centre du culte protobulgare.

*

Les circonstances dans lesquelles les fouilles furent exécutées à Madara étaient beaucoup plus avantageuses qu'à Preslav et à Pliska. La majeure partie des objets ont été trouvée au cours des fouilles contrôlées. L'étude des trouvailles se poursuit. Je traiterai des instruments agricoles dans un article à part. Concernant les trouvailles de Madara, je ne mentionnerai que trois pièces, pour lesquelles nous possédons des parallèles aussi dans les trouvailles hongroises. 1. La bande de fer d'une bêche de bois (fig. 31.). Une pièce analogue a été trouvée dans une tom-

nak a megfelelői Pliskaban és Preslavban is. A másik egy bronz kardhüvelyvég. (33. kép.) Teljesen megfelelő darabok kerültek elő a honfoglaló magyarok hagyatékából (Székes fehérvár—Demkóhegyen)[1] (34. kép.) és a volgai bolgár birodalom területéről (Biljarsk)[2] (35. kép.), mint azt Fettich Nándor egy legközelebb megjelenendő munkájában bővebben ki fogja fejteni. A filippopoli múzeumban is találtam egy idetartozó szép darabot, amely a „Rupkitě“

be hongroise à Kecskemét provenant du Xe siècle (fig. 32.)[1] et d'autres à Pliska et à Preslav. Le bout en bronze d'un fourreau que nous reproduisons ici en grandeur originale (fig. 33.). Des pièces analogues ont été trouvées en Hongrie à Székesfehérvár — Demkóhegy[2], (fig. 34.) (provenant de l'époque de l'établissement des Hongrois), et sur le territoire du pays bolgare de la Volga (fig. 35.)[3] Nándor Fettich les fera connaître dans son ouvrage qui va paraître

33. kép. Mádara. Kardhüvelyvég.
Fig. 33. Madara. Pointe de fourreau.

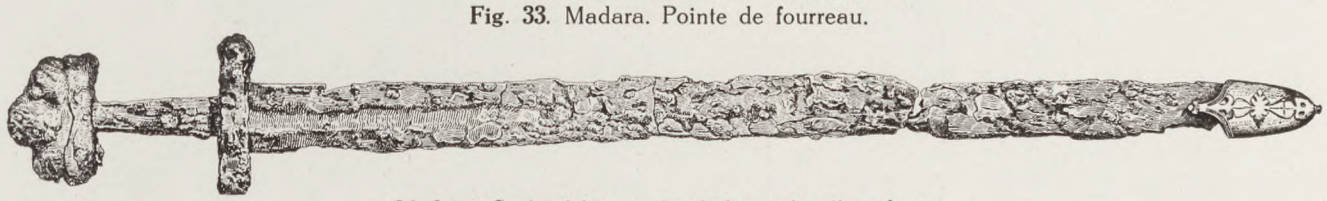

34. kép. Székesfehérvár-demkóhegyi kardhüvelyvég.
Fig. 34. Pointe de fourreau trouvée à Székesfehérvár-Demkóhegy.

nevű helyen található Grádištéből (čirpani kerület) került elő. (36. kép.) A harmadik darab egy kengyel (37. kép.), amelynek megfelelői a magyar keresztyén középkorból ismeretesek. Abban kü-

prochainement. Le Musée de Philippopoli possède un bout de fourreau analogue qui a été trouvée dans les ruines d'une forteresse dans

[1] *Hampel*, Ujabb tanulmányok, Budapest, 1907, 83 abc.

[2] *Tallgren*, A. M. Collection Zaoussaïlov, Helsingfors, 1918, IV, 29.

[1] MHK 641 et Hampel. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905. I. 105—107, II. 545—46. table III. 381. V. la trouvaille de Pusztaszentimre Hampel l. c. I. 105, table III. 432 l.

[2] Hampel, Újabb tanulmányok (Nouvelles études) Budapest, 1907, 83 abc.

[3] A. M. Tallgren, Collection Zaoussaïlov, Helsingfors, 1918. P. IV. 29.

lönbözik a honfoglaló magyarok kengyeleitől, hogy szárai belül nem kereken mennek át a szijtartó fül aljába, hanem a szárak és a fül szöget alkotnak és hogy csak a talp középső része szélesedik ki és pedig mind a két oldalon oválisan. Ez a kengyel bizonyára későbbi, a XII—XIII. századból való. Bizonyosan bolgár-török kori azonban a preslavi kengyel, amelyről a preslavi múzeum vezetője, Gospodinoff csak annyit tud, hogy a régi Preslav területén találták (38. kép.). Ez a kengyel a magyarföldi avar sírokban találtaknak felel meg : a kengyel szárait és szíjtartó fülét nyak köti össze (39. kép.).

la localité dite „Rupkitě", district de Čirpan (fig. 36.). 3. Un étrier (fig. 37.), qui a des analogies avec les étriers hongrois du moyen âge chrétien. Cet étrier se distingue des étriers hongrois plus anciens par les branches qui forment un angle aves l'oeil de la courroie (celles des étriers hongrois plus anciens sont dans un même plan que l'oeil) et par sa planche étroite, qui ne s' élargit qu'au milieu en une forme ovale. Cet étrier date du XIIe-XIIIe siècles. L'étrier de Preslav provient sûrement de l'époque protobulgare. Cet étrier, au sujet duquel Gospodinoff, le directeur du musée de Preslav, sait seulement qu'il fut trouvé sur le territoire du vieux Preslav (fig. 38.), est analogue à ceux, découverts dans les tombes avares de la Hongrie : les branches de l'étrier sont reliées à l'oeil par un petit „col" intermédiaire (fig. 39.).

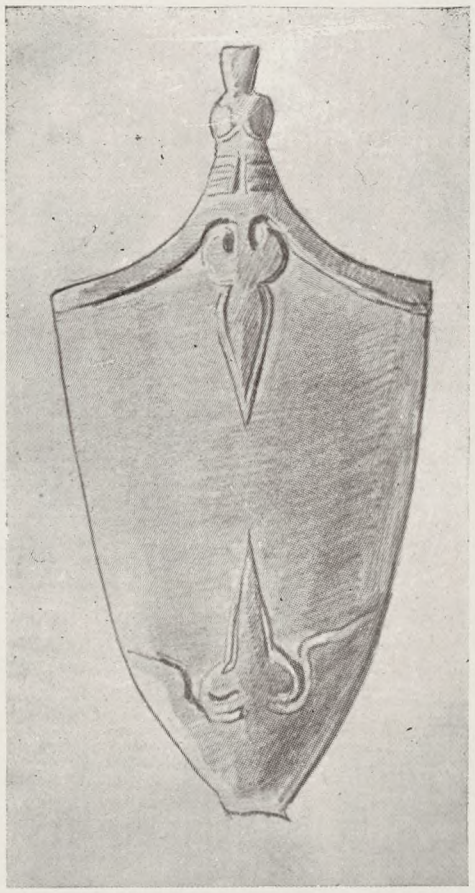

35 kép. Volgai bolgár (biljarski) kardhüvelyvég.
Fig. 35. Pointe de fourreau trouvée dans la Bulgarie de Volga (Biljarsk).

36. kép. Filippopoli kardhüvelyvég.
Fig. 36. Pointe de fourreau trouvée à Philippopoli.

d) *Omurtag dombja és dunai palotája.*

Pliskán, Preslavon és Mádaran kivül bolgár-török központokat kell keresnünk még a šumeni platón, Čatalarnál stb. Oly nagy volt a bolgár-törökök építő tevékenysége, hogy bár 11 század viharai és az emberkéz barbársága sok pusztítást vitt véghez, az emlékek feltárásának munkája még mindig meghaladja a bolgár állam erejét. De, ha lassan is, folynak az ásatások, egymásután kerülnek napvilágra a bolgár-törökök műveltségének emlékei.

Általában bolgár-török eredetűnek tartják a mumdžilari halmot (40. kép). T. i. Omurtagnak a tărnovoi „negyven vértanú templomában" levő felirata elmondja, hogy a „régi házában" (Pliskában) székelő Omurtag új, „fényes házat" épített a Dunánál. És kimérve e két fényes építmény között a távolságot, középen fényes halmot hányatott Omurtag, mely a „régi auljától" pontosan 20.000 ölnyire van s ugyanennyire a Dunától is. S miután kimérték a földet, ezt a feliratot készítette, mert az ember, ha derékul él is, meghal s más születik s azt akarja, hogy az utókor, ha látja ezt a feliratot, emlékezzék meg róla, aki ezt (a halmot) készítette.

Tehát a dunai építmény Pliskatól 40,000 ölnyire volt. Zlatarski,[1] Uspenskij és Škorpil[2] szerint 40,000 öl 85 km. Ehhez a számhoz Zlatarski, Uspenskij és Škorpil úgy jutottak, hogy egyszerűen a mai orosz öl mértéket (sažen = 2·134 m.) fogadták el, tehát ennek a számnak nincs értéke. De az is bizonyos, hogy itt nem görög öllel, a stadion századrészével (184·98 cm.) kell számítanunk, mert 40.000 görög öl csak 74 km., már pedig a Duna messzebb van Pliskatól, mint 74 km.-re. Tehát itt egy a görög ölnél nagyobb hosszmértékkel van dolgunk. (Ennek a mértéknek a megállapítása egy későbbi dolgozatom tárgya lesz.)

Omurtag dunai palotáját Škorpil után általában a kadyköji Gradištével egyeztetik, amely Silistra és Tutrakan között fekszik.[3] A kadyköji Gradište sáncerődítmény, amelynek déli vonalához támaszkodva egy 90×50 m.-es kőépület, északkeleti sarkában pedig egy trapézalakú kőváracska romjai vannak.[4] Ez év tavaszán jár-

[1] MSb. XV. (1894) 36.
[2] Aboba Pliska 551.
[3] Aboba Pliska 551—53.
[4] U. o. *Škorpil* 519—21.

d) *Le tumulus d'Omurtag et le „palais" du Danube*

Outre Pliska, Preslav et Madara sur le plateau de Šumen, près de Čatalar et dans le voisinage, devaient se trouver encore d'autres centres protobulgares. L'activité de constructeurs déployée par les Protobulgares fut si grande que, malgré les ravages de onze siècles et les dévastations des hommes, la mise au jour des restes de cette activité dépasse les moyens de l'Etat bulgare. Les fouilles continuent quoique lentement, et les monuments de la civilisation protobulgare apparaissent l'un après l'autre.

Le tumulus de Mumdžilar (fig. 40.) a été généralement considéré jusqu'à présent comme étant d'origine protobulgare. L'inscription d'Omurtag, qui se trouve à Tărnovo, dit qu' Omurtag tout en résidant dans son ancienne demeure (à Pliska) fit construire une nouvelle demeure magnifique au bord du Danube. Et après avoir mesuré la distance entre les deux demeures „magnifiques", en leur milieu il fit construire un tumulus „magnifique" qui se trouvait (éloigné) à 20,000 brasses de l'aul de Pliska et à pareille distance aussi du Danube. Et quand on eut mesuré la terre, Omurtag fit faire l'inscription, parce que l'homme même ayant bien vécu, meurt, et il en naît un autre, et le décédé veut que la nouvelle génération en voyant l'inscription se souvienne de celui qui le fit élever (le tumulus).

Par conséquent l'édifice situé près du Danube s'élevait à 40,000 brasses de Pliska. D' après Zlatarski,[1] Uspenskij et Škorpil,[2] 40,000 brasses égalent 85 km. L'unité de longueur acceptée par Zlatarski, Uspenskij et Škorpil n'est en somme que la longueur du sagène russe de nos jours (= 2·134 m), dont le choix, étant arbitraire, ne précise nullement la valeur de ce nombre. Mais il ne s'agit pas non plus ici de la brasse grecque, le centième du stadion (184.98 cm), puisque 40,000 br. grecques font seulement 74 kms. Or, la distance entre Pliska et le Danube est plus considérable. Nous avons donc à faire à une unité de longueur plus grande que la brasse grecque. (Je m'occuperai de celle-là dans une étude qui sera publiée plus tard).

Le palais du Danube est généralement identifié — par Škorpil d'abord -- avec les rui-

[1] MSb. XV (1894) 36.
[2] Aboba-Pliska 551.

tam e helyen, sajnos a romok mai állapota alapján ásatás nélkül nem állapítható meg, hogy milyen korbói valók.

Arra nézve, hogy a kadyköji Gradište volt Omurtag építménye, legjobb bizonyítékul az szolgál, hogy innen került elő egy bolgár-török-kori felirat, amely Krum és Nikephoros háborújáról szól.[1]

A tărnovói felirat szerint Omurtag a dunai palotán kivül egy τούμβα-t is készíttetett. Ez a szó kétféle formában van meg a feliratban: ἡ τούμβα és τὸ τουβί(ν). Zlatarski szerint itt két különböző szóval van dolgunk, az egyik ἡ τοῦμβα = síremlék, a másik τὸ τοῦβι(ν) = τοῦ[μ]βι(ν) = sír.[2] Ez a magyarázat kétségtelenül helytelen, nem is hivatkozik Zlatarski adatokra. Mégis említenünk kellett ezt a teljesen

nes de la forteresse près de Kady-Köj, située entre Silistra et Tutrakan.[1] C'est une enceinte faite de remparts de terre (avec la berme), sur le côté sud de laquelle est adossée une construction en pierre (90 × 50 m), et dans l'angle nord-est se trouvent les ruines d'un fort en pierres ayant la forme d'un trapèze.[2] Je viens de visiter ces ruines, mais leur état actuel ne permet pas de les dater sans fouilles préalables. La meilleure preuve que la forteresse de Kady-Köj est une construction d'Omurtag est le fait que de cette forteresse provient une inscription de la guerre entre Krum et Nicéphore.[3]

D'après l'inscription de Tărnovo, Omurtag outre le palais au bord du Danube, fit élever aussi une τούμβα. Ce mot se trouve dans l'inscription sous deux formes: ἡ τούμβα et τὸ τουβί(ν).

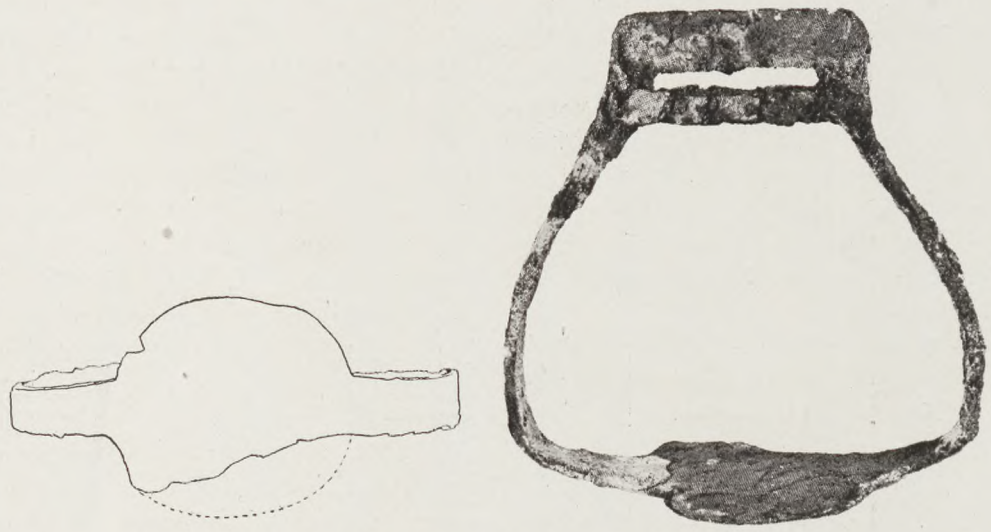

37. kép. Mádarai kengyel.
Fig. 37. Etrier trouvée à Madara.

alaptalan feltevést, mert olyan közkedveltségnek örvend, hogy ez alapon Omurtag sírját keresik, sőt e feltevés hatásától egy Kondakoff se tudott megszabadulni, olyannyira, hogy bőven fejtegeti, hogy milyennek kell lenni Omurtag sírjának.[3] Škorpil s mások pedig kétségtelen ténynek mondják, hogy a tărnovói felirat megjelöli Omurtag sírját.[4]

A valóság az, hogy

1. τούμβα jelentése nem lehet síremlék, erre nincs semmiféle adat. „Halom"-nak fordítja

D'après Zlatarski nous aurions ici deux mots différents, l'une est ἡ τοῦμβα signifiant „le tombeau", l'autre τὸ τοῦβι(ν) = τοῦ[μ]βιν signifiant „la tombe".[4] Cette explication est indubitablement erronnée, Zlatarski ne donnant aucun exemple pour l'appuyer. Nous devons quand même mentionner cette explication qui n'est en somme qu'une hypothèse sans fondement, parce qu'elle a été largement répandue et qu'on s'en est servi quand on a cherché le lieu où fut élevé le tombeau d'Omurtag. Même un Kondakoff

[1] U. o. 521, 228.
[2] IBD. I, 1, 447.
[3] *Kondakoff*, Očerki i zamětki po istorii srednevěkovago iskusstva i kultury (= Középkori művészet- és kultúrtörténeti jegyzetek) Praga, 1929. 120—121.
[4] *Škorpil*, Izv. Varn, Arch. D-vo VII. (1921). Prit. (1920) II, 18.

[1] Aboba-Pliska 551—53.
[2] *Škorpil*, Aboba-Pliska, 519—21.
[3] *Škorpil*, Aboba-Pliska 521, 228.
[4] IBD. I, 1, 447.

a szót Uspenskij[1] és Balasčeff. Az utóbbi szerint e szó a lain tumba (tumulus)-ból ered s azonos a görög *τύμβος*-al. Maig is használják Makedóniában és Bulgária több helyén a bolgár *tumba* szót „halom" jelentésben.[2]

A kérdést azután teljesen eldönti az a tény, hogy ez a szó ma is általános a görögségben *τούμπα* formában. Ez azt jelenti, hogy Omurtag feliratának *ἡ τούμβα*-ja a IX. században népnyelvi görög szó volt, ami maig is

38. kép. Preslávi kengyel.
Fig. 38. Etrier trouvée à Preslav.

fenntartotta magát a görögségben. A görög népnyelvből átment a bolgárba is, nemcsak a makedóniai és délbulgáriai népnyelvbe, de a dobrudzsaiba is. Kukules Phaedon szives értesítése szerint *ἡ τούμπα* megtalálható Thrákiában, Makedoniában, Filippopolban, Drinápolyban, Epirosban, a Peloponnesosban, Ikaria, Rodos, Chios,

[1] Izv. Russk. Arch. Inst. Kpl. VII (1901) 5.
[2] Minalo I, 226.

dépendait à tel point de cette explication qu'il s'évertuait à expliquer longuement d'avance comment devait être conçu le tombeau d'Omurtag,[1] tandis que Škorpil et d'autres encore tiennent pour un fait incontestable que l'inscription de Tărnovo atteste l'existence — du tombeau d'Omurtag.[2]

1° En réalité, *τούμβα* ne signifie pas tombeau, parreille acception du mot n'est attestée. Uspenkij[3] et Balasčeff la traduisent par „tumulus". D'après ce dernier, le mot *τούμβα* vient du latin tumba (tumulus), est identique au grec *τύμβος* et s'emploie encore de nos jours en Macédoine et dans la Bulgarie méridionale avec la signification „tumulus".[4]

La question est résolue par le fait que ce mot s'emploie encore aujourd'hui sous la forme de *τούμπα*. Ceci signifie que *ἡ τούμβα* de l'

39. kép. Avar kengyel.
Fig. 39. Etrier d'Avar.

inscriptien d'Omurtag était un mot de la langue populaire grecque au IXe s. et qu' elle s'est maintenue (conservée) telle encore de nos jours. Du grec vulgaire elle est passée dans le bulgare et non seulement dans les parlers de

[1] *Kondakoff*, Očerki i zamětki po istorii srednevěkovago iskusstva i kultury. Praga, 1929, 120—121.
[2] *Škorpil*, Izv. Varn. Arch. Dvo VII (1921) Prit. (1920) II, 18.
[3] Izv. Russk. Arch. Inst. Kpl. VII (1901) 5.
[4] Minalo I, 226.

Syros szigeteken és Chalkidikén. A jelentése „mesterséges halom". Belekerült ez a szó a latin katonai nyelvbe is tumba formában. Igy tehát, ha a *τούμπα* szó általánosan használatos a görög népnyelvben, ismerve a bolgár-törökök feliratainak teljesen népies voltát, kétségtelen, hogy a tărnovói felirat *τούμβα* szavának jelentése „mesterséges halom".

2. Szintúgy teljesen alaptalan Zlatarski másik feltevése, amely szerint *τὸ τοῦβι(ν)* = *τὸ τού<μ>βιον* jelentése sír. A valóságban *ἡ τούμβα* és *τὸ τουβίν* egyazon szó. Ezt bizonyítja maga a felirat tartalma is. De forma tekintetében is bebizonyíthatjuk, hogy *τουβίν* és *τούμβα* egyazon szó két különböző formája. Balasčeff hivatkozik a „szabálytalan" újgörög alakokra: *ἡ τράπεζα*-val szemben *τὸ τραπέζι*. Valóban itt erről van szó, *ἡ τούμβα*-val szemben *szabályos* népnyelvi diminutivképzős alak *τὸ τουβίν*.

la Macédoine et de la Bulgarie méridionale mais, ainsi que j'ai pu vérifier, dans ceux aussi de la Dobroudja. M. Phédon Koukoules a eu l'amabilité de me communiquer que le mot *ἡ τούμπα* est employé par les grecs de Thrace, de Macédoine, de Philippople, d'Adrinople, en Epire, dans le Péloponèse, dans les îles d'Icarie, de Rhodes, de Chios, de Syros et dans la presqu'ile Chalcidique. Sa signification est partout „tumulus, éminence artificielle." Le mot a passé aussi dans le latin militaire sous la forme tumba. Voyant donc que *ἡ τούμπα* est d'un usage général dans le grec vulgaire moderne et sachant que les inscriptions des Protobulgares sont rédigées dans la langue vulgaire du IX^e^s., qui est très proche du grec vulgaire actuel, nous sommes certains que le mot *τούμβα* de l'inscription de Tărnovo signifie „tumulus, éminence artificielle."

40. kép. A mumdžilari halom. — **Fig. 40.** Tumulus de Mumdžilar.

S hogy azután valóban meg is van a *τούμβα* szónak e kicsinyítőképzős alakja, azt Kukules Ph. szives közlése alapján bizonyíthatom. T. i. ez a szó, *τὸ τούμπι*, megvan Chiosban, a Peloponnésosban és Kefallenia szigeten, *τὸ τουμπί* Kynuriában. A felirat jelzéséből az következik, hogy itt nem *του(μ)βί*, hanem *τουβί(ν)* van. Zlatarski szerint az, hogy *τοῦβιν* van *τοῦμβιν* helyett, tehát az *μ* eltünése a *β* előtt, úgy magyarázandó, hogy a feliratot készítő mester véletlenül kihagyta ezt a betűt. De ahelyett, hogy hibát tételezünk fel, azt kell kérdeznünk, hogy megmagyarázható-e egy *ἡ τούμβα*-nak megfelelő *τὸ τουβίν* diminutiv forma. Mint más helyütt is említettem,[1] az *μ*-nek eltünése a *β* előtt nagyon gyakori jelenség a görög nyelvben, előfordul

[1] Pametnicitě 66.

2⁰ Aussi peu fondée est aussi la seconde supposition de Zlatarski, d'aprés laquelle *τὸ τοῦβι(ν)* = *τὸ τού<μ>βιον* désigne "la tombe." En réalité dans *ἡ τούμβα* et dans *τὸ τουβίν* il s'agit toujours du même mot. Ceci ressort clairement du texte même de l'inscription. Mais pour ce qui est de la forme, nous pouvons prouver aussi que *τουβίν* est la même chose que *τούμβα*. Balasčeff a rappelé les formes „irrégulières" *τὸ τραπέζι* etc. du grec moderne à côté de *ἡ τράπεζα* etc. Dans notre cas il s'agit réellement de formes analogues: à côté de *ἡ τούμβα* la forme populaire diminutive à suffixe *τὸ τουβίν* serait tout à fait régulière.

Que cette forme diminutive du mot *τούμβα* existe réellement je puis le prouver grâce à l'obligeante communication que m'a faite M. Koukoules; ce mot, *τὸ τούμπι* s'emploie à Chios,

már az ókori feliratokban is[1] s nagyon általános az újgörögben s így ἡ τούμβα-nak megfelelő kicsinyítőképzős τὸ τουβίν egészen szabályos. A szóvégi ν-re vonatkozólag is kaptam egy adatot: Pontosban τὸ τουμπιν alak használatos.

Az se csodálatos, hogy egyazon szó kétféle, régibb és modernebb formában van meg, hiszen épen ebben a feliratban egyik helyen a klasszikus *OPITHE* = ὀργυιαί>ὀργναί, a másikon a modernebb népies *OPITIEC* = ὀργυιαίς> ὀργναίς formát találjuk.[2]

Zlatarski magából a felirat tartalmából is arra következtet, hogy Omurtag itt a síremlékének elkészíttetéséről beszél. De a feliratban nincs erről szó. Azt olvassuk, hogy Omurtag a Duna mellett fényes „házat" épített. S azután, hogy *kimérte* a távolságot két palotája között és a középen halmot hányatott a kán. Azután megkapjuk a *mérés* eredményét, amely pontosan megjelöli a halom helyét: pontosan a Duna és Pliska között a középen, mindkét helytől 20,000 ölnyire. Végül azt olvassuk, hogy miután *kimérték* a földet, ezt a feliratot készítette. Tehát Omurtag világosan megmondja, hogy milyen fontos dolog a távolság felmérése és menynyire össze van kötve a halom a felméréssel és a mérés eredményével. Ez a távolság felmérésének többszöri emlegetése bizonyára azt is jelenti, hogy Omurtag nemcsak felmérette, de meg is építette ezt az igen fontos útat, amely székhelyét összekötötte a legfontosabb dunai ponttal; és pontosan az út közepén nagy halmot hányatott. Az, hogy a halmot többször említi a méréssel kapcsolatban s hogy az pontosan megjelöli az út közepét, mind a két ponttól a húszezredik ölt, azt jelenti, hogy itt *útjelző halommal* van dolgunk, amely körül központi helyzeténél fogva természetesen katonai állomás és kereskedelmi központ volt.

Az most már a kérdés, hogy hol keressük ezt a halmot? Az „öl" hosszúságát nem tudjuk, de a két végpontot ismerjük. Az egyik a dunai aul, valószínűleg Kadyköjnél, de lehet, hogy valamely más dunai pont Tutrakan és Silistra között. A másik Pliska. És pedig nem a pliskai belső vár, mert a tărnovói felirat adatát csak úgy érthetjük, hogy a pliskai vártól, a sáncerődítmény északi vonalától a Dunáig van 40,000

[2] *Dieterich K.*, Untersuch. z. Gesch. d. griech. Sprache stb. Leipz. 1898, 111.

[1] *Fehér*, Pametnicitě 66.

dans le Péloponése, en Céphalonie, τὸ τουμπί en Cynurie.

Nous trouvons dans notre inscription non pas τουμ(μ)βί, mais τουβί(ν). D'aprés Zlatarski, cette dernière forme est ici au lieu de τοῦμβιν, la lettre μ devant le β ayant été involontairement omise par le lapicide. Cependant au lieu de chercher l'explication dans une omission du tailleur de pierre, il faut nous demander si une forme diminutive τουβίν n'est pas possible a côté de τούμβα. Comme je l'ai déjà dit ailleurs,[1] la disparition de l'μ devant β a souvent lieu dans la langue grecque; nous avons des exemples déjà à l'époque classique[2] et dans le grec moderne c'est un fait tout à fait ordinaire. De cette façon la forme diminutive τὸ τουβί à côté de ἡ τούμβα est tout à fait régulière; j'ai un exemple même pour l'ν finale: la forme τὸ τουμπίν est employé par les grecs de la région du Pont.

Il n'est pas étonnant que le même mot se trouve sous deux formes, l'une plus ancienne et l'autre plus récente, d'autant plus que dans la même inscription, nous voyons, pour le mot brasse, la forme classique *OPITHE* = ὀργυιαί> ὀργναί et un peu plus loin, *OPITIEC* = ὀργυιαίς >ὀργναίς.[3]

Du texte même de l'inscription, Zlatarski conclut que Omurtag parle de la construction de son tombeau. En réalité il n'est pas question du tombeau. Nous y lisons qu' Omurtag se fit construire au bord du Danube une demeure magnifique, ensuite qu'on mesura la distance entre les deux demeures et qu'à égale distance des deux on éléva une éminence artificielle (un tumulus). On donne après cela le résultat de la mensuration qui désigne exactement l'emplacement du tumulus: à mi-chemin exactement entre le Danube et Pliska, à 20,000 brasses de chacun de ces points. A la fin nous lisons qu'après *avoir mesuré* la terre on appliqua l'inscription. Omurtag nous dit donc clairement quelle importance avait la mensuration et à quel point le tumulus dépendait de cette mensuration et son résultat. Le fait qu'il est question à plusieurs reprises dans l'inscription de la mensuration nous fait comprendre qu' Omurtag a non seulement mesuré, mais aussi construit cette route si importante qui relie sa capitale au point le plus proche du Danube et

[1] Pametnicitě 66.

[2] *Dietrich K.*, Untersuch. z. Gesch. d. griech. Sprache etc. Leipz. 1898, 111.

[3] Pametnicitě 66.

öl. T. i. a feliratban egyebütt mindig Omurtag „házairól" van szó, csak itt, ahol pontos (bár kikerekített) méreteket ad, mondja azt, hogy a halom közepétől, „régi auljáig", szóval nem magáig a palotájáig, hanem a váráig. Tehát a domb a pliskai vár északi vonala és a Tutrakan-Silistra közötti Duna-vonal között, valahol Rahman Ašiklar körül keresendő. Eddig mindazok a kutatók, akik a τοῦμβα és τουβί(ν)-t „halom"-nak fordítják, elfogadták Škorpil véleményét, mely szerint ez a 10 kisebb halom között a középen emelkedő 20 m. magas mumdžilari halom lehet Omurtag halma.[1]

A mumdžilari halom eredete kérdésének eldöntése természetesen csak ásatásokkal lehetséges. E célból a folyó év nyarán a rusčuki megyei állandó bizottság támogatásával megkezdtem itt az ásatást.

Már mielőtt az ásatáshoz fogtam s átkutattam Mumdžilar vidékét, sikerült megállapítanom, hogy az a föltevés, mely szerint az ú. n. mumdžilari halom Omurtag dombja, nem nyugszik komoly adatok alapján.

E feltevés ellen szól már maga az a tény, hogy ez a halom Pliskától 46, Kadyköjtől pedig 41 km-nyire van, tehát Pliskától e halmon keresztül vezető út légvonalban is 87 km. lenne, sokkal több, mint 40,000 öl. De nem is fekszik ez a halom az említett két pont között a középen, már pedig a felirat ugyancsak erősíti, hogy pontosan a középen van. A feltevés teljesen komolytalan voltát azután a halom helyzetének és környékének vizsgálatából állapítottam meg. T. i. ezen a környéken ezenkivül még több hasonló, kis halmok övezte nagy halomból álló csoport van s így minden komoly ok nélkül esett a választás épen erre a halomra. Sőt az is bizonyos, hogy ezek a halomcsoportok egyazon korból valók s így semmi lehetősége sincs annak, hogy közülük egy Omurtag halma lenne.

Ismétlem, e régóta sokszor tárgyalt, de komolyan meg nem vizsgált kérdést ásatásokkal kellett véglegesen eldöntenünk. Eddig csak két kis halmot ásattam meg — az egyik keletre, a másik nyugatra van a nagy halomtól, — de már ez is meghozta a döntést. A feltárt két halom mindegyikében egy eltemetett kutya teljes csontvázát és elégetett ember csontmaradványait találtam. A nyugati nagyobb halomban levő

[1] Aboba Pliska 553.

qu'il fit élever un tumulus à mi-chemin. La tumulus est mentionné le plus souvent en relation avec la mensuration de la route et son emplacement désigne exactement la moitié de cette route, soit 20,000 brasses. Ceci montre clairement qu'il s'agit d'un tumulus indiquant le chemin. Dans le voisinage devait naturellement se trouver aussi une station militaire et une ville commerciale.

Il nous reste à indiquer le lieu où fut élevé ce tumulus. Nous connaissons pas la longueur de la „brasse", seulement les deux points finaux. L'un de ceux-ci était l'aul danubien près de Kady-Köj ou peut être un autre endroit de la rive du Danube entre Tutrakan et Silistra. L'autre était Pliska. Ce ne pouvait pourtant pas être la forteresse intérieure de cette dernière ville. Les données de l'inscription de Tărnovo doivent être comprises ainsi: la ligne nord de l'enceinte d'Aboba se trouvait à 40,000 brasses du Danube. Ceci est confirmé par l'inscription même qui parle à plusieurs reprises des „demeures" d'Omurtag, tandis que dans le passage qui nous donne la distance exacte (quoique exprimée en chiffres ronds) nous lisons que la distance était mesurée du milieu (du centre) même du tumulus jusqu'à „l'ancien aul" d'Omurtag. Donc, d'après les données de l'inscription il doit être cherché dans le voisinage du village de Rahman Ašiklar entre la ligne septentrionale de la forteresse de Pliska et la zone danubienne de Tutrakan-Silistra. Jusqu'à présent, tous ceux qui traduisaient τούμβα et τουβί(ν) „tumulus", acceptaient comme vraie la supposition de Škorpil qu'il est identique avec le tumulus de Mundžilar qui a 20 m de hauteur et est entourée d'une ceinture de dix tumuli de moindres dimensions.[1]

Les fouilles seules pouvaient résoudre le problème que pose le tumulus à Mumdžilar. A cet effet pendant l'été de 1930 j'ai entrepris des fouilles avec l'aide financière du département de Roussé.

Avant de commencer les fouilles, j'étudiai les environs et pus constater que l'identification du tumulus de Mumdžilar avec le tumulus élevé par Omurtag ne repose sur aucune donnée sérieuse. Contre cette identification parle d'abord le fait même que ce tumulus se trouve à 46 klm de Pliska et à 41 km de Kady-Köj, donc la route entière aurait été de 87 km en ligne directe, c'est-dire aurait plus de 40,000

[1] Aboba-Pliska 553.

gazdagabb sír a nívó alatt 1·6 m. mélységben került elő (4×5 m.), oldalát hatalmas, vízszintesen fektetett fagerendák burkolták, felette óriási kőtömeg volt. A sír alul agyaggal ki volt tapasztva, a közepén orientált agyaglap volt. A sírból igen sok edény, hat arany gomb, ezüst Dyonysos fej és bronz fibulák stb. kerültek elő, amelyek alapján a sír a Kr. e. IV. századra teendő. Ugyanebből a korból származó sírok vannak a többi halmokban is, amiből kétségtelen, hogy itt nincs nyomuk a bolgár-törököknek.

Újabb időben Škorpil arra a gondolatra jutott, hogy a mumdžilari halom közelében levő Demir-Boba-Teke volt Omurtag síremléke. Ez a föltevés nem nyugszik komoly adatok alapján. Demir-Boba-Teke egy mohamedán szekta szentjének a sírja.

*

Kérdés már most az, hogy milyen célt szolgált a kadyköji új aul s miért volt fontos Omurtagnak, hogy az útat közötte és Pliska között kimérje és bizonyára kiépítse ? Ha Omurtag fentebb vázoltam céljait s tevékenységét ismerjük, mindezt természetesnek fogjuk találni. Omurtag diplomáciai tevékenységéből azt következtetem, hogy azért akart mindenáron békében élni szomszédjaival, hogy az atyja megnövelte birodalmat szervezze s a legfontosabb dolga természetesen az új északi területek, Kelet-Magyarország szervezése volt. Már pedig székhelyétől észak fele haladva, a legfontosabb útnak gazdasági, de katonai szempontból is annak kellett lennie, amely Pliskát a legközelebbi dunai kikötővel összekötötte. Így hát természetesen gondja volt erre az útra. De mi célja volt a dunai építkezésnek ? Eddig azt a magyarázatot kaptuk, hogy itt magyar támadás ellen erődöt épített.[1] De hiszen erre ekkor itt nem volt szükség. Bulgária ebben a korban magában foglalta egész Kelet-Magyarországot s keleten legalább is a Dnyeszterig terjedő területet. (Biztos értesülésünk van arról, hogy Omurtag seregei a Dnyepernél is harcoltak.) Így hát ez az építkezés nem az északi és keleti népek támadásait volt hivatva megadályozni.

Viszont tudjuk azt, hogy Omurtagnak az új területekre, elsősorban a gazdasági szempontból nagyon fontos Kelet-Magyarországra

[1] *Zlatarski* i. m. 326 és 307.

brasses, et en second lieu, la circonstance que le tumulus de Mumdžilar n'est pas situé exactement à mi-chemin entre les deux localités, tandis que l'inscription nous dit d'une façon catégorique qu'il était à égale distance des deux demeures royales. L'étude des environs du tumulus de Mumdžilar et de la position du tumulus lui-même me permit de constater que cette identification était dénuée de fondement : dans les environs se trouvent encore d'autres groupes composés toujours d'un grand tumulus entouré d'autres tumuli plus petits et c'est par hasard et sans sérieuses raisons qu'on a identifié précisément ce tumulus avec celui d'Omurtag.

Je reprends à dessein cette question qui a été et depuis longtemps si souvent traitée sans avoir jamais été sérieusement étudiée. Les fouilles devaient fournir la solution. J'ai pu fouiller seulement deux d'entre les dix petits tumuli, mais cela a suffi pour résoudre la question. Dans chacun des deux tumuli, dont l'un était à l'est et l'autre à l'ouest du grand, furent trouvés inhumés un squelette entier de chien et les restes d'ossements incinérés d'un homme. L'une des tombes — la plus riche — sous le tumulus situé à l'ouest du grand, mesurait 4×5 m, se trouvait à 1·60 m sous le niveau du terrain environnant. Les côtés étaient revêtus d'énormes poutres de bois posées horizontalement, au dessus s'élevait un grand tas de pierres non taillées. Le sol était recouvert d'une couche d'argile, au milieu de laquelle était placée, orientée régulièrement une plaque d'argile portant des incisions. La tombe contenait des vases d'argile en quantité, 6 boutons en or, une tête de Dyonis en argent, des fibules de bronze etc. qui font dater la tombe du IVe s. De la même époque proviennent les tombes des tumuli voisins et il est clair qu'il n'y a ici aucune trace de Protobulgares.

Dernièrement Škorpil a émis la supposition que le tombeau d'Omurtag soit identique avec le Téké de Demir-Boba non loin de Mumdžilar. Cette supposition est dénuée de fondement, Demir-Boba-Téké est le tombeau d'un saint appartenant à une secte mahométane.

*

Une question se pose encore. Quelle était la destination du nouvel „aul" de Kady-Köj et pourquoi Omurtag fit mesurer et construire un chemin reliant celui-ci à la forteresse de Pliska. Nous rappelant l'activité et les desseins d'Omurtag — dont j'ai parlé plus haut — tout

sok gondot kellett fordítania. U. i. miután Melich megállapította, hogy a *Küküllő* folyónév bolgár-török eredetű,[1] de az, mint már *Vámbéry* gondolta, a *Torda* helynév is,[2] meg azután azt is tudjuk, hogy már az első magyar király idejében nagyban szállították le a Maroson a sót, azt mondhatjuk, hogy a marosi sóbányákat, amelyek a római idők óta kihasználatlanok voltak, a bolgár-törökök kezdték újra bányászni. Már pedig a só ebben a korban óriási gazdasági érték volt. (Lásd alább bővebben). De emelett Kelet-Magyarország avar lakossága értékes katona-anyagot adott a bolgár hadseregnek, hiszen már Krum hadjárataiban is ott találjuk az avar csapatokat. Már pedig innen akár szárazföldi, akár részben vízi úton akartak eljutni a bolgár állam központjához, a legfontosabb pont a Pliskához legközelebb eső dunai kikötő volt. Így természetes, hogy Omurtag e kikötőnél építkezett s megépíti a kikötőhöz vezető, katonai és gazdasági szempontból fontos útat is.[3]

[1] *Melich J.* A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925, 30 s kk.

[2] *Vámbéry*, A magyarság bölcsőjénél. Bpest, 1914, 31

[3] L. erre *Fehér*, Pametnicetě 64 s kk.

cela nous apparaît naturel. De l'activité diplomatique d'Omurtag je conclus qu'il voulut vivre en paix avec ses voisins, afin de pouvoir organiser le royaume agrandi par son père, en premier lieu les régions du nord, la partie est de la Hongrie. La route la plus importante conduisant de Pliska vers le nord, fut — au point de vue économique et stratégique — la route conduisant de Pliska vers le port Danubien le plus proche. Il n'est donc que naturel qu'il eut soin de cette route. Quelle était son intention avec les constructions danubiennes ? On pensait jusqu'á présent qu'il protégeait le pays contre les attaques des Magyars.[1] Mais, ce n'était plus nécessaire à cette époque. La Bulgarie possédait alors la partie est de la Hongrie et à l'est le territoire s'étendant au moins jusqu'au Dniester. (Nous avons des renseignements sûrs que l'armée d'Omurtag guerroyait aussi sur le Dnieper.) Il était donc superflu qu'Omurtag y fasse construire une forteresse ; cette forteresse n'était donc point destinée à la défense contre les peuples du nord et de l'est.

Mais il est connu qu'Omurtag s'intéressait aux nouveaux territoires, et surtout à la partie est de la Hongrie, si importante au point de vue économique. Melich[2] ayant constaté que le nom du fleuve *Küküllő* est d'origine protobulgare, ainsi que le nom *Torda* (comme le pensait déjà Vámbéry),[3] on peut conclure que les mines de sel de la Maros délaissées depuis l'époque romaine, furent de nouveau exploitées par les Protobulgares, le sel représentant à cette époque une grande valeur économique (V. plus bas). Outre cela, les Avares fournissaient d'excellents soldats à l'armée bulgare ; Krum déjà complétait son armée par les Avares. Or, le point le plus important du chemin conduisant au centre de l'État bulgare (par voie de terre complétée en certaines parties par les cours d'eau naviguables) est le port danubien le plus proche de Pliska. Il est donc naturel qu'Omurtag y fit construire un „aul" et le chemin qui y conduisait, et qui avait une grande importance stratégique et économique.[4]

[1] *Zlatarski*, l. c. 326 et 307.

[2] *Melich J.* A honfoglaláskori Magyarország. 1925 30 ss.

[3] *Vámbéry*, A magyarság bölcsőjénél. Bpest, 1914, 31

[4] V. *Fehér*, Pametnicitě 64 ss.

AZ ÉPÜLETEK ANYAGA

A bolgár-török épületek anyagáról kell még néhány szót szólnunk. Az épületek szépen faragott hatalmas kőkváderekből épültek. Éspedig mentől monumentálisabb az épület, annál nagyobbak a kváderek : Pliskában a trónpalota kövei 1—1 ½ m. hosszúak és 0·5—0·6 m. szélesek, a kispalota kövei 0·8—1·2 m. hosszúak és 0·25—0·55 m. szélesek — magasságuk 0·5—0·7 m., az udvari templom régi építményében a kváderek 0·85 m. hosszúak, 0·3 m. szélesek s ugyanolyan magasak. A konyha kövei 0·5 m. hosszúak s 0·17 m. szélesek. Mádaraban a palota kövei 1 m. hosszúak s 0·5 m. szélesek stb.

Téglából épült a pliskai lakó-épületeket körülvevő kerítés, a (trónpalota) boltozatok, valószínűleg az emeletek is és a nyugati palota egyes részei. A téglák általában négyzetalakúak (30×30 cm., de vannak nagyobbak s kisebbek is, vastagságuk általában 4—7 cm.), de vannak téglalap alakúak is.

A tetőket általában cseréppel födték, a cserepek keskenyek, hosszúak s félkörösek, de használtak ólomlemezeket is a tető födésére, amelyeknek nyomait Pliskaban és Mádaraban is megtalálhatjuk.

Itt kell megemlítenünk a vízvezetékcsöveket is. Pliskaban, Mádaraban és Preslavban is találunk vízelosztókat, amelyekből különböző irányban agyagcsövek vezetik el a vizet. Igen szép példányok kerültek elő Mádaraban : hosszúságuk 66 (másoké 43) cm., átmérőjük 13 cm. (a végükön 7 cm.).

A köveket és téglákat vastag habarcsréteg köti össze (az épületek egy részét kívül is bemázolták vele). A habarcs nagyon jó minőségű, néha vörös színű, anyaga téglapor- vagy homok és mészkeverék, de van darabos tégla és mészkeverék habarcs is.

Škorpil szerint az épületek anyagául szolgáló nagy kváderek legnagyobb részét készen kapták a bolgár-törökök, régi épületek, elsősorban a közeli Marcianopolis romjaiból. Ennek

LES MATÉRIAUX DE CONSTRUCTION

Je voudrais consacrer quelques pages aux matériaux des constructions protobulgares. Les bâtiments furent construits avec d'énormes pierres de grand appareil bien taillées. Plus les bâtiments étaient monumentaux, plus les pierres étaient grandes : les pierres du grand palais de Pliska ont 1—1·5 m de longueur sur 0·5—0·6 m de largeur ; celles du petit palais sont longues de 0·8—1·2 m, larges de 0·25—0·55 m et hautes de 0·5—0·7 m ; celles de la partie ancienne de l'église de la cour ont une longueur de 0·85 m, une largeur sur une hauteur de 0·3 m. Les pierres des murs de la cuisine sont longues de 0·5 m et larges de 0·17 m. À Madara les pierres du palais ont 1 m de longueur sur 0·5 m de largeur, celles du sanctuaire 0·8 m de longueur sur 0·40 m de largeur etc.

Les murs de l'enceinte qui entoure les habitations de Pliska, les voûtes du grand palais, probablement aussi les étages et quelques parties du bâtiment adossé au côté ouest de l'enceinte sont construits en briques. Les briques sont en général carrées (30 cm de côté), parfois rectangulaires, mais il y en a aussi de plus grandes et de plus petites, leur épaisseur est en général de 4—7 cm.

Les toits étaient en général couverts de tuiles peu épaisses, longues et courbes. On se servait parfois de feuilles de plomb, dont les traces se rencontrent à Pliska et à Madara.

Les conduits des aqueducs doivent être également mentionnés ici. On trouve des distributeurs d'eau à Pliska, à Madara et à Preslav, dont les tuyaux d'argile conduisent l'eau dans diverses directions. Ont les uns, 66 cm, les autres 43 cm, tous sont larges de 13 cm à l'un des bouts et 7 cm à l'autre. On en a trouvé quelques beaux exemplaires à Madara.

Les pierres et les briques sont liées par une épaisse couche de mortier (à certains endroits est conservé même l'enduit extérieur du bâtiment). Le mortier, parfois rouge, est de bon-

fő bizonyítéka az lenne, hogy néhány kövön római diszítmény vagy betű van.[1] A valóság azonban az, hogy a pliskai, mádarai és preslavi épületek kövei nem származhattak régi római és bizánci épületek romjaiból, hanem maguk a bolgár-törökök a szomszédos hegyekből fejtették s faragták ki ezeket a köveket. A közeli régibb épületekből csak jelentéktelen mennyiségű követ használtak föl. Hiszen 1. egy-egy bolgár-török épület kövei általában egyenlő nagyságúak és 2. az épületek jelentősége szerint a kváderek nagyobbak vagy kisebbek: mint láttuk, Pliskaban a trónpalota kövei a legnagyobbak, kisebbek a kispalotáéi, még kisebbek a konyha kövei. Ugyanezt találjuk Mádaraban is. Teljesen lehetetlen, hogy a környéken levő római épületekben ilyen óriási mennyiségben lettek volna olyan ép kváderek, amelyek közül ennyi egymással egyenlő 1·5 m.-es, meg 1 m.-es stb. lett volna kiválogatható. A köveket az épületek rendeltetésének megfelelően különböző nagyságban bolgár-török kőfaragók fejtették és faragták ki. Ezt mutatják a kövek rovásai is. Miután a maguk keleti építő ízlése jól faragott nagykvádereket kívánt — és pedig egy-egy épületben egyező nagyságúakat —, maguknak kellett az anyagot kifejteni és feldolgozni. Ilyen óriási építkezéseknél nagy tömegeknek kellett követ szállítani s egészen természetes, hogy ha egy-egy csoport lakóhelye közelében megfelelő kész anyagot talált régi romokban, elhozta s így teljesen érthető az, hogy a roppant tömegű épületkövek között kisebb mennyiségben régi épületekből való anyag is található. Érdekes, hogy a volgai bolgárok is kiváló kőfaragók voltak, az oroszoknak is szállítottak épületkövet.[2]

[1] V. ö. Aboba-Pliska, 153 s kk.

[2] *Špilevski*, Drevnie goroda i drugie bulgarsko-tatarskie pamatniki v Kazanskoj gubernji (= Régi városok és más bolgár-tatár emlékek a kazáni kormányzóságban). Kazan, 1877, 114.

ne qualité. Il est composé de poudre de brique et de chaux, ou d'un mélange de sable et de chaux, mais aussi d'un mélange de débris de brique et de chaux.

Selon Škorpil, les Protobulgares trouvèrent la plus grande partie des pierres, matière de leurs constructions, dans des bâtiments anciens, en premier lieu dans les ruines de la ville voisine Marcianopolis. Comme preuve il cite quelques ornements et quelques caractères romains.[1] En réalité, les pierres des bâtiments de Pliska, de Madara et de Preslav, ne proviennent pas de ruines romaines et byzantines, mais elles ont été extraites des montagnes voisines et taillées par les Protobulgares, les pierres empruntées aux anciennes bâtisses sont de beaucoup moins nombreuses. Or, 1. les pierres rectangulaires des constructions protobulgares sont en général d'une grandeur égale pour chaque construction et 2. elles sont plus grandes ou plus petites selon l'importance des bâtiments, comme nous l'avons vu à Pliska: les pierres du grand palais sont les plus grandes, celles du petit palais sont de moindres dimensions et celles de la cuisine sont encore plus petites. Il en est de même à Madara. Il est impossible qu'on ait pu trouver dans les constructions romaines des environs des pierres rectangulaires intactes en telle quantité, pour qu'on puisse choisir parmi elles tant de blocs de même grandeur (1·5 m ou 1 m etc.). Les pierres, suivant leur destination, ont été extraites et taillées en différentes grandeurs par les tailleurs de pierres bulgares, ce que prouvent aussi les caractères runiques protobulgares. Conformément à l'esthétique orientale, les Protobulgares préféraient les grandes pierres rectangulaires bien taillées et de grandeur égale dans une construction; ils durent eux-mêmes les extraire et les tailler selon leur goût. A l'occasion des grands travaux de construction tout le monde était obligé de fournir des matériaux et ceux qui trouvaient dans des ruines antiques voisines des pierres toutes taillées ayant les dimensions requises les en emportaient sans scrupules. C'est ce qui explique que parmi les pierres des constructions on en trouve aussi quelques-unes provenant des vieux bâtiments. Il importe de noter que les Bulgares de la Volga étaient aussi de bons tailleurs de pierres et qu'ils en fournissaient aux Russes.[2]

[1] Cf. Aboba-Pliska, 153 ss.

[2] *Špilevski*, Drevnie goroda i drugie bolgarsko-tatarskie pamatniki v Kazanskoj gubernii (Vielles villes et autres monuments bulgaro-tatares dans les gouvernement de Kazan). Kazan, 1877, 114.

Már tégla és tetőcserép tekintetében nem gátolhatta a bolgár-törököket architekturalis szempont abban, hogy felhasználják a régi épületek anyagát. Valóban igen nagy mennyiségű régi téglát találunk és pedig Pliskaban, Mádaraban és Preslavban is egyező gyári jegyekkel. De itt sem elégedtek meg a romok anyagával, hanem maguk is készítettek jóminőségű téglát s tetőcserepet, amelyek egyik-másikán rovások vannak. Bolgár-törökök készítményei a vízvezeték csövek is.

Egyes épületek padozatát hatalmas kőlapokkal, másokét téglával fedték.

A falak diszítésére egyes helyeken márványlapokat használtak.

En ce qui concerne les briques et les tuiles, le point de vue architectonique n'empêchait pas les Protobulgares d'employer les matériaux des vielles constructions. On trouve, en effet, une grande quantité des briques antiques à Pliska, à Madara et à Preslav, portant la même marque. Mais là encore, on ne se contenta pas des matériaux trouvés dans les ruines, mais on se mit à fabriquer des briques et des tuiles de bonne qualité, qui portent parfois des caractères runiques. Les conduits des aqueducs sont également des constructions protobulgares.

Le pavement de quelques constructions est fait de grandes dalles ou de briques.

A certains endroits des plaques de marbre servaient à couvrir et à orner les murs.

III. SZOBRÁSZAT

a) *Csészetartó sírszobrok*[1]

Írásos, nyelvi és régészeti adatok bizonyítják, hogy a bolgár-törököknek fejlett szobrászatuk volt.

Hogy a szobrászat kifejlődjék a bolgár-törököknél, annak a bolgár kultusz volt az elősegítője, amely megkívánta, hogy a halottak emlékére szoborképmásokat készítsenek s így természetesen sokan űzték a szobrászmesterséget. A sok megrendelés és a mesterek nagy száma azután biztosította a szobrászat fejlődését.

A szobrok jelentőségéről a bolgár-török kultuszban I. Miklós pápa 61. válaszából tudunk, amely szerint a bolgárok idoloknak áldoznak s előttük térdet hajtanak.[2] De nyelvészeti bizonyítékunk is van erre vonatkozólag. Az ó-bolgár-szláv nyelvben van egy szó, *kap* ‚szobor, idolum' jelentésben, amely mint a magyar *kép* is bolgár-török eredetű *(*käp)*. Tehát a bolgárok keresztyén tanítói átvették a bolgár-törököktől a „szobor, idolum, szentkép"-et jelentő **käp* szót, mint fontos kultusz-szót, ami azt jelenti, hogy a szobrok jelentősége nagy volt a bolgár-törököknél.

Valóban a török népek őskultuszaiban nagyon elterjedtek a szobrok: a halottak emlékét szobrokkal örökítették meg. Abulghazi Bahadur kán elmondja, hogy a régi törökök elhunyt kedvelt családtagjaiknak bálványt vagy bábot készítettek, amelyet a házban őriztek, meg-megvendégelték s imádkoztak hozzá. A többi írásos adatok közül itt csak a legfontosabbat, Rubruquisét említem, aki azt írja, hogy a kunok halottaik

V. ö. *Fehér Géza*, A madarai lovas-szikladombormű és magyar őstörténeti vonatkozásai. Ethnographia XXXVIII (1927) 19-22 ; Prabălgarskitě pamětnici pri Madara etc. (A madarai bolgár-török emlékek stb.) Godišn. Narodn. Bibl. Plovdiv, Sofia 1929, 149 és Kulturata na prabălgaritě 59 s kk.

[2] *Dečeff D.* Otgovoritě etc. 49.

III. SCULPTURE

a) *Statues funéraires tenant une coupe*[1]

Les sources écrites, les données linguistiques et archéologiques attestent l'existence chez les Protobulgares d'une sculpture développée. Le culte bulgare qui élevait des statues aux morts, contribua beaucoup au développement de la sculpture. Les sculpteurs étaient toujours pourvus de commandes, ce qui assura l'essor de leur art.

La réponse 61 du Pape Nikolas I. nous instruit sur l'importance des statues dans le culte protobulgare. Selon cette réponse, les Bulgares sacrifiaient aux idoles et se prosternaient devant elles.[2] Nous avons aussi une donnée linguistique qui se rapporte aux statues. Le mot *kap* de la langue ancienne bulgaro-slave signifiant ‚statue', ‚idole' est d'origine protobulgare *(*käp)*, ainsi que le mot hongrois *kép*. Par conséquent les maîtres chrétiens des Bulgares empruntèrent aux Protobulgares le mot **käp* comme un mot de culte très important, — signifiant „statue, idole, image des saints" — ce qui prouve que l'importance des statues a été très grande chez les Protobulgares.

En effet, les statues jouaient un grand rôle dans l'ancien culte des peuples turcs: on élevait des statues à la mémoire des morts. — Abulghazi Bahadur Khan nous raconte que les Turcs anciens élevaient à leurs défunts des idoles ou des statues qu'ils gardaient, vénéraient et régalaient dans leur maison. Parmi les autres données écrites je ne veux mentionner que la plus importante, celle de Rubruquis, qui nous communique que les Cumans faisaient ériger

[1] Comp. *Fehér Géza*: A madarai lovas dombormű és magyar őstörténeti vonatkozásai. (Le cavalier de Madara et ses relations historiques hongroises.) Ethnographia XXXVIII (1927) 19—22; Prabălgarskitě pamětnici pri Madara etc. (Les monuments protobulgares à Madara.) Godišn. Narodn. Bibl. Plovdiv. Sofia, 1929, 149; Kulturata na prabălgaritě. 59 ss.

[2] *Dečeff D.* Otgovoritě etc. 49.

fölé halmot hánytak s arcával kelet felé forduló és köldöke előtt csészét tartó szobrot állítottak neki.

Valóban régészeti adatok is bizonyítják, hogy ez a szokás általánosan el volt terjedve a török népeknél és pedig abban a formában, amint azt Rubruquis a kunoknál látta. A törökség egész költözködési vonalán találhatók ezek a két kezükkel köldöküket előtt csészét tartó szobrok, ú. n. ‚kamennye baby' (41. kép). Török eredetük ma már egészen kétségtelen. T. i. vannak ugyan régibb typusú ‚skytha-sarmata' kősírszobrok is, ezek azonban egészen más csoportba tartoznak, a legjellemzőbbek a bal kezükben rhytont tartanak, a jobbat vagy tőrük markolatán, vagy az övükre akasztott tőr markolata fölött tartják (vagy pedig két kezüket a tőr fölött összeteszik), — a lábak nincsenek ábrázolva.[1] De a ‚skytha-sarmata' typusú sírszobroktól jól elválasztható, azokkal szemben egészen új typust képviselő szobrok, amelyek két

[1] V. ö. *Passek T. et Latynine B.* Sur la question des ‚Kamennye baby'. Eurasia septentrionalis antiqua IV (1928) 290 s kk. Még ősibb fokot mutatnak a minusinski emlékek, amelyeknek kora a Kr. e. 1000 év. V. ö. *Grjaznoff-Šneider,* Jetnografičeskij otděl Gosudarstvennogo Russkogo Muzeja. Materialy po jetnografii. Tom. IV. vyp. 2. Leningrad 1929. 63 s kk.

des tumuli au-dessus de leurs morts et qu'ils leur élevaient des statues à visage tourné vers l'est et tenant une coupe devant le nombril.

En effet, les données archéologiques attestent aussi que cet usage était généralement répandu chez les peuples turcs et dans la même forme que Rubruquis observa chez les Cumans. On trouve partout, où les Turcs s'établissaient, ces statues, appelées ‚Kamennye baby'-s (fig. 41.), tenant à deux mains une coupe devant le nombril. Leur origine turque est incontestablement démontrée. Il y a aussi d'autres statues funéraires ‚scytho-sarmates' d'un type plus ancien, mais celle-ci appartiennent à un autre groupe. Les plus caractéristiques d'entre elles

41. kép. Oroszországi Kamennaya baba.
Fig. 41. ‚Kamennaya baba' trouvée en Russie.

tiennent le rhyton dans la main gauche, la main droite tient un poignard, ou repose au-dessus du poignard suspendu à la ceinture, ou bien elles joignent parfois les mains au-dessus du poignard. Les pieds ne sont pas représentés.[1] Les statues qui tiennent une coupe à deux mains et qui se ressemblent au point de vue du vêtement et du style, diffèrent de ces statues funéraires

[1] Comp. *Passek T.* et *Latynine B.* Sur la question des ‚Kamennye baby', Eurasia septentrionalis antiqua IV (1928) 290 ss. À un stade inférieur appartiennent les monuments de Minoussinks, qui proviennent des années avoisinant 1000 av. J. C. Cf. Grjaznoff-Šneider, Jetnografičeskij otd. Gosud. Russk. Muzeja, Materialy po jetnografii. Tom. IV vyp. 2. Leningrad, 1929, 63 ss.

kezükkel csészét tartanak s ruházatuk és stylus szempontjából is egyezést mutatnak, egészen bizonyosan török népek sírszobrai. T. i. amellett, hogy irodalmi adatok és viseletük is török eredetük mellett szólnak, előkerültek ilyen szobrok egy egészen bizonyosan török kulturcentrumból, az orchoni feliratok mellett is. Sőt nagyobb bizonyság okáért két sírszobron ó-török rovásírással megtaláljuk azt is, hogy kiket ábrázolnak ezek a szobrok. Az egyiken ez olvasható: ‚ez Töläs šad balbal-köve'[1] a másikon: ‚Sabra tarkan balbalja.[2]

(Sőt ma is megtaláljuk azt a szokást a török népeknél, a csuvasoknál, jakutoknál, kirgizeknél stb., hogy az elhunyt képmását kőbe vagy fába vésik.[3] Különösen fontosak a csuvas

‚scytho-sarmates', elles devaient être les statues funéraires des peuples turcs. En dehors des données littéraires, leur origine turque est attestée aussi par leur vêtement d'autant plus que de telles statues ont été trouvées aussi dans un centre de culture turque, à côté des inscriptions d'Orkhon. On trouve même sur deux statues funéraires des inscriptions à caractères runiques vieux turcs, qui nous indiquent le nom des personnages que les statues représentent. Sur l'une des statues on lit: ‚C'est la pierre-balbal de Töläs šad'.[1] Sur l'autre: ‚Le balbal de Sabra tarkan'.[2]

(On rencontre même de nos jours cet usage chez les peuples turcs. Les Tchouvaches, les Iakouts, les Kirghizes sculptent également sur

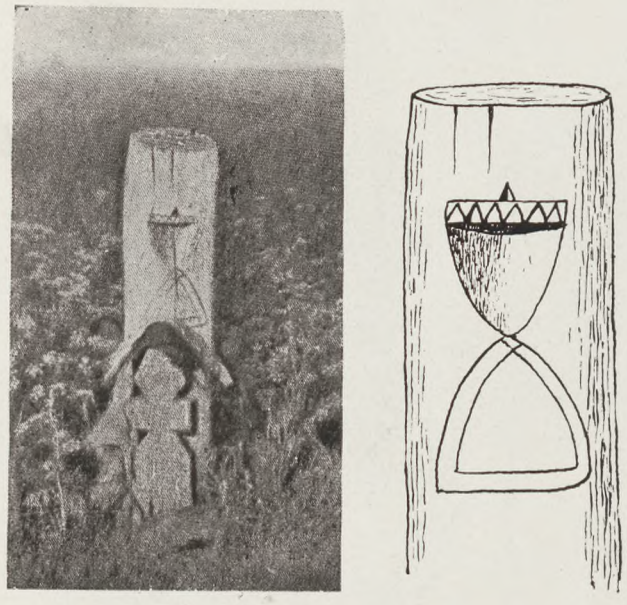

42. kép. Csuvas fejfa.
Fig. 42. Monument funéraire sur une tombe tchouvache.

adatok, amelyekre más helyütt hívtam fel a figyelmet (42. kép).[4] De nemcsak a volgai bol-

pierre ou sur bois l'image de leurs défunts.[3] Les données tchouvaches, dont j'ai déjà parlé ailleurs, sont surtout très importantes (fig. 42-43).[4]

[1] *Radloff*: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei Speterburg. 1895, 243.

[2] *Radloff* i. m. 252. V. ö. *Veselovskij*, Sovremennoe sostojanie voprosa o ‚Kamennyh babah' ili ‚balbalah'. (A kamennye baby- vagy „balbal"- kérdés mai állása). Zapiski Imp. Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostei XXXII (1915) 408 s kk. E tényen nem változtat az, hogy olyan kőszobrokon is találunk török rovásos felírásokat, amelyek nem török sírszobrok, hanem régibb emlékek, amelyeket csak felhasznált a későbbi török lakosság. Itt tehát a felirat és az ábrázolás között semmiféle kapcsolat sincs. V. ö. *Grjaznoff-Šneider* i. m. 76. s kk.

[3] *Fehér* Ethn. XXXVIII (1927) 8.

[4] U. o. 18.

[1] *Radloff*: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. S. Peterburg, 1895, 243.

[2] *Radloff* l. c. 252. Comp. *Veselovskij*, Sovremennoe sostojanie voprosa o ‚Kamennyh babah' ili ‚Balbalah'. Zapiski Imp. Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostei XXXII (1915) 408 ss. L'importance de ce fait n'est pas diminuée par la circonstance que nous trouvons des inscriptions runiques sur des pierres sculptées qui ne sont pas des statues funéraires turques, mais ont été utilisées par une population turque venue plus tard et où nous ne voyons aucun lien entre l'inscription et le monument qui la porte Comp. Grjaznoff-Sneider 76 ss.

[3] *Fehér* Ethn. XXXVIII (1927) 8.

[4] Ibid. p. 18.

gárok, hanem a dunai bolgárok utódai is fenntartották ezt a szokást. A Russenski Lom mellett található síremlékek[1] (43—44. kép) és a kalugericai hatalmas sírkövek[2] (45—46. kép) szép igazolását adják ennek. Különösen a kalugericai emlékek nagyon érdekesek, mint egy öröklött, de leegyszerűsödött másodlagos művészet emlékei).

Ezen az alapon fel kellett tennem, hogy a bolgár-törököknél is megvolt az a szokás, hogy az elhunyt emlékére császetartó szobrot készíttettek. Ezt a gondolatot támogatta az is, hogy a mádarai lovas, Krum kán síremléke is kelyhet tart a kezében. S valóban e feltevést bebizonyította egy lelet. 1927 tavaszán a bolgártörökség két fontos központja, Pliska és Mádara között, egy Endže falu (šumeni kerület) közelében fekvő dombból előkerült két sírszobor, amelyek a török sírszobor (ú. n. kamennye ba-

Non seulement les descendants des Bulgares de la Volga, mais aussi ceux des Bulgares du Danube avaient conservé cet usage. Les monuments funéraires trouvés près de la rivière Russenski Lom (fig. 45-46.), et les grandes pierres tumulaires[2] de Kalugerica (fig. 43-44.), en sont autant de preuves. Les monuments de Kalugerica surtout sont très intéressants comme les souvenirs d'un art simplifié et secondaire.)

Sur cette base j'ose donc supposer que les Protobulgares aussi avaient coutume de faire élever une statue tenant une coupe à la mémoire de leurs défunts. Le fait que le cavalier de Madara qui est le monument funéraire du khan Krum tient également une coupe, appuie cette supposition. De plus, une trouvaille le prouve incontestablement. Deux statues funéraires, appartenant au type des statues funéraires turques (nommées ‚Kamennye baby'-s) fu-

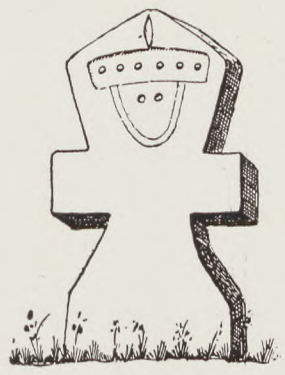

43. kép. Bolgár sirkő (v. ö. csuvas fejfa) (Russenski Lom)
Fig. 43. Pierre funéraire bulgare (Roussenski Lom.)

44. kép. Bolgár sirkő (Russenski Lom).
Fig. 44. Pierre funéraire bulgare (Roussenski Lom).

by) typushoz tartoznak. Bolgár-török eredetük egészen kétségtelen, hiszen mint mondottuk, lelőhelyük a bolgár-törökök két centruma között volt. Sőt Endže mellett, e sírszobrok lelőhelye közelében is vannak olyan emlékek, amelyek a bolgár-törökök kezenyomát mutatják, kőtömbök, amelyeken bolgár-török rovások vannak (v. ö. 75. kép). A dombban, amelyből a sírszobrok — a a halom tetejétől számított 80 cm. mélységben -- előkerültek, 1929-ben ásatott a bolgár nemzeti múzeum (Ivanova Věra és Mavrodinoff Nik.). Különböző mélységben zsugorított s vörös fes-

rent trouvées au cours du printemps 1927 dans un tumulus situé près du village Endže (district de Šumen) entre Pliska et Madara. Leur origine protobulgare est certaine, vu qu'elles ont été trouvées entre les deux centres protobulgares. Près du village Endže, non loin de l'endroit où furent trouvées les statues en question, il y a d'autres monuments portant les traces de l'époque protobulgare : des blocs de pierre avec des caractères runiques protobulgares (Comp. fig. 75.) Au cours de l'an 1929 le Musée National Bulgare (V. Ivanova et N. Mavrodinoff) fit exécuter des fouilles à l'endroit du tumulus dans lequel avaient été trouvées les statues funéraires à une

[5] *Škorpil K.* Opis na starinitě po tečenieto na rěka rusenski Lom (A Russenski (Lom folyó menti régiségek leirása). Sofia, 1914, 168—171.

[6] Aboba-Pliska, Tabl. LXXXII. 3—4.

[2] Škorpil, Opis na starinitě po tečenieto na rěka Rusenski Lom. (Description des antiquités dans le bassin de la rivière Russenski Lom.) Sofia, 1914, 168—171.

[3] Aboba-Pliska, Tabl. LXXXII, 3—4.

tékkel bekent csontvázak kerültek elő, tehát praehistorikus kori temetkezések. Ez természetesen egyáltalán nem bizonyít a sírszobrok bolgár-török eredete ellen, hanem csak azt jelenti, hogy a bolgárok egy praehistorikus sírhalmot használtak fel, ebbe temették halottukat (vagy halottaikat) s a tetejére állították a két szobrot, amint Oroszországban is sokfele láthatók voltak sírhalom felett török sírszobrok. Amikor 1927-ben kiszabadítottuk a földből a szobrokat, nyoma se volt alattuk és körülöttük csontoknak. Ha ezután a domb még fel nem ásott részéből nem kerül elő bolgár-török sír, azt kell hinnünk, hogy közvetlenül a sírszobrok alatt volt a sír.

profondeur de 80 cm, à partir du sommet. A différentes profondeurs on mit à jour des squelettes avec les jambes pliées et entièrement enduits d' une teinture rouge, datant des temps préhistoriques. Cette circonstance n'est pas en opposition avec l'origine protobulgare des statues funéraires, elle prouve seulement que les Bulgares utilisaient des tumuli préhistoriques pour y enterrer leur mort (ou leurs morts). Ils y élevèrent une statue, comme on en trouve aussi sur les tombeaux en Russie. Quand au cours des fouilles de 1927, nous mîmes les statues à jour, aucun os humain n'apparut soit au-dessous, soit autour. Si au cours des fouilles on ne parvient pas à trou-

45. kép. Bolgár sirkő (Kalugerica).
Fig. 45. Pierre funéraire bulgare (Kalugerica).

T. i. a szobrok körül s alattuk a föld nagyon laza volt, ami azt jelenti, hogy itt már többször ástak. A két, a domb tetején álló szobor körül kincskeresők addig ástak, míg a sírhoz nem jutottak s kifosztották. Miután a talaj meglazult, a szobrok eldőltek, a nyitva maradt sír csontjait meg széthordta a szél s végül a szobrokat betemette a föld.

Hogy valóban gyakori dolog volt az, hogy praehistorikus vagy ókori halmokat később felhasználtak temetkezésekre, arra több példát találunk Magyarországon. Legjobb parallel kedvéért megemlítem, hogy praehistorikus dombver la tombe bulgare dans la partie non encore remuée de l'élévation, on pourra supposer que la tombe se trouvait immédiatement au-dessous des statues. La terre autour et au-dessous des statues n'était pas ferme, ce qui prouve qu'elle avait été déjà remuée. C'étaient probablement des chercheurs de trésors, qui avaient fouillé la terre au sommet du tumulus autour des statues, jusqu'à ce qu'ils aient atteint la tombe, qu'ils pillèrent. Les statues durent tomber à la renverse sur la terre molle, le vent dispersa les os de la tombe ouverte et finalement la terre recouvrit les statues. Plusieurs exemples en

ban, zsugorított temetkezések felett, honfoglaláskori magyar vitéz sírja került elő (pl. Kenézlőn).

Ilyen sírszobrok Magyarország területén is voltak s hogy egyik-másik még a keresztyén korban is fennállott, bizonyítja Kézainak az az adata, hogy Kevét ünnepélyesen eltemették ott, ‚ubi statua est erecta lapidea'.[1] Tehát Kézai még látott ilyen szobrot.

Az endžei szobrok nagyon fontosak, mert azt bizonyítják, hogy a bolgár-törökök ugyanabban a formában őrizték meg az ősök kultuszát, mint a többi török népek, t. i. emlékükre csészetartó, török typusú sirszobrot állítottak. Emellett azt is bizonyítják, hogy a bolgár-török sirszobor készítő mesterek az Észak-Mongoliától Bulgáriáig terjedő vonalon található török

[1] *M. Florianus:* Hist. Hung. Fontes Domestici. l. 2, 60. V. ö. *Fehér:* Prabalg. pam. 152.

Hongrie attestent qu'il était d'usage d'utiliser des tombes de l'époque préhistorique et antique. Je n'ai qu'à mentionner l'exemple de Kenézlő, où dans un tumulus préhistorique, au-dessus des tombes à squelettes accroupis on mit à jour le tombeau d'un guerrier hongrois, datant du Xe siècle.

Il y avait aussi en Hongrie de semblables statues funéraires. Quelques-unes existaient encore à l'époque chrétienne, comme le prouve le texte du chroniste hongrois Kézai, qui nous

46. kép. Bolgár sirkő (Kalugerica).
Fig. 46. Pierre funéraire bulgare (Kalugerica).

fait savoir qu'on enterra *Keve* là, ‚ubi statua est erecta lapidea'.[1] Kézai a donc vu une statue analogue.

Les statues d'Endže ont une grande importance, puisqu' elles nous prouvent que les Protobulgares conservaient le culte des ancêtres dans la même forme que les autres peuples turcs, à savoir, qu'ils leurs érigeaient des sta-

[1] *M. Florianus:* Hist. Hung. Fontes Domestici I. 2, 60. Comp. *Fehér:* Prabalg. pam. 152.

sirszobrok készítőivel azonos ősi tradiciót őriztek meg. A mell, a lábak, a ruházat kidolgozása az endžei szobrokon azonos a többi török szoboréival. Mintha csak az utóbbiak állanának előttünk! Az endžei szobrok bizonyítják azt is, hogy a bolgár-törökök viselete azonos volt a többi török népekéivel. A női szobor fején magas fejfödő van (47—48. kép), ugyanezt találtues funéraires à coupes de ‚type turc'. Elle prouve en outre que les sculpteurs des statues funéraires protobulgares suivirent la même tradition ancienne que les sculpteurs des statues funéraires turques trouvées sur le territoire s'étendant de la Mongolie jusqu'à la Bulgarie. L'exécution artistique de la partie supérieure du corps, des jambes et du vêtement des sta-

47—48. kép. Bolgár-török nő ‚kamennaya baba'-ja (Endže).
Fig. 47—48. ‚Kamennaya baba' de femme protobulgare trouvée à Endže.

juk az összes török női kőszobrok fején is (49. kép),[1] a hajból semmi sem látszik, tehát a hajuk le volt takarva. Hogy a bolgár-török asszonyok haja keleti szokás szerint el volt takarva, azt onnan is tudjuk, hogy a bolgárok

[1] L. pl. Veselovskij id. m. tábláin III. 10, 12, IV. 13—16, V. 17—20, VII. 26—27. XI. 1, 4—7, XII. 8—15 stb.

tues d'Endže est analogue à celle des autres statues turques, de sorte qu'on a l'impression de se trouver devant ces dernières. Les statues d'Endže prouvent aussi que le costume des Protobulgares était identique à celui des autres peuples turcs. La statue de femme porte une haute coiffure (fig. 47-48.) qu'on voit aussi sur

megkérdezték I. Miklós pápától, hogy asszonyaik a templomban állhatnak-e betakart fejjel, vagy fedetlen fejjel kell állniuk.[1]

A férfi szobor (50—51. kép) fejfödője és hajviselete még érdekesebb. Fején, mint a legtöbb férfi sírszoborén, kis kerek sapka van, a szélén szegélypánttal, ugyanilyen pántok haladnak a sapka tetején keresztül elülről hátra és a jobb széltől a bal szélig. Evvel teljesen egyező sapkát más török férfi sírbszobrok fején is találunk (52. kép.)[2] Ezt a bolgár-törökök alsó fejfödőjének kell tartanunk. T. i. Ibn Fadlannál ezt olvassuk: „a (volgai) bolgárok süveget viselnek (ennek bolgár neve *kalensuva* volt). Ha a király kilovagol, nincs kisérője. Ha vásárpiacon áthalad, mindazok, kik ott vannak, felállanak, süveget emelnek s azt hónok alá teszik s csak akkor teszik ismét fel, amikor már elhaladott. Hasonlóképen tesznek mindazok, kik a király színe elé járulnak, előkelők, valamint csekély állásúak, sőt saját fiai és testvérei is, akik valamennyien, amint őt megpillantják, süvegeiket fejükről lekapják s azt a hónok alá teszik s

toutes les statues de femme turques (Fig. 49.)[1] et qui cachait entièrement les cheveux. Les cheveux des femmes protobulgares devaient rester cachés selon l'usage oriental, ce que nous atteste aussi la question adressée au pape Nicolas I par les Protobulgares : s'il était permis à leurs femmes de se tenir à l'église la tête couverte ou si elles devaient être la tête nue[2].

La coiffure de la statue masculine (fig. 50-51.) est encore plus curieuse. Cette statue, comme en général les statues funéraires, porte un petit bonnet rond, bordé d'un ruban tandis qu'un autre ruban va d'une oreille à l'autre et un second de devant en arrière, en se croisant au sommet avec ce dernier. On trouve les mêmes bonnets sur d'autres statues masculines turques (fig. 52.).[3] Ce bonnet devait être la coiffure de dessous des Protobulgares, comme nous le fait comprendre Ibn Fadlan : ‚Les Bulgares (de la Volga) portent un chaperon (nommé kalensuva). Le roi monte seul à cheval. Quand il traverse le marché, tout le monde, qui se trouve

49. kép. Női ‚Kamennye baby' Oroszországból. — **Fig. 49.** ‚Kamennye baby' féminines trouvées en Russie.

[1] Dečeff i. m. 66.
[2] *Veselovskij* id. m. T. II. 7—8 stb.

[1] V. par ex. sur les tableaux III. 10, 12, IV, 13-16, V. 17-20, VII. 26-27, XI. 1, 4-7, XII. 8-15 etc. de l'ouvrage cité de Veselovskij.
[2] *Dečeff* l. c. 66.
[3] *V. Veselovskij*, l. c. Tabl. II. 7-8 etc.

ezután fejökkel feléje bólintanak s mindaddig állnak, mig üléssel meg nem kinálja. Aki előtte leül, térdére ereszkedik. Süvegét előbb fel nem teszi, mig a király szeme előtt van, csak azután fedi be magát vele".[1]

Tehát a bolgár-török ember úgy adott tiszteletének kifejezést, hogy levette a süvegét. De feje ekkor sem maradhatott födetlen. T. i. Miklós pápától azt kérdezik a bolgárok: szabad-e a ‚vászon köteléket' (ligatura lintei) a fejükön

là, se lève et ôte le chaperon et le prend sous le bras. On ne le remet, que lorsque le roi est passé. Il en est de même pour ceux qui se présentent devant le roi. Les nobles, ainsi que les personnages de moindre condition, même les fils et les frères du roi ôtent le chaperon et le mettent sous le bras en présence du roi; ils inclinent la tête et restent debout jusqu' à ce qu'il ne les invite à prendre place. Celui qui est assis devant lui, s'agenouille. Il ne re-

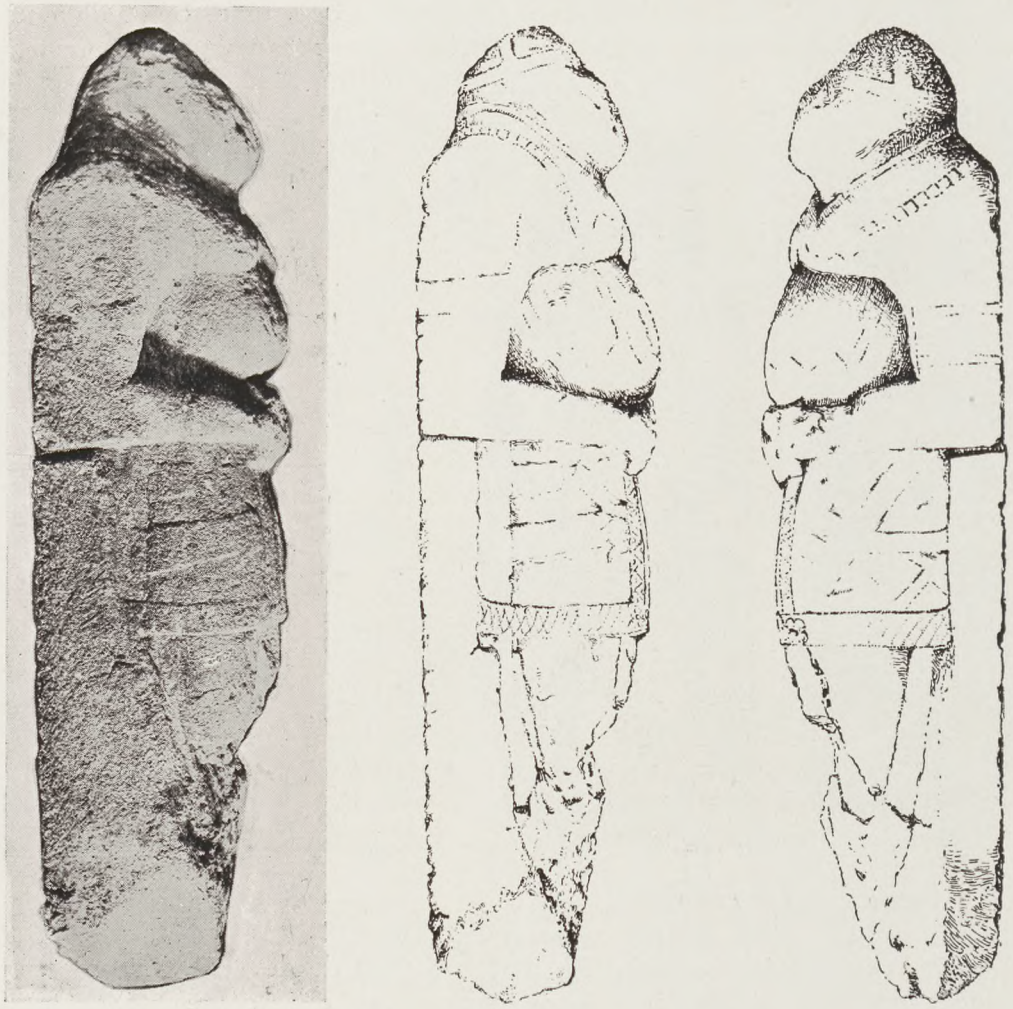

53—54. kép. Bolgár-török férfi ‚Kamennaya baba'-ja (Endže).
Fig. 53—54. ‚Kamennaya baba' masculine protobulgare (Endže).

tartani, amikor belépnek a templomba.[2] Ez a fejfödő biztosan nem azonos a ‚kalensuvával', — így nevezik arab forrásunk szerint a bolgárok a süveget, — mert azt, mint Ibn Fadlantól tudjuk, a bolgárok, amikor tiszteletüknek akartak kifejezést adni, mindig levették s hónuk alá csapták. Ha pedig a bolgár-török ember földi em-

[1] MHK. 211.
[2] *Dečeff* i. m. 74.

met pas son chaperon, tant qu'il se trouve en présence du roi.[1]

Les Protobulgares témoignaient donc leur déférence en ôtant le chaperon. Mais il répugnait à leurs coutumes de rester tête nue, ce que prouve la question adressée au pape Nikolas I. Ils demandent à celui-ci s'il leur est permis de garder les bandes de toile (ligatura lintei) en

[1] MHK 211.

bert is megtisztelt avval, hogy megsüvegelte, sőt ha a fejedelemmel találkozott, nem is tette fel a süvegét, amig csak látta, nem hihetjük azt, hogy megkérdezte volna azt, hogy szabad-e fenntartani a süveget az Isten előtt a templomban. Hiszen a bolgároknak az a szokása, hogy a süveg levétele a tisztelet jele, épen megegyezett avval a keresztyén szokással, hogy a templomban le kell venni a süveget. Tehát egészen természetesnek kellett volna tartaniuk, hogy amikor bemennek a templomba, leveszik a süvegüket. Mit jelent hát az, hogy megkérdezték, szabad-e a templomban fenntartani a vászon-fejfödőt? Csak azt jelentheti, hogy két fejfödőjük volt, alul könnyű, vászonból s effölé bőrsüveget húztak. Miután tiszteletüket süvegük levételével szokták kifejezni, azt hitték, hogy a templomban is avval, hogy a süvegüket leveszik, megadják az Istennek kijáró tiszteletet, a vászonfejfödő a fejükön maradhat. Tehát a bolgár-törökök fején vászon (vagy nemez?) turbán, sapka volt, ezt hordták otthon, de amikor kimentek, erre ráhúzták a bőrsüveget. Valóban tudjuk a török népekről, hogy az alsó fejfödő fölé húzzák a kalapot.[1]

[1] V. ö. *Vámbéry*, A magyarok eredete. Bpest, 1882, 307.

entrant dans une église.[1] Cette coiffure n'est sûrement pas identique à la ‚kalensuva' (c'est ainsi que les Bulgares appelaient le chaperon selon notre source arabe), car les Bulgares ôtaient toujours celui-ci — comme Ibn Fadlan nous le fait savoir — quand ils voulaient donner preuve de leur déférence. Vu que les Protobulgares se saluaient en ôtant le chaperon, qu'ils ne remettaient même pas en présence du souverain, — un mortel —, il est impossible qu'ils eussent demandé s'ils pouvaient le garder sur la tête devant Dieu à l'église. En outre l'usage des Bulgares d'ôter le chaperon en signe de déférence, concorde au contraire avec l'usage chrétien qui exige qu'on ôte le chapeau à l'église. Il devait donc leur sembler naturel d'ôter leur chaperon en entrant dans l'église. Que signifiait donc la question, s'il est permis de garder dans l'église leur coiffure (les bandes de toile)? Cela veut dire qu'ils avaient deux coiffures, une légère, de toile, au-dessus et une autre de cuir, le chaperon. Vu qu'ils exprimaient leur déférence en ôtant le chaperon, il leur semblait qu'ils s'acquittaient de leur devoir envers Dieu en ôtant le bonnet et qu'il leur était permis de gar-

52. kép. Férfi ‚Kamennaya baba' Oroszországból.
Fig. 52. ‚Kamennaya baba' masculine trouvée en Russie.

[1] *Dečeff*, l. c. 74.

Hogy szintígy a magyarok is, vászonsapkát vagy turbánt hordtak természetesen otthon vagy ha kimentek, a süvegük alatt, arról Gardīzi győz meg bennünket, aki elmondja, hogy a magyarok öltözete az arabokéhoz hasonló, egyebeken kivül azért is, mert turbánszerű fövegeket viselnek.[1]

Még érdekesebb a férfit ábrázoló szobor *hajviselete*,[2] amely döntő bizonyítékot nyújt arra nézve, hogy a bolgár-török s a magyar előkelők három ágba font hajat viseltek. Eddig u. i. azt tudtuk, hogy a bolgár-törökök nyirott, borotvált fejűek voltak. T. i. az első bolgár kánok Névlajstromában azt olvassuk, hogy az első bolgár kánok nyírott fejűek voltak. De ez a kifejezés egy késői betoldótól származik s csak annyit jelent, hogy a késői utódok emlékeztek arra, hogy az ősök borotválták a fejüket.[3] Valóban a X. századból is van adatunk arra, hogy a bolgárok nyírott, ill. borotvált fejűek voltak. U. i. Liutprand követi jelentésében elpanaszolja, hogy Nikephoros császár az udvari ebéden elébe ültette a bolgárok magyar módra nyirt követét.[4] Ebből az tűnik ki, hogy a X. században a bolgároknak és a magyaroknak nemcsak a hadi taktikájuk és ruházatuk, de a hajviseletük is egyező volt. Ez igen fontos adat a bolgár hajviseletre vonatkozólag, mert a magyarok hajviseletéről több forrás is szól. Igy a salzburgi érsekség püspökeinek panasza szerint a morvák egyebek közt azt a szokást is átvették a magyaroktól, hogy fejüket leborotválták.[5] Regino szerint meg a magyarok bőrig lenyirták a fejüket.[6]

Ebből tehát azt látjuk, hogy a magyarok és a bolgárok leborotválták a fejüket. De azért nem szabad azt hinnünk, hogy a magyarok és

der la coiffure de toile. Les Protobulgares portaient donc à la maison un bonnet, un turban de toile (ou de feutre), mais ils mettaient pardessus un chaperon de cuir quand ils sortaient. En effet, il est connu que le peuple turc porte le chaperon au-dessus d'une coiffure inférieure.[1]

Gardīzi nous fait savoir que les Magyars portaient également (à la maison) un bonnet, ou turban, (qu'ils cachaient par un chaperon quand ils sortaient). Il dit que l'habillement des Magyars ressemblait à celui des Arabes et que leur coiffure surtout était pareille au turban des Arabes.[2]

L'arrangement des cheveux[3] de la statue masculine d'Endže est encore plus intéressant, et nous prouve que les nobles protobulgares et hongrois portaient trois nattes. Jusqu'à présent on pensait que les Protobulgares avaient les cheveux coupés ras. Cette supposition se basait sur un passage de la liste des khans bulgares qui nous dit que les khans bulgares avaient les cheveux coupés. Mais ce passage, intercalé postérieurement, prouve seulement que les descendants se rappelaient que les ancêtres avaient coupé ras leurs cheveux.[4] Nous avons en effet une donnée du Xe siècle qui prouve que les Bulgares avaient la tête rasée : Le parlementaire Liutprand se plaint dans son rapport qu'à l'occasion du repas solennel de l'empereur Nicéphore on avait placé devant lui le parlementaire bulgare, tondu à la manière hongroise.[5] Ce qui prouve que les Bulgares et les Magyars avaient au Xe siècle non seulement la même tactique stratégique et la même manière de s'habiller, mais que leur coiffure aussi était analogue. Ce témoignage relatif à la coiffure des Bulgares est très important, puisqu' en ce qui concerne la coiffure des Magyars, nous possédons plusieurs données. Les évêques de l'ar-

[1] MHK 171. Miután a kőszobrok úgy ábrázolják az elhunytat, hogy vallási szertartást végez, áldozatot mutat be (Vámbéry i. m. 383), természetes, hogy a fején nincs süveg, hanem alsó, kis puha sapka.

[2] V. ö. alábbiakra az Ethn. 1927 évf. megjelent cikkem 23—25 lapjait és Kulturata na prabălgaritĕ, Sofia, 1929.

[3] *Mikkola* J, Chronologie der türkischen Donaubulgaren. JSFOu XXX. 33 (1914) 10. *Fehér Géza*, Imennikăt na părtvitĕ bălgarski chanove. (Az első bolgár kánok Névlajstroma). Godišn. Narodn. Muzei za 1922—25, Sofia, 1927, 280.

[4] *Karácsonyi János*. A honfoglaló magyarok hajviselete. Ethn. VII (1896) 476.

[5] Penitus detonderunt. *Fejér*, Cod. dipl. I. 233, v. ö. *Karácsonyi* id. h, 475.

[6] MHK 322.

[1] Comp. *Vámbéry* : A magyarok eredete (L'origine des Magyars) Budapest, 1882, 307.

[2] MHK 171. Il est naturel que les statues n'aient sur la tête que des bandes de toile, puisqu' elles représentent le défunt célébrant une cérémonie religieuse (Vámbéry l. c. 383), faisant une offrande.

[3] Voir pour ce qui suit mon article, Ethn. 1927, p. 23—25 et Kulturata na prabălgaritĕ Sofia, 1929.

[4] *Mikkola J.* Chronologie der türkischen Donaubulgaren JSFOu XXX 33 (1914) 10 ; Fehér Géza, Imennikăt na părvitĕ bălgarski chanove (Az első bolgár kánok Névlajtroma) Godišn. Narodn. Muzej za 1922—25. Sofia, 1927, 280.

[5] *Karácsonyi J.* A honfoglaló magyarok hajviselete (La coiffure des Magyars à l'époque de l'établissement). Ethn. VII (1896) 476.

bolgárok (legalább is az előkelők) feje egészen le volt borotválva. T. i. míg az idegen források összehasonlítás alapján a ‚hosszúhajú' görögökkel és a ‚szépennyirt' frankokkal[1] szemben borotvált fejűeknek mondják a bolgárokat és a magyarokat, egy magyar forrás pontosabban megmondja, hogy milyen volt a borotvált fejük — legalább is az előkelőké. Eszerint, amikor a magyarok 1045-ben föllázadtak, a lázadók vezére, Vata a pogány hithez való visszapárto-

[1] *Karácsonyi* id. h. 477.

chevêché de Salzbourg p. ex. se plaignent de ce que les Moraves aient appris des Magyars l'usage de se raser les cheveux.[1] Selon Regino les Magyars portaient les cheveux complètement rasés.[2]

Ces données nous prouvent donc que les Magyars et les Bulgares se coupaient les cheveux. Mais cela ne signifie pas encore que les Magyars et les Bulgares, surtout les nobles, se

[1] Penitus detonderunt. *Fejér*, Cod. dipl. I. 233. Comp. *Karácsonyi* l. c. 475.
[2] MHK 322.

53—54. kép. Bolgár-török férfi ‚Kamennaya baba'-ja hátulról (Endže).
Fig. 53—54. ‚Kamennaya baba' d'homme protobulgare vue de derrière (Endže).

lása jeléül leborotválta a fejét, de három fürtöt meghagyott.[1]

Ebből az adatból azt kell hinnünk, hogy Vata hajviselete a hun hajviselet avar változatának felel meg. A hunok u. i. Prokopios szerint elől leborotválták a fejüket, hátul pedig hosszú hajat eresztettek.[2] Vata is leborotválta elől a fejét, de hátul három fürtöt hagyott meg, ami azt jelenti, hogy hátul nem kibontva lógott a haja, hanem ágakba fonva. Valóban ilyen hajviseletre irásos és archaeológiai adataink vannak. És pedig: az avarokról azt olvassuk Theophanesnél, hogy amikor követeik először

fussent rasés complètement. Tandis que les sources étrangères constatent que les Bulgares et les Magyars se rasent les cheveux, contrairement aux Grecs qui portent „des cheveux longs“ et aux Francs qui sont „bien tondus“,[1] une source hongroise décrit plus exactement l' arrangement de leurs cheveux — au moins celui des nobles. Selon cette source, en 1045, lorsque les Magyars se révoltèrent contre la religion chrétienne, Vata, le chef des insurgés, se rasa les cheveux en signe de sa conversion au paganisme, tout en gardant trois boucles.[2]

De cette donnée on peut conclure que la

55. kép. Férfi ‚Kamennaya baba' Oroszországból.
Fig. 55 ‚Kamennaya baba' masculine trouvée en Russie.

jelentek meg Bizáncban, az egész város összeszaladt, hogy megcsodálja pántlikás befont hajfürteiket.[3] Ilyen volt Vata hajviselete is. Az

coiffure de Vata était une variation de la coiffure des Huns portée par les Avares. Selon Procope les Huns se rasaient les cheveux par devant et les laissaient pousser en arrière.[3] Vata aussi se coupa les cheveux par devant, mais il garda trois boucles par derrière, ce qui signifie

[1] Fontes Domestici II. 164: dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinnos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum

[2] Procop. Anecd. c. 7. ed. Haury III, 1, 44 45: *τῶν δὲ ἐν τῇ κεφαλῇ τριχῶν τὰ ἐμπρόσθεν ἄχρι ἐς τοὺς κροτάφους ἀποτεμόμενοι τὰ ὄπισθεν ἀποκρέμασθαι σφίσιν ἐπὶ μακρότατον λόγῳ οὐδενὶ εἴων, ὥσπερ οἱ Μασσαγέται, διὸ δὴ καὶ Οὔννικὸν τὸ τοιοῦτον εἶδος ἐκάλουν.*

[3] Theoph. ed. Bonn. p. 359: *εἶχον γὰρ τὰς κόμας ὄπισθεν μακρὰς πάνυ δεδέμενας πρανδίοις καὶ πεπλεγμένας.* V. ö Corippus ed. Bonn. p. 136: Colubrimodis Avarum gens dira capillis

[1] *Karácsonyi*, l. c. 477.

[2] Fontes Domestici II. 164: dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinnos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum.

[3] Procop. Anecd. c. 7. ed. Haury III. 1, 44-45: *τῶν δὲ ἐν τῇ κεφαλῇ τριχῶν τὰ ἐμπρόσθεν ἄχρι ἐς τοὺς κροτάφους ἀποτεμόμενοι τὰ ὄπισθεν ἀποκρέμασθαι σφίσιν ἐπὶ μακρότατον λόγῳ οὐδενὶ εἴων, ὥσπερ οἱ Μασσαγέται, διὸ δὴ καὶ Οὔννικὸν τὸ τοιοῦτον εἶδος ἐκάλουν.*

a kifejezés, hogy Vata leborotválta a fejét, de három hajfürtöt meghagyott, mint föntebb mondottuk, azt jelenti, hogy elől leborotválta a fejét, hátul pedig három ágba font haja volt. Hogy ez a hajviselet általánosan divatozott a török népeknél, bizonyítja az, hogy a fentebb említett török sírszobrok közül több férfit ábrázoló szobron hátul hatalmas három ágba font hosszú hajfonatot látunk.

Az egyik endžei sírszobor azután meghozta a végleges döntést a bolgár és a magyar előkelők hajviseletének kérdésében, t. i. a férfit ábrázoló szobornak három hosszú hajfonata van (53—54. kép), amiből kétségtelen, hogy az előkelő bolgár-török férfi haja épp úgy három ágba volt fonva, mint az egyebünnen előkerült török sírszobrokon látjuk (55. kép). De bizonyossá teszi ez a lelet azt is, hogy a magyar előkelők hajviselete is ilyen volt. Eddig csak a Vatáról szóló adat állt rendelkezésünkre, amelynek hitelessége — késői eredete s az idegen forrásoknak a magyarok nyírottfejűségére vonatkozó adatai alapján — méltán kétségbevonható volt. Most azonban már nem kétséges, hogy a Vatára vonatkozó adat hiteles, sőt, hogy a magyar előkelők általában három ágba font hajat viseltek, mert ezt találjuk egy bolgár előkelőség sírszobrán, már pedig komoly és megbízható tanú, Liutprand azt állítja, hogy a magyar és bolgár hajviselet egyező volt.

De ha ez így van, mivel magyarázható meg az, hogy Krum kánnak a mádarai lovas domborművön hosszú haja van, feje elől sincs leborotválva? Több török népről olvassuk, hogy hosszú hajat viseltek. Így a türkök haja kínai források szerint kibontva lógott alá, a kazároknak meg ‚asszonyokéhoz hasonlóan' leeresztett hosszú hajuk volt. De ránk nézve a legérdekesebb az, amit Jü-küe-lü népről olvasunk, t. i. hogy főnökeik egészen megtartják és egy violaszín zacskóba kötik a hajukat.[1] Ez arra mutat, hogy e nép fejedelmei különös gondot forditottak a hajukra. Ez alapon azt kell hinnünk, hogy Krum azért hagyta meg egészen a haját, mert ez a fejedelmi család kiváltsága. Tehát a haj az előkelőség jele. Így azután azt hihetjük, hogy a magyar és a bolgár köznép feje egészen le volt borotválva, a főemberek előkelőségük jeléül három hajfonatot

[1] V. ö. *Marquart J.* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 43.

qu'il ne portait pas les cheveux libres, mais tressés en nattes. Nous possédons en effet des données écrites et archéologiques qui nous parlent d'une telle coiffure. Théophane nous raconte que toute la ville de Byzance courut admirer les nattes ornées de rubans des parlementaires avares.[1] La coiffure de Vata devait être de ce genre. Comme je l'ai dit plus haut, Vata se coupa les cheveux par devant, mais il garda trois nattes derrière. Cette coiffure devait être généralisée chez les peuples turcs, vu qu'on voit souvent des statues funéraires masculines avec trois longues nattes.

L'une des statues funéraires d'Endže résout la question de la coiffure des nobles bulgares et magyars. Cette statue masculine a trois longues nattes (fig. 53-54), ce qui prouve incontestablement que le noble protobulgare portait trois nattes, ainsi qu'on le voit aussi sur les autres statues funéraires turques trouvées ailleurs (fig. 55). Mais cette statue nous fait comprende aussi en même temps que les nobles magyars avaient la même coiffure. Jusqu'à présent nous n'avions à notre disposition que la donnée relative à Vata, dont l'authenticité peut avec droit être contestée — vu son origine tardive et la contradiction des données étrangères y relatives. Mais à présent la donnée relative à Vata doit nous apparaître authentique. On peut même supposer avec droit que les nobles hongrois portaient une coiffure à trois nattes, parce que la statue funéraire d'un noble bulgare a une coiffure pareille et que selon l'affirmation de Liutprand, témoin sérieux, la coiffure des Magyars et des Bulgares était semblable.

Mais comment peut-on expliquer la circonstance que le khan Krum, représenté sur le rocher de Madara, porte les cheveux longs qui ne sont même pas coupés par devant? Les sources nous parlent de plusieurs peuples turcs qui portaient les cheveux longs. Selon les sources chinoises les cheveux des Tu-ki-ue-s (=turcs) tombaient librement et les Kazares portaient les cheveux longs ‚à la manière des femmes'. Ce qui a pour nous le plus grand intérêt, c'est le témoignage relatif au peuple Jü-küe-lü, dont les chefs gardaient entiérement leur chevelure et l'enfermaient dans un sac violet.[2] Ce qui prouve

[1] Theoph. ed. Bonn. p. 359: *εἶχον γὰρ τὰς κόμας ὄπισθεν μακρὰς πάνυ δεδέμενας πρανδίοις καὶ πεπλεγμένας.* Comp. Corripus ed. Bonn. p. 136: Colubrimodis Avarum gens dira capillis.

[2] Comp. *Marquart J.* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 43.

hagytak meg, fejedelmeik pedig, mint a legelőkelőbbek, egész hajukat.

De érdekes az endžei szobrok egész felszerelése is. Különösen a férfit ábrázoló szoboré, mert ez jobban megőrzött. A két vállon át pánt, valószínüleg bőrpánt halad a lapockák alá, ott hurkot alkot és a könyökök alatt megy a test előrészére (54. kép). Hasonlót találunk ehhez más török sírszobrokon[1] (v. ö. 41. kép).

que les chefs des peuples turcs attribuaient une grande importance à leurs cheveux. Il est donc très probable que Krum avait gardé tous ses cheveux, parce que c'était un privilège de la famille royale. Les cheveux sont donc le signe de la noblesse. Le peuple devait probablement se raser les cheveux, les nobles ne gardaient que trois nattes, signe de noblesse, tandis que les souverains portaient les cheveux longs.

56. kép Bolgár-török férfi ‚Kamennaya baba'-ja elülről (Endže).
Fig. 56. ‚Kamennaya baba' d'homme protobulgare vue de face (Endže).

A nyakon a pánt és a nyaklánc, mint az a mellékelt képeken szemlélhető, a többi sírszobrokéhoz hasonló. A ruha egy kissé térden alul ér s a két szegély ábrázolva van, ugyan-

Mais l'ajustement des statues d'Endže n'est pas moins intéressant. Surtout celui de la statue masculine qui est la mieux conservée. Deux bandes étroites, peut-être des lanières de cuir, pendent des épaules jusqu'au milieu du dos, où elles se croisent et se rejoignent devant, en passant sous les coudes (fig. 54). On rencontre le même ornement sur d'autres statues funéraires

[1] Sobraine kart. planov i risunkov v Trudam Pervago Arch. Sŭezda. Moskva, 1871. T. I. 7 a., II 13 a, 14 a.

ezt találjuk más török sírszobrokon is.[1] Az öv a kezektől nem látszik, de az övről lelógó tárgyak nyomai megtalálhatók. Más sírszobrokon az övről tegez, szablya, bárd, tűzszerámokat tartó zacskó stb. láthatók, a mi szobrainkat annyira megviselte az idő, hogy a férfit ábrázoló szobor balján csak egy tulipános ruhadíszt s felette egy ruhapántot s jobbról egy bárdnak vagy tegeznek látszó tárgyat találunk (56. kép. V. ö. 57. kép). Lábbelinek nincs nyoma, de hogy a bolgárok is csizmát viseltek, mint azt nehány török sírszobor lábán találjuk, tudjuk abból is, hogy amikor Vladimir 985-ben a ‚nizovski' bolgárok

turques[1] (comp. fig. 41). Les bandes et le collier ressemblent à ceux des autres statues funéraires, comme on peut le voir sur les dessins annexés. La robe couvre les genoux, les deux bordures sont aussi visibles, comme sur les autres statues funéraires turques.[2] La ceinture est cachée par les bras, mais on trouve la trace des objets suspendus à la ceinture. Sur d'autres statues, divers objets : carquois, sabre, hache, petit sac d'ustensiles de feu, pendent de la ceinture. Mais sur notre statue les ravages du temps ont probablement détruit ces objets, de sorte qu'on ne voit qu'un motif ornemental en forme de tulipe

57. kép. Orosz férfi ‚Kamennaya baba'.
Fig. 57. ‚Kamennaya baba' masculine trouvée en Russie.

közül foglyokat ejtett, Dobrynja ezt jelenti fejedelmének : ‚Láttam a foglyokat, mind csizmában vannak'.[2]

Különösen fontos az, hogy e szobrok csészét tartanak a kezükben. Ezt avval a szokással kell magyaráznunk, hogy a török népek úgy tettek esküt, hogy vért ízleltek egy szent

au côté gauche, une bande mince s'arrondissant au bout et un objet qui devait être un carquois ou une hache (fig. 56. comp. fig. 57). On ne voit point de chaussure, quoique les Bulgares, ainsi qu'on le voit sur quelques statues funéraires turques, aient dû porter des bottes, car en 985, lorsque Vladimir fit prisonniers quelques guerriers bulgares de ‚Nizovski', Dobrynja annonce au sou-

[1] *Veselovskij* i. m. Tabl. I. 2, 3, IV. 5, 16, VI. 21, VII. 25, XI. 2, XII. 8, 9.

[2] *Ašmarin*, Bolgary i čuvaši. Kazan, 1902. 25.

[1] Sobraine kart. planov i risunkov v Trudam Pervago Arch. Sǎězda, Moskva, 1871. T. I. 7a, II. 13a, 14a.

[2] *Veselovskij* l. c. tabl. I. 2, 3, IV. 5, 16, VI. 21, VII. 25, XI. 2, XII. 8, 9.

csészéből. Így aztán a csésze igen fontos vallási symbolum lett s természetesen a legfőbb táltos, az uralkodó jelvénye is.

Ugyanilyen szerepe volt az ivóedénynek a skytháknál is, náluk is vallásos symbolum s a fejedelem jelvénye volt. Természetesen azonban, hogy miután az ivóedénynek ugyanilyen jelentősége van a bolgár-törökökön kívül más török népeknél is, a bolgár-törököknél ez ősi török szokás.

verain: ‚J'ai vu les prisonniers: ils étaient chaussés de bottes'.[1]

Ce qui est surtout important, c'est que les statues tiennent une coupe à la main. L'explication de ce fait remonte à l'habitude des peuples turcs de boire du sang dans une coupe sacrée à l'occassion de leurs cérémonies de serment. Cette coupe devint ainsi un symbole religieux très important et en même temps l'insigne du pontife supérieur, du souverain.

Les coupes, symboles religieux et insignes du souverain, jouaient le même rôle chez les Scythes. Mais la coupe avait la même signification chez les autres peuples turcs et il est plus que probable que chez les Protobulgares l'emploi de la coupe doit remonter à un usage ancien turc.

b) *A mádarai lovasdombormű*

Miután az endžei szobrok kétségtelenül vallják, hogy a bolgár-törökök halottaik emlékét császetartó szobrokkal tisztelték meg, nem lehet már kétségünk abban, hogy *a mádarai lovas dombormű* bolgár-török eredetű, e nép legfontosabb szobrászati emléke.

E dombormű, mely a mádarai meredek sziklafalba van vésve (58. kép) s 23 m. magasságig ér, életnagyságú, lépésben haladó lovast ábrázol. A lovas fejét a néző felé fordítja, haja a vállára omlik, ruhája redőkben esik s térden alul ér. A ló első lábai alatt elhajított dárdával átdöfött oroszlán fekszik, a ló mögött meg vadászkutya rohan (59. kép). A dombormű körül s alatta görög nyelvű felirat van,

Miután a feliratról sikerült megállapítanom, hogy Krum kán sírfelirata[1] s azt is, hogy a lovas kezében kehely van, mely a legfontosabb vallási és uralkodói jelvény a bolgár-törököknél, az endžei szobrokkal meg azt igazoltuk, hogy a bolgár-törökök halottaik emlékére császetartó szobrokat állítottak, kétségtelen, hogy itt Krum kán képmásával, síremlékével van dolgunk. Az az ősi szokás, hogy a rokonok kötelességüknek tartották az elhunyt síremlékének elkészítését, megkövetelte, hogy elkészítsék a görögök legyőzőjének s az avarok leigázójának, Krum kánnak a képmását. Sőt egy értékes analogiánk is van. Tud-

[1] *Fehér Géza.* Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Sofia, 1928.

b) *Le cavalier de Madara*

Les statues d'Endže nous attestent indubitablement que les Protobulgares élevaient à la mémoire de leurs défunts des statues funéraires tenant une coupe, ce qui ne laisse plus subsister aucun doute sur l'origine protobulgare du *cavalier de Madara*, qui est le monument sculptural le plus important de ce peuple.

Le relief, haut de 23 m et sculpté dans une roche à pic (fig. 58), représente en dimensions naturelles un cavalier chevauchant au pas. Le cavalier tourne la tête vers le spectateur, ses cheveux tombent sur les épaules, sa robe lui couvre les genoux en formant des plis. Un lion percé par un épieu gît devant les pattes de devant du cheval et un chien de chasse se précipite derrière le cheval (fig. 59). On trouve une inscription grecque tout autour du relief, ainsi qu'au dessous.

Je suis parvenu à établir que c'est une inscription relatant la vie et les exploits du khan Krum[2] et que le cavalier tient la coupe dans la main qui fut chez les Protobulgares le symbole religieux le plus important et l'insigne du souverain. Sachant d'un autre côté que les Protobulgares élevaient des statues funéraires à coupe à la mémoire de leurs défunts, nous pouvons être certains que nous nous trouvons ici en face de la statue funéraire du khan Krum. L'usage ancien qui obligeait les parents à élever un mo-

[1] *Ašmarin,* Bolgary i čuvaši, Kazan, 1902. 25.

[2] *Fehér Géza,* Die Inschrift der Reiterreliefs von Madara. Sofia, 1928.

58. kép. Mádara. A sziklafal a lovasdomborművel. — **Fig. 58.** Madara. Le rocher avec le relief du cavalier

juk, hogy egy másik török kultúrnépnél, a türköknél is az volt a szokás, hogy elkészítették a meghalt uralkodó képmását s ezenkívül szikllába vésték tetteinek a leírását. Tehát a türkök ugyanolyan módon örökítették meg kágánjaik emlékét, mint a bolgár-törökök Krum kánét: elkészítették a képmását és a tetteiről szóló feliratot.

Az emlék bolgár-török eredetét a következők bizonyítják: 1. Ilyenfajta sziklarelief egy európai néptől sem maradt ránk. Tehát maga az idea, hogy a fejedelem emlékét szikladomborművel örökítsék meg, keleti. S ez épen a bolgár-törökök kaukázusi hazájának szomszédságában, Perzsiában nagyon is divatos volt (60. kép). Tehát az ideát a bolgár-törökök magukkal hozták keletről.

2. Maga az a hely, ahol a lovasdomborművet kivésték, Mádara, bolgár-török központ volt, itt bolgár-török épületek, feliratok stb. kerültek elő.

3. A dombormű körül levő felirat Krum kán sírfelirata.

4. A részletek a bolgár-törökökre vallanak: A mester a lovas kezébe kelyhet ad — vallási és káni jelvény a bolgár-törököknél. A kopja hegye mellé lófarkat faragott zászlóúl — I. Miklós pápa irásából tudjuk, hogy a lófark a bolgár-törökök zászlaja volt.[1] A lovasnak hosszú

[1] *Dečeff* i. m. 42: „indicatis vos hactenus in signo militari caudam equi portasse."

nument à leurs défunts, exigea aussi des Protobulgares de faire sculpter l'image du khan Krum, vainqueur des Grecs et des Avares. Il est connu qu'un autre peuple turc, les Tu-ki-ue, avait aussi la coutume d'élever des statues aux défunts et de graver dans des roche la description de leurs exploits. Les Tu-ki-ue célébraient donc le souvenir de leurs khagans de la même manière que les Protobulgares celui du khan Krum.

L'origine protobulgare du monument est prouvée par les faits suivants:

1. Aucun peuple européen ne nous a laissé un semblable relief, sculpté dans une roche. L'idée, de faire éterniser le souvenir du souverain par un relief sculpté dans une roche, doit

59. kép. Mádara. A lovas szikladombormű.
Fig. 59. Madara. Le cavalier.

avoir une origine orientale. Cet usage existait justement en Perse, dans le voisinage de la patrie du Caucase des Protobulgares (fig. 60). L'usage dut donc être transplanté de l'Orient par les Protobulgares.

2. Madara, l'endroit même, où se trouve le relief fut un centre de culture protobulgare dans lequel on a trouvé aussi d'autres monuments des constructions protobulgares, une inscription, etc.

3. L'inscription gravée dans la roche autour du relief est l'inscription funéraire du khan Krum.

4. Les détails même indiquent l'origine protobulgare de la statue: le cavalier tient une coupe à la main, emblème religieux et insigne de la dignité royale chez les Protobulgares. On

haja van, ami a bolgár-törököknél a fejedelem privilégiuma, szemben az egyszerű néppel, amelynek teljesen le volt a feje borotválva s az előkelőkkel, akik fejüket elől leborotválták, de előkelőségük jeléül hátul három hajfonatuk volt.

Kétségtelennek kell tehát tartanunk, hogy a dombormű egy bolgár-török kánt ábrázol és pedig Krumot.[1]

Sőt azt is mondhatjuk, hogy nemcsak, hogy bolgár-törökök megrendelésére készült, nemcsak, hogy bolgár-törökök ízlésének és fogalmainak megfelelő ez a dombormű, de mestere is bolgár-török. Nem mond ennek ellent az, hogy ez az emlék művészi alkotás. Mint már fentebb mondottam, az az ősidők óta fennálló szokás, hogy mindenki kötelességének tartotta, hogy elhunyt rokona emlékére császetartó szob-

voit attachée près du fer de l'épieu la queue de cheval qui servait d'étendard. Il est connu par la réponse du Pape Nicolas I. que la queue de cheval servait d'étendard aux Protobulgares.[1] Le cavalier porte des cheveux longs, ceci était le privilège des souverains, contrairement au peuple qui devait se raser les cheveux, et aux nobles, qui tout en se faisant couper les cheveux ras par devant portaient trois nattes en arrière.

Il est donc sûr que le relief représente un khan protobulgare et que c'est Krum lui-même.[2]

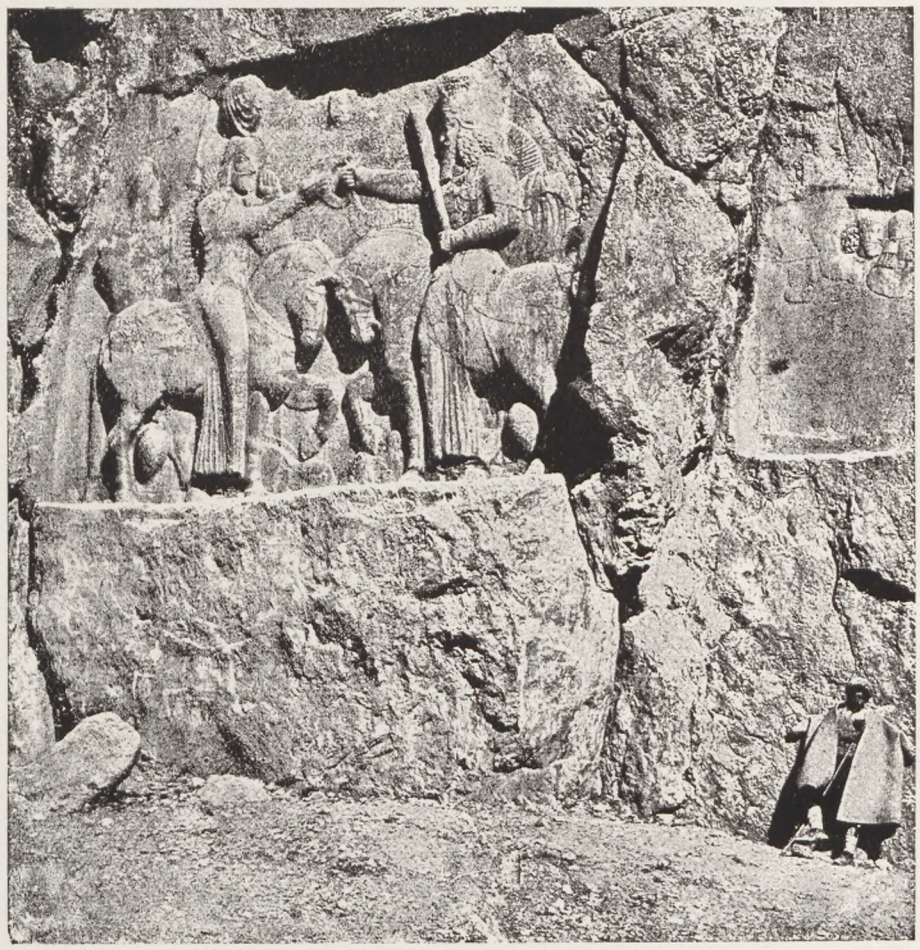

60. kép. Szasszanida szikladombormű.
Fig. 60. Relief sassanide sculpté dans la roche.

On peut non seulement admettre que le relief a été exécuté sur l'ordre des Protobulgares, mais même qu'il doit être l'oeuvre d'un sculpteur protobulgare. La qualité d'oeuvre vraiment artistique ne contrarie point notre sup-

[1] L. a fentiekre vonatkozó adatokat az Ethnogr. 1927. évf.-ban megjelent cikkemben. Hogy nem thrák lovas, arra nézve l. *Kacaroff* cikkét a Madarskijăt konnik (=Madarai lovas) c. kiadványban, Sofia, 1925, 32—33.

[1] *Dečeff* l. c. 42: ‚indicatis vos hactenus in signo militari caudam equi portasse.'

[2] Voir pour ce qui précède mon article Ethn. 1927, *Kacaroff* dans son article ‚Madarskijat Konnik' [le cavalier de Madara], Sofia, 1925, 32—33 prouve que ce n'est pas un cavalier thrace.

rot készíttessen, állandó munkával látta el a hazai szobrászmestereket s biztositotta a szobrászat fejlődését. Ez az ősi szobrászat szasszanida hatáson új kompozíciókhoz jutott. Ilyen volt az oroszlánra vadászó fejedelem ábrázolása, amely nagyon ősi, keleti eredetű s nagyon elterjedt volt a szaszanidáknál s mint a leletek mutatják, midenfelé elkerültek a keleti uralkodókhoz a szasszanida edények (61. kép) és szőnyegek, amelyeken ilyen jelenetek vannak[1]. Ilyen edények és szőnyegek voltak a bolgár-török kánok és előkelők birtokában is, sőt bizonyára bolgár-török ötvösök is készítettek hasonló edényeket szasszanida mintáik után : a bolgár kincsnek számított ú. n. Attilakincs egyik edényén is van párducra vadászó lovasfejedelem (62. kép). De a mádarai lovasdombormű

position. Comme j'ai déjà eu l'occasion de le dire, l'usage ancien qui voulait que l'on érige une statue funéraire à coupe aux défunts, fournissait assez de travail aux sculpteurs et assurait le développement de la sculpture. Cette ancienne sculpture s'enrichit de nouvelles compositions sous l'influence sassanide. Telle fut la représentation du souverain chassant le lion, qui est d'origine orientale très ancienne et très répandue chez les Sassanides. D'après le témoignage des trouvailles, tous es souverains orientaux possédaient des vases (fig. 61.) et des tapis sassanides,[1] ornés de semblables représentations. Les khans et les nobles protobulgares avaient aussi des vases et des tapis pareils et les orfèvres protobulgares devaient également en faire de semblables d'après le modèle sassanide. On retrouve

61. kép. Szasszanida edény.
Fig 61. Vase sassanide.

kompozíciója nem az emez edényeken és szőnyegeken levőnek egyszerű átvétele, hanem ennek kontaminációja egy másik kompozícióval. T. i. itt nem az oroszlánvadászás van ábrázolva, mint az ismert szasszanida edényeken, hanem az oroszlán legyőzése utáni momentum. A lovas nyugodtan, büszkén halad, lábai alatt hever a legyőzött oroszlán. Ugyanígy az Attilakincs egyik legrealisztikusabb jelenete sem a küzdelmet ábrázolja, hanem a győzelem utáni momentumot: a lovas nyugodtan halad, már a harc után van, övén a győzelmi jelvény, a legyőzött ellenség feje függ, bal kezével hajánál

le même sujet, le souverain chassant à la panthère, sur un vase du „trésor d'Attila", considéré comme trésor bulgare (fig. 62). Le relief de Madara ne copie pas simplement la composition de ces vases, mais présente une contamination avec une autre composition. Ce n'est pas la chasse qui y est représentée, mais le moment où le lion succombe. Le cavalier chevauche lentement, fièrement et le lion mort gît à ses pieds. Une scène très réaliste du „trésor d'Attila" représente également le moment de la victoire après la lutte : un cavalier s'avance lentement, portant l'insigne de la victoire, la tête de l'ennemi vaincu suspendue à la ceinture, de sa main

[1] *Kondakoff N. P.* Očerki i zamětki po istorii srednevěkovago iskusstva i kultury, 88—89.

[1] Comp. *Kondakoff N. P.* Očerki i zamětki po istorii srednevěkovago iskusstva i kultury, 88—89.

fogva hurcol egy foglyot (63. kép). Szintúgy a a szasszanida sziklareliefek is mutatnak példát arra, hogy a legyőzött ellenség a ló lába mellett hever. Tehát itt nem oroszlánra vadászó vagy ellenséggel küzdő fejedelem van ábrázolva, hanem győztes fejedelem. Ez a mádarai lovas domborműben, mint Krum kán síremlékében egészen természetes. A bolgár-törökök nagy szasszanida mintákból ismerték a két kompozi-

gauche il traîne un captif par les cheveux (fig. 63). Quelques reliefs sassanides représentent aussi l'ennemi gisant aux pieds du cheval. Ce ne fut donc pas le souverain chassant ou luttant qui y fut représenté, mais le souverain vainqueur. Ce n'est que naturel dans le cas du relief de Madara qui représente le khan Krum. Les Protobulgares connurent les modèles sassanides de ces deux compositions, la chasse au lion et le

62. kép. Az ‚Attilakincs' párducra vadászó fejedelme.
Fig. 62. Souverain chassant à la panthère (trésor dit d'Attila).

ciót (az oroszlánra vadászó és a triumfáló fejedelem) — bizonyára már a szasszanida művészek összeolvasztották így e két kompoziciót s így a bolgár művészek készen kapták —, de az alakokat egészen természetesen, minden stilizáció nélkül dolgozták ki. Ennek az lehet a magyarázata, hogy bár a művészi elgondolásuk egészen keleti maradt, technikájuk a hellenisztikus művészet hatása alatt állott.[1] Ez a hatás

souverain triomphant que les artistes sassanides avaient déjà unis, de sorte que les Protobulgares la reçurent dans cette forme, mais ils l'éxécutèrent sous un style réaliste sans stylisation. Cette circonstance s'explique par la supposition que, bien que leur conception artistique fût restée orientale, l'exécution technique de leur art se transformait sous l'influence des ouvrages de l'art hellénistique.[1] Cette influence se faisait déjà

[1] *Filoff* legújabban azt írja, hogy a bolgár-török mű-

[1] Filoff dit récemment que dans tous les monu-

már a bolgárok keleti hazáiban is erős volt. Még inkább mai hazájukban. Hiszen tudjuk, hogy maguk a bolgár-török kánok is elhozták az általuk elfoglalt bizánci területekről a szobrokat, de bizonyára Bulgária területén is maradt elég szobrászati emlék. Ugyanígy a bolgár-török ötvös-

sentir dans les patries orientales des Bulgares pour devenir dans leur patrie actuelle plus efficace encore. Les khans protobulgares s'emparèrent des statues byzantines et les firent transporter dans leur capitale, mais on peut supposer qu'ils en trouvèrent aussi en Bulgarie. Les motifs de l'orfèvrerie protobulgare restent aussi orien-

63. kép. Az ‚Attilakincs' triumfáló lovasa.
Fig. 63. Cavalier trioumphant (trésor dit d'Attila).

vészet összes emlékeiben keletről hozott szasszanida tradició kereszteződik helyi görög-római művészeti hagyományokkal. Így a mádarai lovasdombormű is kompozició és koncepció tekintetében a szasszanida sziklareliefekhez áll legközelebb, de stilus tekintetében a helyi görög-római művészi alkotásokhoz, különösen az ú. n. thrák lovasokhoz. V. ö. Zlatorog X, 3—4.

ments de l'art protobulgare une tradition sassanide venant de l'Orient s'entrecroise avec la tradition de l'art gréco-romain. Au point de vue de la composition et de la conception, le relief équestre de Madara se rapproche des reliefs sassanides, mais au point de vue du style il présente des affinités avec les monuments gréco-romains locaux, spécialement avec les cavaliers thraces. Comp. Zlatorog, X. 3–4.

ség motivumai is általában orientálisak maradtak, de a technika már hellenisztikus, illetve bizánci hatás alatt állott.

Összefoglalom : tudjuk, hogy ilyen lovasábrázolások már igen ősi korban nagyon elterjedtek voltak. Kehelytartó lovast találunk a skytha művészetben is, de találhatók ilyen lovasok egészen keleten, Kínában is. De ezek az emlékek nem hatottak közvetlenül a bolgár-törökökre. Szintúgy nem hatottak közvetlenül a perzsa domborművek sem, csak annyiban, hogy átültették a gondolatot a bolgár-törökök lelkébe, hogy egy nagy fejedelem emlékének ilyen a megfelelő megörökítése. A kompozició a szasszanida művészet két nagyon ismert kompoziciójának összeolvasztása, ami természetesen már megvolt a szasszanida művészetben is. De ezt a kompoziciót a szobrász a bolgár-törökök izlésének és fogalmainak megfelelően dolgozta ki s emellett minden konvenció nélkül, bizonyára már a hellenisztikus, illetve bizánci emlékek hatása alatt álló technikával.

taux, tandis que l'exécution technique est déjà sous l'influence hellénistique resp. byzantine.

Résumant ce que je viens d'exposer, nous pouvons constater ce qui suit : les représentations équestres étaient très répandues à l'époque ancienne. On rencontre ces cavaliers tenant la coupe dans l'art scythe, mais aussi dans le lointain Orient, jusqu'en Chine. Cependant ces monuments n'eurent pas d'influence directe sur l'art protobulgare, pas plus que les reliefs perses, mais c'est à la Perse que les Protobulgares empruntèrent l'idée d'élever de semblables statues à la mémoire du souverain. La composition est le résultat de la contamination de deux compositions qu'on trouve dans l'art sassanide, cette pénétration des deux thèmes se faisait déjà remarquer dans l'art sassanide. Mais le sculpteur protobulgare exécuta la composition conformément au goût et à la conception des Protobulgares, et même sans stylisation, avec une technique hellénistique, resp. influencée par les monuments byzantins.

c) *Más domborművek*

Filoff a bolgár-török művészet emlékei közé sorolja még a következőket :[1]

c) *Autres reliefs*

Filoff considère comme protobulgares les monuments suivants :[1]

64. kép. Stara-zagorai kőlap oroszlánrelieffel.
Fig. 64. Dalle provenant de Stara-zagora avec un lion sculpté.

Stara-Zagoraból a szófiai bolgár nemzeti múzeumba került négy vörös homokkőlap. Mind a négyen egy-egy (három oldalról egyszerű ke-

Quatre grandes dalles de grès rouge, ornée chacune d'un bas-relief représentant un animal:

[1] *Filoff B.* Starobălgarsko izkustvo. Sofia. 1924. 11—12. E részben Filoff szives engedelmével a sajtó alatt levő új német kiadás kéziratát használtam.

[1] *Filoff B.* Starobălgarsko izkustvo. Sofia, 1924 11—12. M. Filoff a bien voulu me permettre de tirer profit pour ce chapitre des résultats contenus dans la nouvelle édition allemande sous presse de son ouvrage.

retbe foglalt) alacsony dombormű van, amelyek inkább a fametszés, mint a szobrászat stílusát mutatják. Az egyiken egy felugró oroszlán van stilizált farkavéggel (64. kép), a másikon egy erősen stilizált kétfejű sas (65. kép), a harmadikon egy küzdő griff (66. kép) fölemelt első lábakkal. A negyediken egy az élet forrása két oldalán űlő pávapár (67. kép).

Ezek a domborművek Filoff szerint a VII. —VIII. századból valók és a nagyszentmiklósi edények állatábrázolásaival vannak közeli ro-

un lion les pattes de devant levées, la tête de face (fig. 64), un aigle à deux têtes (fig. 65), un griffon prêt à entrer en lutte (fig 66) et deux paons affrontés aux côtés de la source de vie (fig. 67).

Ces reliefs proviennent selon Filoff des VIIe—VIIIe siècles et se rapprochent des dessins sur les vases de Nagyszentmiklós : La touffe de la queue du lion est stylisée de la même manière que celles des animaux du trésor de Nagyszentmiklós, les ailes de l'aigle à deux

65. kép. Stara-zagorai kőlap kétfejű sasrelieffel.
Fig. 65. Dalle provenant de Stara-zagora avec l'aigle bicéphale.

66. kép. Stara-zagorai kőlap griffrelieffel.
Fig. 66. Dalle provenant de Stara-zagora avec un griffon sculpté.

konságban: Az oroszlán farkának a vége úgy van stilizálva, mint a nagyszentmiklósi kincs egyes állataié, a kétfejű sas szárnyai, mint a nagyszentmiklósi kincs sasáé, a griff szárnyai és a sörénye, mint a nevezett kincs állatalakjaié. De nemcsak stílusuk, de tárgyaik tekintetében is megegyeznek a stara-zagorai domborművek a nagyszentmiklósi kincs edényeinek ábrázolásaival, sőt az is, hogy a pávajelenet a keresztyén művészetből való, amellett szól Filoff szerint, hogy a stara-zagorai domborművek bolgár-török eredetűek. T. i. a bolgár-török építészet alkotásai, a nagyszentmilósi kincs és a mádarai lovas dombormű is, tehát a bolgár-török művészet összes eddig ismert emlékei épen úgy a keleti-szasszanida és keresztyén-hellenisztikus elemek keveredését mutatják, mint a stara-zagorai domborművek.

Filoff szerint ugyan-e korból való a stara zagorai megye nova-zagorai járásából a bolgár nemzeti múzeumba került márvány oszlopfő, amelynek egyik oldalán egy állatküzdelem-jelenet van: elefántot (?) megtámadó griff (68. kép). E griff szárnyai és sörénye úgy vannak stilizálva, mint a stara-zagorai kőlapok és a nagyszentmiklósi kincs edényeinek állatalakjaié. Az oszlopfő másik oldalán Filoff szerint egy sas van, amelynek szárnyai más módon vannak stilizálva.

Szintígy bolgár-török hatást keres Filoff a têtes comme celles de l'aigle de Nagyszentmiklós, les ailes et la crinière du griffon comme celles des animaux du „trésor d'Attila". Non seulement le style, mais aussi les motifs des reliefs de Stara-Zagora ressemblent à ceux des sujets du „trésor d'Attila". De plus, la circonstance, que la scène des paons vient de l'art chrétien, prouve aussi, selon Filoff que les reliefs remontent à une origine protobulgare, vu que „le trésor d'Attila" et le cavalier de Madara, ainsi que les monuments de l'architecture c. à d. tous les monuments de l'art protobulgare en général présentent ce mélange d'éléments sassanides et chrétiens-helléniques, comme les reliefs de Stara-Zagora.

De la même époque serait, d'après Filoff,

67. kép. Stara-zagorai kőlap az élet forrása mellett ülő pávapár-relieffel.
Fig. 67. Dalle provenant de Stara-zagora avec les paons acconstant la source de vie.

un chapiteau de marbre conservé au Musée National et provenant du district de Nova-Zagora (département de Stara-Zagora). Le chapiteau est orné sur l'une des faces d'une scène de combat d'animaux représentant un griffon luttant contre un éléphant et lui mordant le cou (fig. 68). Les ailes et la crinière de ce griffon sont analogues aux ailes et à la crinière des animaux sur les dalles de Stara-Zagora et sur les vases du „trésor d'Attila". L'autre côté du chapiteau est orné — selon Filoff — d'un aigle aux ailes étendues.

Filoff cherche également dans les frises de l'église de Drĕnovo de Macédoine, conser-

makedóniai drĕnovói templomnak a szófiai múzeumban őrzött márvány frizdarabjaiban is (69. kép), amelyek valószínűleg egy VIII—IX. századi stobii templomból kerültek Drĕnovóba. A friz egy griffjének a szárnya megfelel a stara-zagorai griff szárnyának, analógiái egy amivées au Musée de Sofia (fig. 69) et provenant probablement d'une des églises de Stobi des VIIIe—IXe ss., une influence protobulgare. Les ailes d'un griffon de la frise sont analogues à celles du griffon de Stara-Zagora. Des formes analogues se trouvent sur la frise d'Amida

68. kép. A nova-zagorai oszlopfő állatküzdelmi jelenetei.
Fig. 68. Chapiteau provenant de Nova-Zagora avec une scène animaux en lutte.

dai (909—910. év) és egy skripui (873—74. év) frizen találhatók. A friz két madarának meg egy tigranocertai márványlapon találjuk meg a megfelelőjét.

(l'an 909—910) et sur celle de Skripu„ (l'an 873—74). Des oiseaux analogues aux deux oiseaux de la frise se trouvent sur la „plaque de marbre de Tigranocerta.

69. kép. A drĕnovói (Makedónia) frizdarabok.
Fig 69. Fragments de frise provenant de Drĕnovo (Macédoine).

A fentiekhez hozzá kell tennünk még azt, hogy az oszlopfő, amelyen az elefántot megtámadó griff van, nem magából Stara-Zagorából, hanem a nova-zagorai járásból került a bolgár

Nous devons ajouter en outre que le chapiteau orné d'un griffon attaquant un éléphant ne provient pas de la ville même de Stara-Zagora, mais a été apporté au Musée de Sofia

nemzeti múzeumba. Ennek az oszlopfőnek nemcsak, mint Filoff mondja, a griffje azonos a stara-zagorai egyik kőlap griffjével, hanem a másik oldalán lévő állatalak másait is megtaláljuk az egyik kőlapon. T. i. az oszlopfő egyik oldalán egy kiterjesztett szárnyú pávát (nem, mint Filoff mondja, sast) találunk, amely ha más helyzetű is, teljesen egyező az egyik kőlap két pávájával. Ennek igazolására itt adom az oszlopfő eddig ki nem adott jobb oldalának fényképét (70. kép). Nem közölték eddig az oszlopfő harmadik oldalát sem, amelyen felágas-

du district de Nova-Zagora. Non seulement le griffon, comme le dit Filoff, mais aussi la figure animale sculptée sur l'une des faces du chapiteau est analogue à la figure de l'une des dalles : un paon (et non pas un aigle comme l'affirme Filoff) faisant la roue, qui quoique différemment posé, est tout à fait semblable aux deux paons sur l'une des dalles. A l'appui de notre affirmation nous donnons ici une photographie de ce côté inédit du chapiteau (fig. 70). La troisième face du même chapiteau n'a pas été publiée non plus, elle est ornée d'un renard

70. kép. A nova-zagorai oszlopfő pávája.
Fig. 70 Chapiteau provenant du district de Nova-Zagora avec la figure d'un paon faisant la roue.

kodó róka (?) van, előtte meg griff volt, amint azt szárnyának megmaradt kis darabja mutatja (71. kép).

Nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy az oszlopfő és a kőlapok eredetileg egyazon, stara-zagorai keresztyén templom díszítéséül szolgáltak s csak az anyag rovására írandó az, hogy az oszlopfő domborművei durvábban vannak kidolgozva, mint a kőlapokéi. Már pedig históriai okok teljesen kizárják azt a lehetőséget,

(?) bondissant et devant lui devait se trouver un griffon comme l'indiquent les faibles restes de plumage (fig. 71).

Nous devons admettre, comme très naturel, que les chapiteaux et les dalles aient primitivement servi à la décoration de la même église de Stara-Zagora et seule la différence dans la qualité de la pierre employée explique le travail plus grossier du relief sur le chapiteau. Mais il est historiquememt impossible qu'aux

hogy a VII—VIII. században Stara-Zagorában keresztyén templom épülhetett volna bolgár-török uralom és művészet hatása alatt. Igy tehát, ha itt bolgár-török emlékekkel volna dolgunk, az emlékek a későbbi korba teendők, legkorábban a IX. század végére.

A végleges döntést természetesen a művészettörténészekre kell hagynunk. Annak, aki a kérdés vizsgálatára vállalkozik, nem szabad figyelmen kívül hagyni a következőket:

1. Meg kell vizsgálni a nova-zagorai oszlopfőnek két eddig ki nem adott állatábrázolását is.

VII—VIIIe ss. sous la domination des Protobulgares et sous l'influence de leur art, ait été construite à Stara-Zagora une église chrétienne. Ainsi, si nous avions réellement devant nous des monuments de l'art protobulgare, ces monuments ne pourraient être datés d'une époque antérieure à la fin du IXe s.

La question ne peut être définitivement résolue que par les historiens de l'art. Celui qui entreprendrait l'étude de cette question devrait prendre en considération les faits suivants:

1. Seul un côté du chapiteau a été étudié, l'étude des deux autres faces est à faire.

71. kép A nova-zagorai oszlopfő róka-féle négylábú állat-domborműve.
Fig. 71. Chapiteau provenant du district de Nova-Zagora avec un relief de quadrupède (renard ?)

2. A IX. század végéig e területen nem képzelhető el bolgár uralom és bolgár-török művészet hatása alatt épült keresztyén templom.

3. Kondakoff az analógiák alapján a XI—XII. századra gondol, de a végleges következtetés levonásától visszatartotta egy tévedése, azt gondolta, hogy Preslav a nova-zagorai járásban van s így azt mondja, hogy a nova-zagorai oszlopfő Preslav romjaiból került elő.[1]

[1] *Kondakoff N. P.* Očerki i zamětki po istorii srednevěkovago iskusstva i kultury. 101—132.

2. Il est impossible que dans le territoire de Stara-Zagora avant le Xe s. une église chrétienne ait pu être construite sous la domination des Protobulgares et sous l'influence de leur art.

3. En se basant sur des monuments analogues appartenant à d'autres régions, Kondakoff pensait aux XI-XIIe ss., mais une erreur l'empêchait d'arriver à la conclusion qu'on pouvait attendre: il croyait que Preslav se trouvait dans le district de Nova-Zagora et c'est pourquoi il fai-

A drěnovói frizdarabokról, mint láttuk, Filoff azt mondja, hogy a VIII—IX. századból valók. Eggernél meg a stobii ásatások eredményeinek leírásában azt olvassuk, hogy ez utóbbiak a nemrégiben kiásott V. századi stobii templom romjaiból kerültek Drěnovóba.[1] De az eddig kiásott stobii anyag nem bizonyítja ezt. Filoff egy VIII—IX. századi stobii templomra gondol, de bizonyára itt egy a VIII—IX. századnál jóval régibb stobii templom frizdarabjaival van dolgunk, ha nem is épen az eddig kiásott V. századi

sait provenir le chapiteau des ruines de Preslav.[1]

Filoff dit, comme nous l'avons déjà vu, que les parties de la frise trouvée à Drěnovo, sont des VIIIe—IXe ss. Egger, dans son compte rendu des fouilles à Stobi, croit que les parties de la frise ont été apportées à Drěnovo des ruines de l'église dernièrement découverte à Stobi et datant du Ve s.[2] Mais les matériaux provenant de cette église et publiés jusqu'à présent semblent plutôt contredire son opinion. Filoff pense à une église de Stobi des VIIIe—

72. kép. A preslavi márványlap szárnyas oroszlánnal.
Fig. 72. Marbre sculpté provenant de Preslav avec un lion ailé.

temploméival. Igy azután e domborművek orientális volta nem keresendő a bolgár-török művészet hatásában.[2]

*

[1] *Egger R.* : Die städtische Kirche von Stobi. Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst, XXIV (1928) 43.

[2] Nem gondolhatunk-e ama bolgár-törökök hatására, akik 670 körül Makedóniába, az ú. n. keramisiai síkságra telepedtek ?

IXe ss. Il est probable que nous avons devant nous des fragments provenant d'une église de Stobi de beaucoup antérieure aux VIIIe—IXe ss., qui pourrait être une église autre que celle dont parle Egger. De cette façon le caractère oriental

[1] *Kondakoff* N. P. Očerki i zamětki po istorii srednevěkovago iskusstva i kultury. 101 – 102.

[2] *Egger R*, Die städtische Kirche von Stobi. Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst. XXIV (1928) 43.

Viszont kétségtelenül a bolgár-törökök hagyatékának kell tartanunk egy emléket, amelyet Filoff nem említ. Preslav egy házába volt beépítve s onnan a mult évben a preslavi múzeumba került egy 0·57 m. hosszú, 0·37 m. széles és 0·25 m. vastag márványlap. (Mai formájában csak egy darabja az eredeti hatalmas márványlapnak.) A felső szélén levéldísz van, ez alatt pedig a jobb oldalon egy keret felső bal sarka, amelyben levéldísz kezdődik, a bal oldalon pedig egy oroszlántestű, felfelé álló szárnyú állat halad (72. kép).

Az állat szárnya, melynek kezdete pajzs formájú, a mellső lábaiból nő ki, amint ez általános a keleti griffeknél. Ugyanilyen, alul kerek pajzsszerű formával kezdődnek a szasszanida szárnyas oroszlánok és griffek szárnyai,[1] de az „Attila-kincs" néhány griffjének a szárnyai is. Sőt egyáltalán az összes keleti szárnyas állatábrázolásokon megtalálható ez. A szárny állása olyan, mint a hatrai szárnyas oroszlánoké, de sok megfelelő található a szasszanida állatábrázolásokban is. A preslavi oroszlántestű állat feje letöredezett, de a ma megőrzött részből is biztosan megállapítható, hogy a hatrai szárnyas oroszlánok fejével volt egyező (73. kép).

Ez a művészi kidolgozású szárnyas oroszlán teljesen megfelel a hasonló szasszanida

[1] *Sarre*, Die Kunst des alten Persien, Berlin. 1922. Taf. 102, 116, 135 stb.

des reliefs pourrait difficilement s'expliquer par une influence de l'art protobulgare.[1]

*

Mais une autre trouvaille que Filoff ne mentionne pas, doit certainement être considérée comme un monument protobulgare. C'est un bloc de marbre long de 0·57 m, large de 0·37 m, épais de 0·25 m, qui fut trouvé dans le mur d'une maison de Preslav et se trouve actuellement au musée de cette ville. (Dans sa forme actuelle ce n'est plus que le fragment d'un grand bloc de marbre). Il est orné en haut d'un motif de feuillage, au-dessous et à droite on aperçoit le coin supérieur d'un cadre, dans lequel on trouve également un dessin de feuilles, le côté gauche du bloc est orné d'une figure

73. kép. Hatrai relief. — **Fig. 73.** Relief de Hatra.

d'animal à corps de lion, ayant des ailes relevées. (fig. 72.).

Les ailes qui ont la forme d'un bouclier s'attachent aux jambes de devant et ceci est la caractéristique des griffons orientaux. Les ailes des lions et des griffons sassanides ont cette même naissance en forme de bouclier rond,[2] ainsi que quelques griffons du „trésor d'Attila". Même les ailes de tous les animaux ailés orientaux sont semblables. La disposition des ailes est pareille à celle des lions de Hatra,

[1] Ne pourrait-on pas penser à une influence de la part de ces Protobulgares qui aux environs de l'an 670 s'établirent en Macédoine dans la plaine dite Keramision ?

[2] Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin, 1922, tabl. 102, 116. 135 etc.

emlékeknek. A mai Preslav városka épületébe bizonyosan a régi Preslav romjaiból került s minden valószínűség szerint Omurtag palotájának falát díszítette ez a márványlap.

Valóban tudjuk, hogy a bolgár-törökök nagyon kedvelték az oroszlánábrázolásokat. Mutatja ezt a mádarai dombormű oroszlánján kivül az is, hogy Omurtag čatalari felirata szerint tičai palotájában, tehát épen a preslavi várban, két oroszlánt állíttatott fel — bizonyára palotája bejáratának díszítésére.

E szép preslavi darabbal tehát megszereztük a bolgár-török szobrászat emlékeinek a számát.

*

Theophanes egy adata is bizonyítja, hogy a bolgár-törökök kedvelték a szobrokat, eszerint Krum, amikor Konstantinápoly környékét elpusztította, a Szent Mammas ércszobrait (és márványoszlopait) szekerekre rakatta és Bulgáriába vitette.[1]

mais on trouve de nombreuses analogies dans les représentations d'animaux sassanides aussi. La tête de l'animal à corps de lion est cassée, mais le fragment que nous possédons suffit pour nous prouver qu'elle devait être pareille à la tête des lions ailés de Hatra (fig. 73).

Ce lion ailé, artistement travaillé, a des analogies exactes dans des monuments sassanides. Le bloc de marbre, trouvé dans le mur d'une maison de la ville actuelle de Preslav provenait sûrement des ruines de l'ancienne Preslav et devait orner autre-fois le mur du palais d'Omurtag.

Il nous est connu en effet que les Protobulgares aimaient les figures de lions. Ce que prouve aussi, outre le relief de Madara, l'inscription d'Omurtag de Čatalar, qui nous dit qu'Omurtag fit ériger dans son palais de Tiča, donc dans la forteresse de Preslav. deux lions qui probablement ornaient l'entrée du palais.

Ce beau monument de Preslav complète la série des monuments de la sculpture protobulgare.

*

Un passage de Théophane nous prouve également que les Protobulgares affectionnaient les statues. Ce passage nous fait savoir que Krum, ayant dévasté les environs de Constantinople, fit transporter en Bulgarie dans des chariots les statues d'airain (et les colonnes de marbres) de Saint Mammas.[1]

d) *Devtašlar*

Nagyon érdekesek a különösen Pliska körül nagy számban előforduló óriási kőtömb-csoportok, az ú. n. *Devtašlar* = ördögkövek. Eredetileg szabályos, 5×5, 7×7, 9×9-es stb. négyszögű csoportokban álltak. Ma már természetesen nem teljesek a csoportok, mert nagyon sok követ elhordott a környékbeli lakosság. A kövek általában 1·5 m. magasak és alapjuknál körülbelül ugyanolyan átmérőjűek.

Mire szolgáltak ezek az óriási kövekből álló csoportok ?[2]

A türkökről azt olvassuk, hogy nagy halottjaik sírjánál (az elhunytat ábrázoló) síremléken kívül annyi követ állítanak föl, ahány ellenséget megölt az elhunyt életében.[3] E szokás

d) *Devtašlar*

Les énormes blocs de pierre (nommés devtašlar—pierres du diable), trouvés en grand nombre surtout aux environs de Pliska sont de grand intérêt. Ils étaient auparavant disposés en groupes quadrangulaires réguliers : 5×5, 7×7, 9×9 etc. Mais à présent beaucoup de pierres manquent. La plupart des pierres ont 1·5 m de haut. Quelques-unes ont à la base un diamètre de la même longueur à peu près.

A quoi ces groupes d'énormes pierres devaient-ils servir ?[2]

Les sources nous disent que les Tu-Ki-ue posaient sur la tombe de leurs morts autant de pierres, que le défunt avait tué d'ennemis dans sa vie.[3] Ce qui remonte à l'usage qu'avaient les turcs de pourvoir leurs morts de tout ce dont ils s'étaient servis dans leur vie : ils enterraient

[1] Teoph. ed. de Boor p. 503.

[2] V. ö. a fentiekre *Fehér Géza*, A madarai lovasszikladombormű stb. Ethn. XXXVIII (1927) 25—26.

[3] *Thomsen* W. Inscriptions de l'Orkhon. 60.

[1] Théoph. ed. de Boor. p 503.

[2] Comp. *Fehér*, Ethnographia XXXVIII (1927) 25—26.

[3] *Thomsen* : Inscriptions de l'Orkhon. 60.

alapja az, hogy a törökök mindennel ellátják halottjukat, amire életében szüksége volt, tárgyakon kívül állatokkal és emberekkel is: melléje temetik lovát és szolgáját is. De van a török embernek a másvilágon más szolgája is, mint az, aki földi életében szolgálta és pedig a harcban megölt ellensége. Legérdekesebb bizonyítéka ennek a magyar Lél-monda. A magyar krónikás szerint a német császár megkérdezte az elfogott magyar vezérektől, hogy milyen halálnemet választanak s Lél így válaszolt: előbb hozzák ide a kürtömet, ha megfujtam, majd felelek. Elhozták neki a kürtjét és a császárhoz közeledvén, amint kürtölni készül, azt mondják, oly erősen csapta homlokon a császárt kürtjével, hogy az szörnyethalt. S Lél így szólt: ‚Te előttem mégy és szolgám leszel a másvilágon'.[1] Tehát a bolgár-török kulturális hatás alatt művelődött magyarok azt hitték, hogy akit e földön megöltek, az a másvilágon szolgálni fogja őket. Van példánk arra is, hogy e ‚szolgák' számát mesterségesen szokták szaporítani. Így Marco Polo szerint, amikor a nagykánt temették, a gyászkíséret leölte mindazokat, akik útjába akadtak, mondván: ‚menj és szolgáld a mi fejedelmünket és urunkat a másik világon'.[2] Ez azt jelenti, hogy a temetés közben megölteket úgy számítják, mintha a halott ölte volna meg őket azért, mert útját keresztezték.

Így tehát a sír mellett megölt ellenségeket jelképező kövek tulajdonképen azokat a szolgákat jelölik, akiket természetesen nem temethettek el a halottal, mert azok őt már régóta várják a másvilágon. Hogy ez a szokás valóban megvolt a törököknél, arra vonatkozólag a a fentin kívül egyéb adataink is vannak. T. i. az orkhoni felíratok egy helye szerint a kágánnak egyik ellensége a Baz kágán volt s amikor a kágán meghalt, fia ezt mondja: ‚atyámat, a kágánt tisztelve a Baz kágánt állitották föl, mint balbalt'[3] (= emlékkő). Tehát itt az ellenség alteregóját állitották föl a halott tiszteletére. (Megfelelő adatokat az orkhoni föliratok más helyein is találunk.)

De ez a balbal (= emlékkő) különbözött a halott képét ábrázoló sírszobortól, mert a legyőzött ellenség ábrázolása csak fejnélküli szobor lehetett. A török népeknél u. i. az volt a szokás, hogy a győző az ellenség fejét levágta és győzelmi jelül az övére akasztotta. Ennek szép

[1] *M. Florianus*, Fontes Domestici. II 135.
[2] *Munkácsi B.* Ethn. VII. 307.
[3] *Thomsen*, Inscriptions de l'Orkhon. 102.

avec le défunt des objets, des animaux, voire même des hommes, généralement son cheval et son serviteur. Mais l'homme turc a dans l'autre monde aussi d'autres serviteurs, les ennemis qu'il avait tués sur terre. L'histoire de Lél, chef hongrois du Xe s. en est une preuve très intéressante. Le chroniqueur hongrois nous raconte que l'empereur allemand accorda aux chefs hongrois, faits prisonniers, la faveur de choisir le genre de leur mort. Lél demanda qu'on lui apportât son cor, ce n'est qu'après l'avoir fait sonner, qu'il voulait donner la réponse. On lui apporte le cor, il s'approche de l'empereur faisant semblant de vouloir en sonner et frappe de son cor l'empereur au front, de sorte que celui-ci rend immédiatement l'âme. Lél dit: „Tu vas devant moi et tu seras mon serviteur dans l'autre monde."[1] Les Magyars pensaient donc que tous ceux qu'ils avaient tués, les serviraient dans l'au-delà. Nous savons qu'une fois même le nombre des serviteurs a été augmenté artificiellement. Selon Marco Polo, quand on enterra le grand khan, on tua tous ceux qui croisèrent la voie du cortège funèbre, disant: ‚Va et sers notre chef et seigneur dans l'autre monde'.[2] (Ceux qu'on tua pendant la cérémonie funèbre, passèrent pour des êtres tués par le défunt, puisqu'ils avaient croisé sa voie.)

Les pierres à côté des tombeaux représentent les ennemis tués par le défunt, donc ses serviteurs, qu'on n'avait pu enterrer avec lui, parce qu'ils l'attendaient déjà dans l'autre monde. D'autres données prouvent encore que cet usage était répandu chez les Tu-Ki-ue. Un passage de l'inscription d'Orkhon nous communique que lorsque le kagan, qui guerroyait contre Baz Kagan, mourut, son fils dit: ‚On érigea à la mémoire de mon père un ‚balbal' représentant Baz Kagan'.[3] On érigeait donc à la mémoire du défunt une statue représentant l'ennemi (ceci est affirmé aussi dans quelques autres passages des inscriptions d'Orkhon).

Mais ce ‚balbal' différait des autres statues funéraires, représentant le défunt. L'ennemi ne pouvait être représenté que par une statue sans tête. Cela s'explique par l'usage des Turcs de couper la tête de l'ennemi et de la suspendre à leur ceinture, comme signe de la victoire. Le même sujet a été artistement traité sur l'un des vases

[1] *M. Florianus*: Fontes Domestici, II. 135.
[2] *Munkácsi B.* Ethnographia, VII. 307.
[3] *Thomsen*, Inscriptions de l'Orkhon, 102.

ábrázolását találjuk az ‚Attila-kincs' egy darabján: A harcból megtérő lovas fejedelem övére a legyőzött ellenség feje van akasztva. Hogy ez a szokás megvolt a bolgár-törököknél, bizonyítja Krum históriája is: Krum levágta Nikepkoros császár fejét, beezüstöztette s ivott belőle főnökeivel együtt, ami azt jelenti, hogy császári ellensége fejét, mint győzelmi jelet, különös becsben tartotta. Megtaláljuk ezt a szokást a magyaroknál még a XIII. században is. Pl.

du, trésor d'Attila', qui porte également à la ceinture la tête de l'ennemi vaincu. On rencontre naturellement ce même usage chez les Protobulgares: Krum coupa le tête de l'empereur Nicéphore, dont il fit argenter le crâne et s'en servit pour boire avec ses chefs, ce qui signifie qu'il estima beaucoup la tête de l'ennemi, comme signe de la victoire. On retrouve cette même coutume chez les Magyars, encore au XIIIe siécle. Une source nous communique qu'Ákos Ernye tua

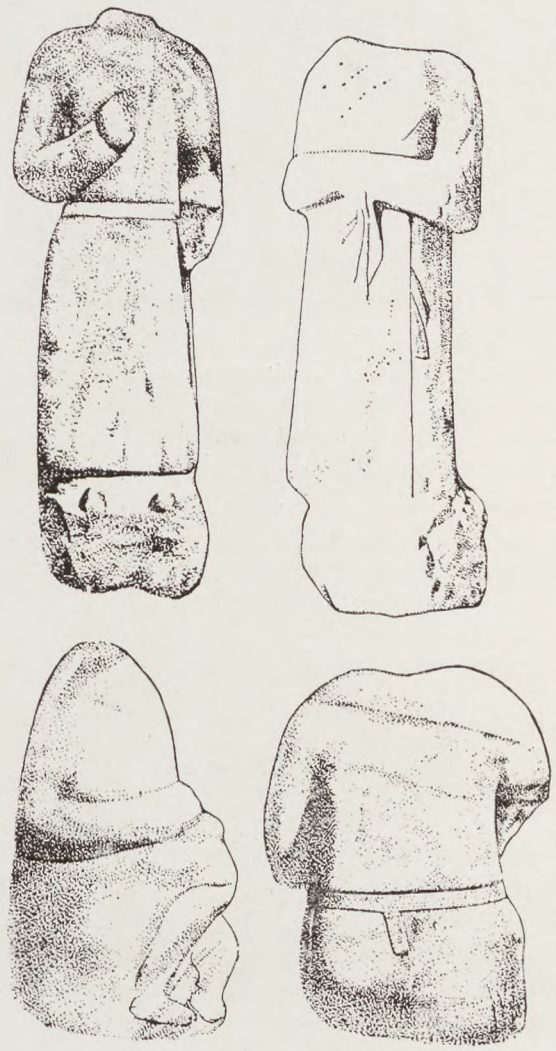

74. kép. Orchonmelléki fejnélküli szobrok.
Fig. 74. Statues sans tête trouvées près de l'Orkhon.

Ákos Ernyéről azt olvassuk, hogy megölvén egy németet levágta a fejét és egy katonájával odaküldte IV. Béla királyhoz, aki főembereivel nézte a csatát.[1]

Valóban az orkhoni feliratok közelében a szoborképmásokon kívül fejnélküli szobrokat is

un Allemand, le décapita et envoya sa tête au roi Béla IV., qui avec ses chefs, assistait au combat.[1]

On trouva en effet près des inscriptions d'

[1] *Pauler Gy.* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bpest, 1899. II. 214.

[1] *Pauler Gy.* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt (L'histoire de la nation hongroise sous le règne des rois de la dynastie Árpád). Budapest, 1899, II. 214.

találunk, amelyek a fent elmondottak alapján, bizonyára a megölt ellenségeket ábrázoliák (74. kép). Így pl. Bilge kágán sírján találtak a feliratos kövön kívül egy kőszobrot, amelyen káni tamga van, tehát ez a kán szobra, emellett egy másik szobrot, úgy látszik a feleségéét,[1] azután egy ma már megcsonkított szobrot, amely a

Orkhon outre les statues des défunts,des statues sans tête, qui représentent probablement des ennemis tués (fig. 74.) On trouve par ex. sur la tombe du khagan Bilge une pierre portant l'inscription, une statue de pierre avec la ‚tamga' du khan, une seconde statue représentant probablement sa femme,[1] puis une statue mainte-

75. kép. Endžei devtaš (ördögkő) rovásjellel.
Fig. 75. Devtaš à Endže avec caractère runique.

rajta levő felirat szerint Töläs šadot ábrázolta s ezeken kívül három fejnélküli szobrot.[2] A fejnélküli szobrok igazolják a kínai forrás adatát, amely szerint a türköknél a megölt ellenség számának megfelelő kövek találhatók a sír mellett.[3]

Ez alapon felteszem, hogy a *Devtašlar* is

nant mutilée, dont l'inscription fait supposer qu'elle représente Töläs šad et trois statues sans tête.[2] Les statues sans tête prouvent donc la véracité de la source chinoise, qui atteste que les Tu-Ki-ue posèrent autant de pierres sur la tombe que le défunt tua d'ennemis.[3]

76. kép. Endžei devtaš.
Fig. 76. Devtaš à Endže.

ilyen sír melletti kövek, amelyek az eltemetett másvilági szolgáit jelképezik.

Természetesen erre a kérdésre az ásatások fognak biztos választ adni. A Endže mel-

Sur cette base je suppose donc que les devtaš!ār-s sont aussi des pierres posées près des tombeaux, qui indiquent également le nombre des serviteurs de l'autre monde.

[1] *Veselovskij M. I.* Sovremennoe sostojanie etc. 432.
[2] *Radloff* W. Sbornik trudov orhonskoj ekspedicii. Spb. 1892—97. Atlas drevnostej Mongolii T. XI.
[3] Inscriptions de l'Orkhon. Helsingfors, 1892, VIII.

[1] *Veselovskij M. I.* Sovremennoe sostojanie etc. 432.
[2] *Radloff* W. Sbornik trudov orhonskoj ekspedicii. Spb. 1892—97. Atlas drevnostej Mongolii. T. XI.
[3] Inscriptions de l'Orkhon, Helsingfors, 1892, VIII.

letti csoport három kőtömbjén bolgár-török rovásjel van (75. kép). Emellett több kőtömb három részre van vágva, némelyeken óriási, másokon kisebb bevágások jelképezik a három részre osztottságot (76. kép). E kövek bizonyára nem egyebek, mint legegyszerűbb formájú ‚kamennye baby', egyszerű sírszobrok, amelyeken két bevágással jelezték a három testrészt, a fejet, törzset és a lábakat.

*

Veselovskij a kamennye babyról írt összefoglalásaban, — az orkhoni föliratok idéz-

Ce ne seront naturellement que les fouilles systématiques qui décideront la question. Nous avons trouvé sur trois blocs du groupe près d'Endže des caractères runiques (fig. 75), quelques-uns de ces blocs de pierre sont divisés en trois parties par des entailles plus ou moins profondes (fig. 76). Ces pierres sont probablement la forme simplifiée du ‚kamennye baby', elles sont des statues funéraires simples, qui indiquent par deux entailles les trois parties du corps : tête, tronc et jambes.

77. kép. Mádarai tetőcserép. — **Fig. 77.** Tuile de Madara.

*

tem adatai alapján, amelyek azt bizonyítják, hogy a legyőzött ellenség jelképét legyőzőjük síremlékére balbalul állítják föl, meg a kínai adatból, mely szerint a kágán sírja mellé annyi követ állítottak, ahány ellenséget megölt életében —, arra az eredményre jut, hogy a ‚kamennye baby' néven ismert török sírszobrok az elhunyt kezétől elesett legfőbb ellenséget ábrázolják.[1] (A nagyszámú női szobrok meg az elhunytak ama feleségeinek a szobrai, akik előbb haltak meg, mint uraik, vagy a cselédekéi, akiknek a másvilágon szolgálniok kell úrnőiknek.[2]) E feltevés nem lehet helyes. A helyes magyarázat oly természetes, hogy fenti feltevésével szemben egy más helyen maga Veselovskij is ezt írja: kínai forrás szerint a sír fölé épített épületben megrajzolják a meghalt képét, „Mogilján kán sírján a bablbalokon (a legyőzött ellenségek szobrain) kívül van még két szobor, férfi és női, amelyek a kán és felesége képmásai."[3]

Veselovskij a exellemment résumé la question des ‚kamennye baby'. En se basant sur le témoignage des inscriptions d'Orkhon qui prouvent qu'on érigea le ‚balbal' de l'ennemi vaincu sur la tombe du vainqueur, ainsi que sur la donnée chinoise qui nous communique qu'on posa autant de pierres sur la tombe du khagan qu'il avait tué d'ennemis dans sa vie, il arrive au résultat que les statues funéraires nommées ‚kamennye baby'-s représentent les principaux ennemis tués par le défunt.[1] (Les nombreuses statues de femmes représentent leurs femmes qui moururent plutôt, ou les servantes qui devaient servir leurs maîtresses dans l'autre monde).[2] Cette supposition ne peut pas être vraie. L'explication la plus vraisemblable est la plus simple et Veselovskij lui-même écrit ailleurs: ‚Selon la source chinoise on faisait représenter l'image du mort dans la consruction élevée sur la tombe du défunt; sur la tombe du khan Mo-

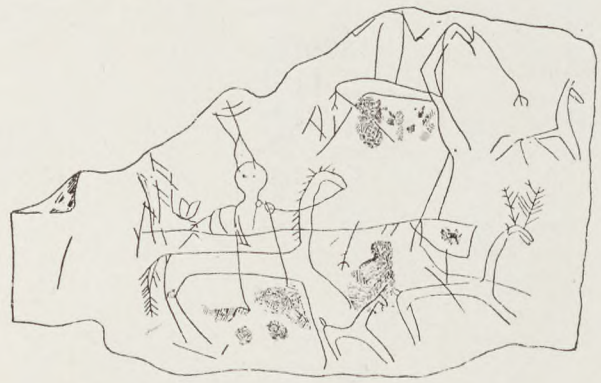

78. kép. Szarvasvadászat egy pliskai kövön.
Fig. 78. Chasse au cerf sur une pierre de Pliska.

Kétségtelennek kell tartanunk, hogy a török sírszobrok az elhunyt főemberek és feleségeik ábrázolói. Az a tény, hogy sokkal nagyobb a női szobrok száma, a török népek többnejűségével magyarázandó. Ahol, mint a türköknél, a legyőzött ellenségeket az elhunyt szobra körül a sírra helyezett kövekkel jelölték, a halott szobrán (esetleg a vele eltemetettek, pl. legkedveltebb szolgájának, vagy másoknak a szobrán) kívül vagy egyszerű kövek, vagy fejnélküli szobgiljan on voit outre les ‚balbals' (statues des ennemis vaincus) encore d'autres statues qui représentent le khan et sa femme.'[3]

Il est certain que les statues funéraires turques représentent les grands khans défunts et leurs femmes.

Le nombre prépondérent des statues de femmes s'explique par la polygamie des peuples turcs. Chez les peuples qui, comme les Turcs (Tu-ki-ue), avaient l'habitude d'entourer la statue du défunt de pierres symbolisant les ennemis vaincus, on trouve en dehors de la statue du défunt (et d'autres personnes enterrées avec lui, son servant préféré p. ex.) aussi des

[1] *Veselovskij* i. m. 402—9.
[2] *Veselovskij* i. m. 431.
[3] *Veselovskij* i. m. 432.

[1] *N. J. Veselovskij*, l. c. 402-9.
[2] *Veselovskij* l. c. 431.
[3] *Veselovskij* l. c. 432.

rok álltak. (Esetleg a megölt legfőbb ellensége teljes ábrázolása is ?)

Az endžei két szobor bizonyára férj és feleség ábrázolása.

*

Meg kell említenünk még azt, hogy a mádarai ásatások folyamán egy bolgár-török épület romjai között előkerült egy tetőcserép, amelyen férfi-ábrázolás van (77. kép). Érdekesek a pliskai épületek egyes köveibe vésett rajzok, melyek közül itt közlök egyet (78. kép).

pierres simples ou des statues sans tête. (Il est probable que l'on trouve également l'adversaire principal représenté d'une façon complète, ensemble avec la tête.)

*

Je dois mentionner qu'au cours des fouilles de Madara on trouva parmi les ruines d'un bâtiment protobulgare une tuile ornée d'un dessin représentant un homme (fig. 77). Quelques-unes des pierres des bâtiments de Pliska portent des dessins entaillés, dont un se trouve reproduit ici (fig. 78).

IV. ÖTVÖSSÉG

Fentebb említettük, hogy a bolgár-török kánoknak és előkelőiknek bizonyára voltak művészi ábrázolásos ércedényeik. Ilyennek kell tartanunk Hampel. Kondakoff és Thomsen alapján a nagyszentmiklósi kincset.

E kincs eredetére és korára a legfontosabb következtetéseket egy csésze feliratából vonták. E felirat:

IV. ORFÉVRERIE

Comme nous l'avons dit plus haut, les khans et les nobles protobulgares devaient sûrement posséder des vases métalliques artistement ornés. Un semblable trésor appartenant au khan bulgare ou à l'un de ses seigneurs dut être — d'après Hampel, Kondakoff et Thomsen — le trésor de Nagyszentmiklós.

L'inscription sur l'une des tasses nous fait connaître l'origine et l'âge du trésor. L'inscription dit:

+ *B̲OYHΛA · ZOAΠAN · TECH · ΔYΓETOIΓH ·*
B̲OYTAOYΛ · ZΩAΠAN · TAΓPOΓH · HTZIΓH ·
TAICH. (79. kép.)

Ebben a feliratban van egy igen fontos epigrafikai sajátság, amelyet először Hampel vett észre még 1885-ben: a *B̲*-nek alsó horizontális vonala. Ez a sajátosság Hampel szerint először I. Basileios (867—886) pénzeinek felirataiban található.[1] Hampelnek ezt a megjegyzését következőképen kel pótolnunk: 1. I. Basileiosnak csak chersoni pénzein található ilyen *B̲*. 2. Azóta előkerültek a bolgár-török kánok feliratai, amelyekben, mint már Thomsen is megjegyezte, szintilyen *B̲* található. 3. Ilyen *B̲*-t találtam a skripui (Boiotia) templom felirataiban[2] és 4. egy 906-os feliratban is.[3] Tehát tudomásom szerint ilyen *B̲* 820 és 906 közt található, s így a felirat a IX. századból való. S mivel ebben az időben ez a terület, amelyen a kincs előkerült a bolgárok birtokában volt, a kincset bolgár eredetűnek kell tartanunk.

A bolgár eredet mellett más is szól a feliratban, mint azt már Strzygovski[4] és Thomsen[5] is megemlítették, t. i. két szó. Az első

[1] *J. Hampel:* Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. Ungarische Revue (1885) 605.

[2] Byz. Zeitschrift III (1894) Taf. II.

[3] *Latyšeff*, Sbornik grečeskih nadpisej. S. Petersburg, 1896. Tabl. 8.

[4] Byz. Zeitschr. VI (1897) 585 s kk.

[5] *Thomsen*, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie) Kjöbenhavn. Akad. 1917. 15, 19

Il y a dans cette inscription une particularité épigraphique très importante dont Hampel s'est aperçu le premier, en 1885: la ligne inférieure horizontale du „*B̲*". On rencontre cette particularité, selon Hampel, dans les inscriptions des monnaies de Basile I (867—986).[1] Cette remarque de Hampel doit être rectifiée par une autre 1: on ne trouve ce „*B̲*" que sur les monnaies de Basile de la Chersonèse Taurique. 2. D'autres inscriptions des khans protobulgares trouvées depuis contiennent — comme Thomsen l'a déjà remarqué — le même „*B̲*". 3. J'ai trouvé des „*B̲*" pareils dans l'inscription de l'église de Skripu (Béotie)[2] et dans une inscription datant de 906.[3] Ce „*B̲*" se rencontrant autant que je sache entre 820 et 906, l'inscription en question date donc du IXe siècle. Vu qu'à cette époque le territoire, où fut trouvé le trésor, était une possession des Bulgares, le trésor doit être considéré comme d'origine protobulgare.

Deux mots de l'inscription prouvent aussi l'origine protobulgare — ainsi que Strzygovski[4]

[1] *J. Hampel*, Der Goldfund von Nagyszentmiklós, Ungarische Revue (1885) 605.

[2] Byz. Zeitschrift, III (1894) Taf. II.

[3] *Latyšeff*, Sbornik grečeskih nadpisej. S. Petersburg, 1896. T. 8.

[4] Byz. Zeitschrift, VI (1897) 585 ss.

BOYHAA olv. *buila* ismeretes Malamir kán feliratából *BOHAA* (és *BOHAAC*) olv. *boila* formában, de ismeretes a bizánci forrásokból is, mint a bolgár-törökök legfelsőbb kasztjának a neve (v. ö. később *bolia*, s ebből boljar).[1] De megtalálható az orchoni feliratokban is. A másik szót, *ZOAΠAN* és *ZΩAΠAN* egyeztetik az Omurtag egy feliratában *Z8ΠAN* formában található méltóságnévvel, amelyet a szomszédos népek is átvettek a bolgár-törököktől ‚župan' formában, egy katonai és polgári kerület kormányzója jelentésben. De a *ZOAΠAN*, *ZΩAΠAN* és *Z8ΠAN* = župan általánosan elfogadott egyezet Thomsen[1] l'ont déjà remarqué. L'un: *BOYHAA*, prononcez *buila*, est connu de l'inscription du khan Malamir dans la forme *BOHAA* (et *BOHAAC*) prononcez *boila* ; se mot se rencontre en outre dans les sources byzantines comme le nom de la caste supérieure des Protobulgares (ce mot se transforme plus tard en *bolia* qui donne *boljar*).[2] Il se trouve aussi dans inscription d'Orchon. Le second mot *ZOAΠAN*, *ZΩAΠAN* a été comparé à *Z8ΠAN*, nom de dignitaire attesté dans une inscription d'Omurtag. Des Protobulgares cette dénomination a passé sous la forme de „župan", aux peuples voisins dans

79. kép. Az ‚Attila kincs' buila feliratos edénye.
Fig. 79. La coupe du ‚trésor Attila' portant l'inscription ‚buila'.

tetése helytelen, én legalább nem tudom igazolni az *u* hangnak *OA*, *ΩA* átírását.

Egyszóval: 1. az epigrafikai sajátság azt bizonyítja, hogy a felirat a IX. sz.-ból való ; 2. e korban az a terület, ahol a kincs előkerült, bolgár uralom alatt állott s 3. a feliratban van bolgár-török cím (amely azonban más török népeknél is használatos) — ez azt jelenti, hogy a kincs a bolgár-törökök tulajdonában volt.

l'acception de „gouverneur d'un district civil et militaire". Cependant l'identité généralement admise de *ZOAΠAN*, *ZΩAΠAN* = *Z8ΠAN*, *župan*, ne me paraît nullement évidente, du moins, je n'arrive pas à justifier la transcription de l'*u* par *OA*, *ΩA*.

1. La particularité épigraphique prouve donc que l'inscription date du IXe siècle, 2. à cette époque le territoire, où fut trouvé le trésor, appartenait aux Bulgares ; 3. on trouve un

[1] *Fehér*, Pametnicitě. 84.

[1] *Thomsen*, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagyszentmiklós (Hongrie). Kjöbenhavn, 1917, 15, 19.
[2] *Fehér*, Pametnicitě. 84.

Így azután pontosabb kormeghatározónk is van. T. i. a fenti felirat egy kereszt körül található. De szintúgy a kincs más edényein is van kereszt, sőt görög keresztyén felirat is. Tehát a kincs olyan korból ered, amikor a bolgárság megkeresztelkedett. Így a kincs mint a *BOYHAA* felirat alapján megállapítható, a IX. titre protobulgare dans l'inscription (employé, d'ailleurs, par d'autres peuples turcs aussi) — ce qui nous permet de conclure que le trésor appartenait aux Protobulgares.

Nous pouvons même dater le trésor plus exactement, vu que l'inscription est gravée autour d'une croix. Sur d'autres vases de ce trésor on

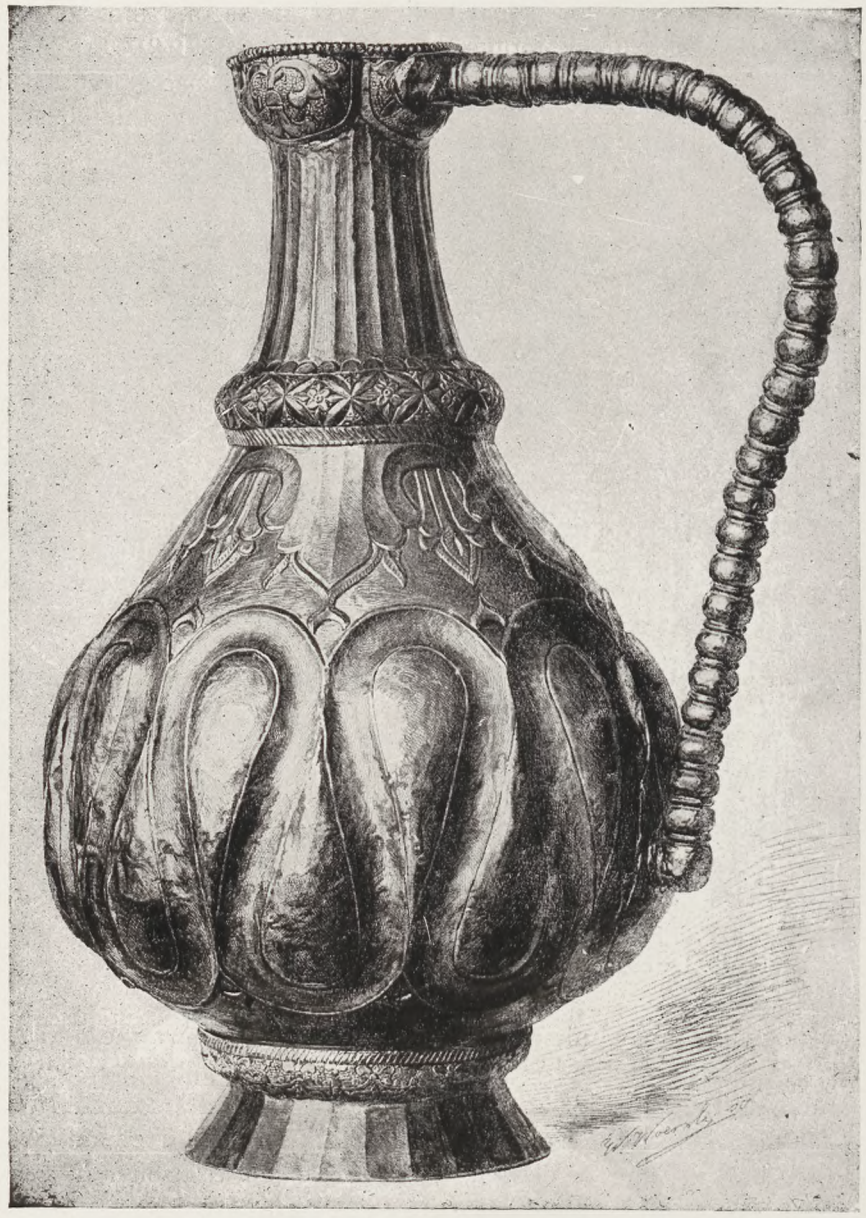

80. kép. Az ‚Attila-kincs' edénye. — **Fig. 80.** Vase du trésor dit d'Attila.

század utolsó negyedében egy bolgár főember tulajdona volt.

A legérdekesebb azután az, hogy a *BOYHAA* feliratról Thomsen megállapította, hogy török nyelvű s így olvasandó; *‚Buila zoapan te(p)si dügät(d)üki, Butaul zoapan taγruγi ičgi te(p)si,'* s ezt jelenti: ‚Buila zoapan készítette ez edényt.

trouve également des croix et même des inscriptions gréco-chrétiennes. Le trésor date donc de l'époque, où les Bulgares s'étaient déjà convertis au christianisme. L'inscription *BOYHAA* nous fait donc comprendre, que le trésor appartenait à un noble bulgare du dernier quart du IXe siècle.

Ce qui est du plus grand intérêt, c'est que

Ezt az ivóedényt Botaul zoapan tette alkalmassá a felfüggesztésre'.[1] Bár bizonyos, hogy ez a magyarázat még nem végleges, de egy bizonyos, Thomsen kétségen kivül megállapította, hogy a felirat török nyelvű. Thomsen szerint a felirat török nyelve nem mutatja a bolgár-török nyelv sajátságait, s így egy a bolgár-

— comme Thomsen le constata — l'inscription *BOYHAA* est écrite en langue turque et doit être lue comme suit: *Buila zoapan te(p)si dügät(d)üki, Butaul zoapan tayruγi ičgi te(p)si*", ce qui signifie: „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue".[1] Il est

81. kép. Az ‚Attila-kincs' edénye. — **Fig. 81.** Vase du trésor dit d'Attila.

törökökhöz csatlakozott törzs nyelve lehet. A valóság azonban az, hogy semmi sincs e feliratban, ami kizárná azt, hogy a bolgár-törökök nyelvén szól.

certain que cette explication subira encore quelques changements, mais Thomsen a constaté en tout cas que l'inscription est rédigée en langue turque. Selon Thomsen, la langue turque de cette inscription ne partage pas les particularités de la langue protobulgare, de sorte qu'on doit sup-

[1] *Thomsen* i. m. 24.

[1] Thomsen, l. c. 24.

Még csak egy lehetőség van. Nagy Géza avar eredetűnek tartotta a kincset. Emellett szólna az, hogy az avaroknak tényleg nagyon sok kincsük volt. Ezt a feltevést ma csak úgy lehetne fenntartani, hogy egy bolgár szolgálatban levő avar főnök kincse volt ez a lelet. Tudjuk, hogy Kelet-Avarország — a kincs lelőhelye is, — 804-

poser que l'inscription est écrite dans la langue d'une tribu turque soumise aux Protobulgares. Mais en réalité rien dans cette inscription n'exclue la possibilité qu'elle ait été écrite en langue protobulgare.

Encore une possibilité se présente. Géza Nagy considère le trésor comme étant d'origine

Fig. 82. Az ‚Attila-kincs' edénye. — **Fig. 82**. Vase du trésor dit d'Attila.

től kezdve a bolgár-törökök birtokába került. E területeken hamarosan berendezkedtek a bolgárok, hiszen már Krum avar katonaságot szed Bizánc elleni háborújára. Tehát itt az avar főnökök bolgár szolgálatba kerültek.

Szóval az Attila-kincs vagy bolgárok, vagy bolgár uralom alatt álló avarok kincse.

avare. Les Avares possédaient en effet beaucoup de trésors. Cette théorie ne serait acceptable qu'en supposant que le trésor appartenait à un chef avare qui servait chez les Bulgares. Il est connu que la partie est du pays avare, où fut trouvé le trésor, était à partir de l'an 804 une possession des Protobulgares. Ces derniers

A kincs (79—83. kép) bolgár-török eredete mellett szól az edények ornamentikája és technikája is. Egyes darabokon a keleti motivumok szinte kizárólagosak, mások stilusa antik és perzsa elemek keverékét mutatja, különösen a typikus szasszanida motivumok nagyon gyakoriak. A legjobb analogiák a IX. század második feléből valók.

Technikai szempontból a Kaukázus-, Don- és Volga-torkolat között fekvő terület leleteiben találunk analogiákat, szintúgy itt találunk ornamentális szempontból is a legközelebbi megfelelőket, s azonkivül a magyar honfoglaláskor emlékeiben, — helyesebben a magyar leletekben az Attila kincs stiluselemeinek továbbképzését kapjuk.[1]

Ez is a bolgár-törökökre vall, t. i. ők hosszú századokon keresztül laktak a Kaukázustól északra fekvő területen, s így fel kell tennünk, hogy keleti hazájukból hozott stilussal és technikával van itt dolgunk. De mint láttuk, az „Attila-kincs" ábrázolásaiban nagy szerepük van a hellenisztikus elemeknek is. S így itt is a keleti-szasszanida és hellenisztikus elemek ama keveredését látjuk, amely jellemző a bolgár-törökök emlékeire.[2]

Meg kell jegyeznünk, hogy a magyarországi népvándorláskori emlékek közül a kutatásnak ki kell választania egyes darabokat, amelyek a hon-

[1] *Riegl-Zimmermann*, Kunstgewerbe des frühen Mittelalters Wien, 1923, 105—106.

[2] V. ö. *Filoff*, Starobălgarsko izkustvo. Kéziratban levő németnyelvű 2. kiad.

organisèrent rapidement le nouveau territoire, c'est de là que Krum recruta ses soldats pour la guerre contre Byzance. Les chefs avares passèrent donc au service des Bulgares. Par conséquent le trésor appartenait aux Bulgares ou aux Avares, qui étaient alors sujets des Bulgares.

L'ornementation et l'exécution technique des vases (fig. 79-83.) attestent également l'origine protobulgare du trésor. Quelques pièces ne présentent que des motifs orientaux, d'autres sont exécutées dans un style antique mêlé d'éléments perses, les motifs sassanides typiques surtout sont très fréquents. Les analogies les plus importantes datent de la seconde moitié du IXe siècle.

C'est parmi les trouvailles provenant du territoire qui s'étend entre le Caucase el les fleuves Don et Volga, qu'on trouve des pièces analogues au point de vue technique, ainsi qu'au point de vue de l'ornementation. On en trouve encore dans les monuments hongrois de l'époque de l'établissement ; mais ceux-ci représentent plutôt un degré plus avancé des éléments stylistiques du „trésor d'Attila".[1]

Cette dernière circonstance parle aussi en faveur de l'origine bulgare. Les Bulgares habitèrent pendant des siècles le territoire situé au nord du Caucase, de sorte qu'on peut supposer qu'ils importèrent de leur patrie orientale le style et l'exécution technique observés sur les pièces du trésor. Mais, comme nous l'avons vu, les éléments hellénistiques jouent aussi un grand rôle dans les dessins du „trésor d'Attila". Cette

[1] *Riegl-Zimmermann*, Kunstgewerbe des frühen Mittelalters, Wien, 1923, 105—106.

83. kép. Az ‚Attila kincs' edénye.
Fig. 83. Vase du trésor dit d'Attila.

foglalást megelőző században Kelet-Magyarországon uralkodó bolgárok hagyatéka, tehát a hun, avar stb. koron kivül fel kell vennünk egy bolgár kort is, amelybe bizonyára sok lelet tartozik.

*

Itt kell szólanunk egy mádarai leletről, amelyet bolgár-töröknek tartanak.[1] 1926-ban került elő egy arany lelet: 7 gomb és egy öv fémalkatrészei és pedig csatt, szíjvég, két applikáció és egy karika (84—86. kép.)

fois-ci encore nous rencontrons ce mélange d'éléments sassanides et hellénistiques, qui caractérise les monuments protobulgares.[1]

Il est à noter qu'on doit considérer comme bulgares quelques monuments de l'époque de la migration des peuples trouvés en Hongrie vu que

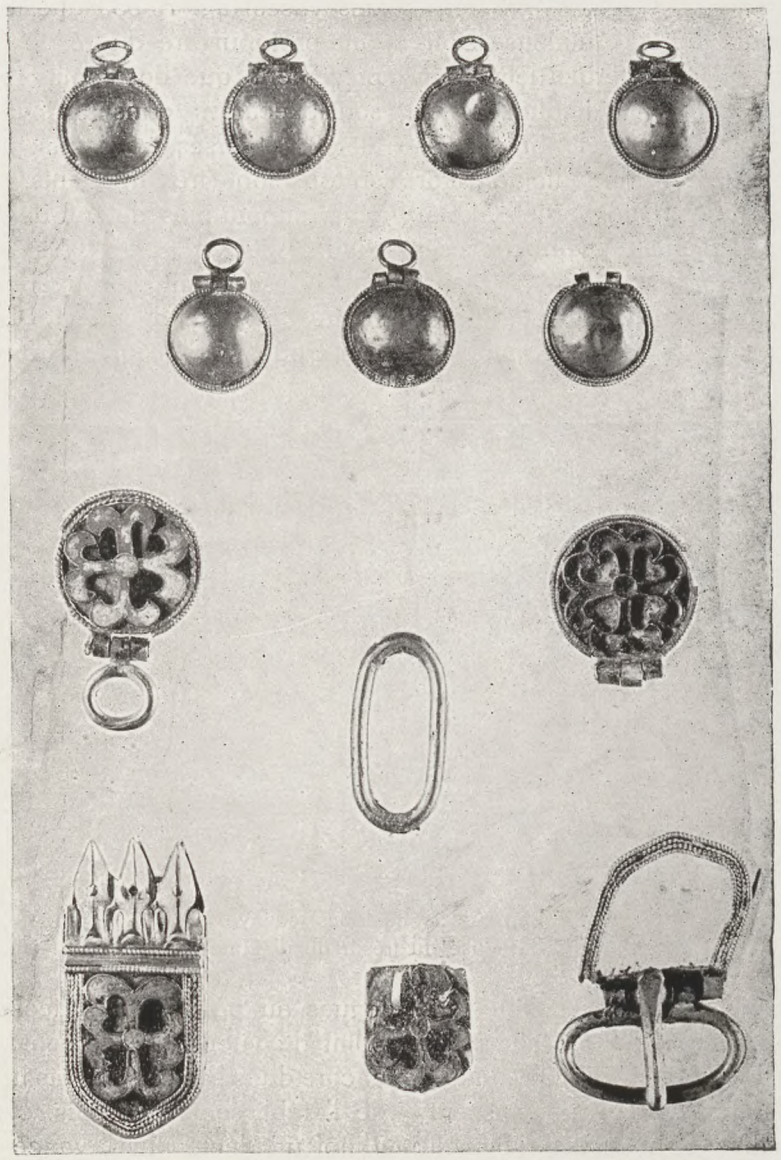

84. kép. A mádarai arany-övrészek és pitykék.
Fig. 84. Mailles et parties d'une ceinture trouvées à Madara.

les Bulgares, dominaient, avant l'établissement des Magyars, sur la partie est de la Hongrie, de sorte qu'on peut admettre, outre l'époque des Huns et celle des Avares l'existence d'une époue bulgare qui donnera probablement beaucoup de trouvailles.

*

[1] V. ö. *Mijateff Kr.*, Starobălgarski zlaten nakit ot Madara (Madarai óbolgár arany ékszer). Izv. Bălg. Arch. Inst. IV. (1926/27) 1—26.

[1] Cfr. Filoff, Starobălgarsko izkustvo. Manuscrit de la IIe éd. allemande.

A csatt és az applikációk ornamentumai zöld és vörös üvegpasztával vannak kitöltve és pedig kétféle technikával, a zöld paszta inkrusztálva, a vörös email. A két applikáción és a gombokon egy-egy kis karika van csuklóval összekötve.

Tudjuk, hogy a bolgár-törökök övet hordtak. Az öv a bolgár-törököknél, mint a hunok-

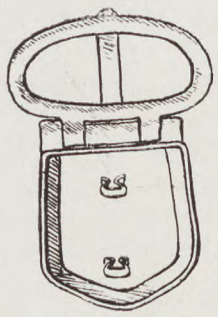

85. kép Mádarai övcsatt hátulról.
Fig. 85. La dessous de l'agrafe de la ceinture trouvée à Madara.

Nous devons mentionner ici encore une trouvaille de Madara tenue ègalement pour protobulgare :[1] 7 boutons et les parties métalliques d'une ceinture : une boucle et l'ardillon de la boucle, deux appliques et un coulant (fig. 84-86).

Les ornements des applications et de la boucle sont champlevés et remplis d'une pâte de verre rouge et verte, la verte est incrustée, la rouge émaillée. Chacune des deux appliques, ainsi que les boutons sont munis d'un anneau.

[1] *Mijateff Kr.*, Starobălgarski zlaten nakit ot Madara (Garniture bulgare de Madara). Izv. Bălg. Arch. Inst. IV (1926—27) 1—26.

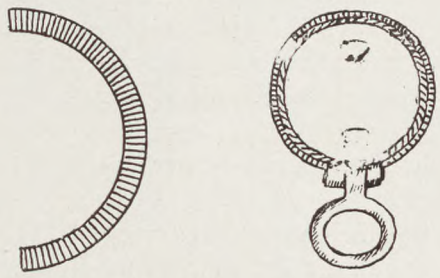

86. kép. Mádarai övapplikáció hátulról.
Fig. 86. Envers de l'applique de la ceinture de Madara.

87. kép. Keresztyéneket mészároló bolgár harcosok II. Basileios Menologionjából.
Fig. 87. Chrétiens massacrés par des guerriers protobulgares dans le Ménologue de Basile II.

nál, magyaroknál stb. nemcsak a ruházat díszítő darabja, de igen fontos gyakorlati célokra is szolgált. T. i. míg a gyalogos katona alsó testének kell szabadnak lennie, így a fegyverét a vállán hordja, mint azt a rómaiaknál is látjuk, a lovas felső testének kell szabadnak lennie. különösen a könnyű lovasénak, aki lóról nyilazott. Tehát mindazt, amit magával hordott, lehetőleg a derekára akasztotta, az övére volt fel kötve a kardja, tegeze, tűzszerszáma, kése, stb. A bolgárok övére nagyon sok jó adatunk van, a legérdekesebb II. Basileios császár Menologionja, amelynek egy miniatürjében egy bolgár katonának keskeny bőröve van, fémcsattal és fémdíszekkel, amelyekről különböző tárgyak lógnak le, zacskó, egy kis kés stb. (87. kép).

A mi leletünk két arany övrésze a bőrövre volt applikálva, látható ez a hátulsó felükön levő kampókból, úgy hogy a karika az övön alul ért, s erre akasztották a különböző tárgyakat.

E leletnek még nincs megfelelő feldolgozása, egyenlőre csak annyit mondhatunk, hogy bizonyára már a bolgárok keresztyén hitre térése utáni korból való.

Les parties des pièces sont reliées entre elles par des charnières.

Il est connu que les Protobulgares portaient des ceintures. La ceinture chez les Protobulgares, ainsi que chez les Huns et les Magyars etc. ne servait pas seulement d'ornement, mais elle avait en outre un but pratique très important. Tandis que le fantassin portait ses armes sur l'épaule, la partie inférieure de son corps ayant dû rester libre — comme on le voit aussi chez les Romains, — le cavalier, surtout le chevau-léger, qui lançait des flèches, devait avoir la liberté de ses bras. Il suspendait donc à sa ceinture tout ce qu'il portait avec lui : sabre, carquois, briquet, couteau etc. Nous possédons une quantité de données relatives à la ceinture des Protobulgares. La plus intéressante en est le Ménologue de l'empereur Basile II., dont une miniature représente un soldat bulgare avec une étroite ceinture munie d'une boucle et d'applications métalliques. Plusieurs objets sont suspendus à la ceinture : sac, petit couteau etc. (fig. 87).

Les plaques d'or émaillées de cette trouvaille devaient être appliquées sur une ceinture en cuir, ce que prouvent les crochets fixés à l'intérieur, de sorte que l'anneau pendait au-dessous de la ceinture et servait à y suspendre divers objets.

Cette trouvaille n'a pas encore été étudiée comme elle le mérite. Nous pouvons dire seulement dès maintenant qu'elle provient déjà de l'époque postérieure à la conversion des Bulgares.

V. KERAMIKA

Preslav városától délkeletre, 7 km.-nyire egy sűrű erdő közepén emelkedő 7—8 m. magas halomból ásták ki szent Panteleimon = Patlejna (v ö. a magyar Pöntöle) templomának és monostorának romjait.[1] E templom, illetőleg monostor romjai között igen nagy tömegű fehér (halvány krém) mázas cserepet találtak különböző szinű festett diszitésekkel. E keramika (88—92. kép) kora kétségtelenül megállapitható

[1] Az ásatások Gospodinoff Jurdán vezetésével 1909—11 és 1914 években folytak. V. ö. *Gospodinoff*, Razkopki v Patlejna. Izv. Bălg. Arch. D-vo IV (1914) 113—128.

V. L'ART CÉRAMIQUE

En fouillant une élévation de 7—8 m située au milieu d'une forêt épaisse, à 7 km au sud-est de Preslav, on avait mis à jour, il y a une vingtaine d'années, les ruines de l'église et du monastère de Saint Pantelejmon-Patlejna.[1] Dans les ruines de l'église, c'est à dire du monastère, on trouva en grande quantité des fragments de plaques céramiques et de poteries de couleur blanche ou ivoire, émaillés et peints (fig. 88-92). L'âge de ces produits céramiques peut être fixé incontestablement d'après les caractères glagolitiques qui se trouvent sur beaucoup de fragments

88 kép. Patlejnai keramika (restaurált).
Fig. 88. Céramique (fragments restaurés) trouvée à Patlejna.

[1] Les fouilles ont été exécutées de 1909 à 1911 et 1914 sous la direction de Jurdan Gospodinoff. Comp. Gospodinoff, Razkopki v Patlejna. Izv. Bălg. Arch. D-vo IV (1914) 113—128.

abból, hogy sok darabon glagolita betűk is vannak, ami a IX. század végére, legkésőbb a X. századra utal.

Ez a keramika technikailag fejlettebb, finomabb, mint az egykorú bizánci és ómohamedán keramika s a szasszanida keramikához áll legközelebb.[1] Azt is tudjuk, hogy nem külföldről importálták ezt a keramiai anyagot, hanem itt állitották elő, mert anyaga, a nagyon finom fehér agyag, mint a kémiai analizis megállapította, a lelőhely környékéről való. Sőt nagyobb bizonyosság okáért Patlejna romjai között egy keramiai műhely is előkerült agyag, festék és cserép maradványaival.[2]

et qui remontent à la fin du IXe ou le plus tard au Xe siècle.

Cette céramique montre une technique de beacoup supérieure à celle de Byzance contemporaine ou à celle des anciens peuples de l'Islam et se rapproche de l'art céramique sassanide.[1] Il est certain que ces poteries et revêtements céramiques n'ont pas été importés de l'étranger, mais qu'ils ont été fabriqués sur place : leur matière, une argile blanche très fine, se trouvait — comme l'analyse chimique l'a constaté — dans le voisinage. De plus parmi les ruines de Patlejna a été mis à jour l'atelier céramique avec des restes d'argile, de

89. kép. Patlejnai keramika (restaurált).
Fig. 89. Céramique (fragments restaurés) trouvée à Patlejna.

Még fontosabbá és érdekesebbé vált ez az anyag most, hogy Preslav újonnan kiásott temploma romjai között ugyanez a keramika került elő. (A templomot a X. század elején építtette Simon cár).

couleurs et de nombreux fragments.[2]

Ce qui augmente l'importance de cette trouvaille, c'est qu'on trouva une pareille céramique, fabriquée sur place, dans les ruines de l'église mise à jour récemment à Preslav même. (L'église dut être construite par l'empereur Siméon au commencement du Xe siécle).

Ces produits céramiques — comme nous le fait comprendre la forme même des pièces

[1] *Grabar* A. Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique, Paris, 1928, 43.
[2] *Gospodinoff*, i. m. 121.

[1] *Grabar*, Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique, Paris, 1928, 43.
[2] Gospodinoff, l. c. 121.

Ez a keramika (amellett, hogy edények s ikonok darabjai) mint a darabok formájából kétségtelenül megállapítható, a falak egyes részeit fedte. A falaknak mázos, festett cserepekkel való díszítése nem volt szokásos ebben az időben Bizáncban, de nagyon el volt terjedve keleten s a motivumok is keleti, elsősorban szasszanida eredetűek. Abból, hogy a patlejnai és preslavi keramiai anyagot a helyszínen készítették s hogy ilyen felhasználása csak keleten volt divatban s hogy az ornamentika nagyrészben szasszanida elemeket mü-

— servait au revêtements des murs ou de certaines de leurs parties à l'exception de quelques pièces qui durent être des vases et des icones. L'usage de recouvrir les murs de plaques en terre cuite vernissée et peinte n'était pas répandu en Byzance à cette époque, mais il se pratiquait en Orient et les motifs de l'ornementation sont aussi d'origine orientale, spécialement sassanide. En se basant sur le fait que les matériaux céramiques de Patleïna et de Preslav ont été fabriqués sur place, que pareil revêtement des murs est une mode purement orientale et que

90. kép. Patlejnai keramika (restaurált).
Fig. 90. Céramique (fragments restaurés) trouvée à Patlejna.

tat, Filoff felteszi, hogy itt a bolgár-török építészet hagyományaival, a bolgár-török művészet keresztény korban folytatódott egyik ágával van dolgunk.[1]

E feltevés valószínűsége ellen szólnak azonban a bolgár-török kor emlékei. A falak egy részének mázos cseréppel való födését rengeteg darabbal igazolják Patlejnában és Pres-

l'ornementation a un caractère sassanide, B. Filoff suppose que cette manière de décorer les murs n'est que la continuation, à l'époque chrétienne, d'une tradition propre à l'architecture protobulgare, c. à d. d'une branche de l'art protobulgare.[1]

Mais les monuments de l'époque protobulgare démentent l'exactitude de cette supposition. On a trouvé à Patlejna et à Preslav non seulement des fragments peints et vernissés mais aussi les fours où cette céramique déco-

[1] *Filoff*, Starobălgarskoto izkustvo 16.

[1] *Filoff*, Starobălgarskoto izkustvo 16.

lavban is a leletek, de egyetlen ilyen cserépdarab se került elő a sok pliskai és mádarai épület romjai közül, amiből kétségtelen, hogy a bolgár-török épületek falait nem díszítették mázos cserepekkel. Tehát az, hogy a preslavi és patlejnai templom falai így vannak díszítve, nem a bolgár-török tradiciók követése. Itt csak arról lehet szó, hogy a díszítések motivumai jórészben még a bolgár-török művészet kedvelt motivumai.

rative était fabriquee et il ne peut y avoir de doute que les murs en étaient revêtus en partie. Les mines des nombreux édifices de Pliska et de Madara n'ont pas livré un seul fragment de céramique de ce genre, ce qui prouve que les Protobulgares ne pratiquaient pas l'ornementation des murs avec des plaques vernissées et peintes. Le fait que les murs de l'église de Patlejna et de Preslav avait pareille décoration, ne correspond pas à la tradition protobulgare. Il ne peut être question de tradition protobulgare que dans la mesure où les motifs ornementaux restent fidèles à cette tradition.

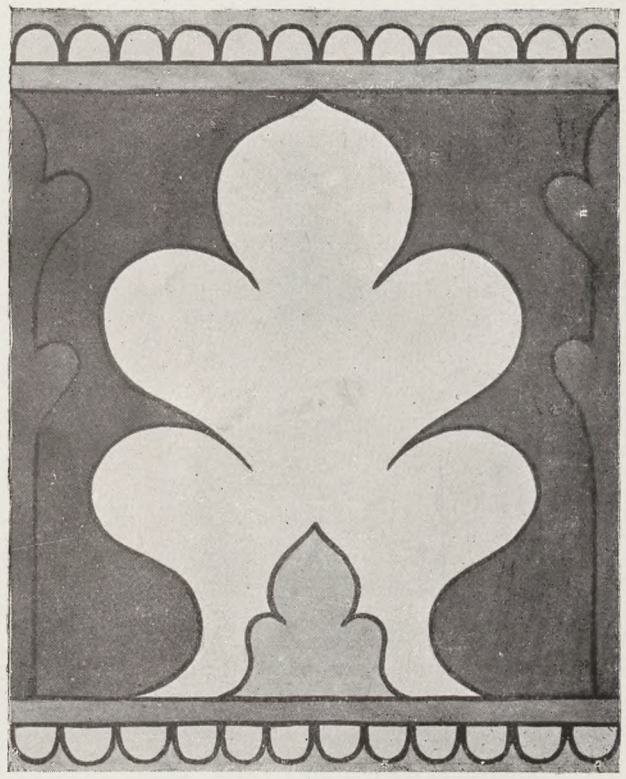

91. kép Patlejnai keramika (restaurált).
Fig. 91. Céramique (fragments restaurés) trouvée à Patlejna.

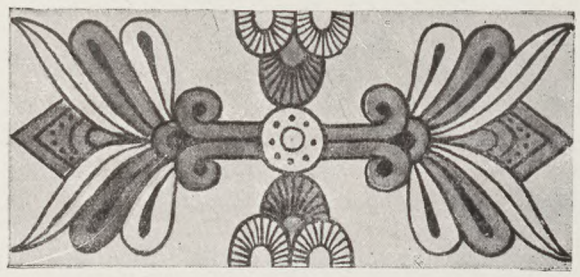

92. kép. Patlejnai keramika (restaurált).
Fig. 92. Céramique (fragments restaurés) trouvée à Patlejna.

Hogy hogyan került Bulgáriába a faldíszítésnek e teljesen orientális módja, arról Grabar legujabban azt írja, hogy a mesterek mezopotámiaiak voltak,[1] majd, hogy örmény és iráni

[1] Grabar i. m. 16.

Mais comment cette ornementation orientale s'est-elle répandue en Bulgarie? Grabar a ré-

telepesek.[1] A kérdést a további kutatás fogja eldönteni.

Meg kell itt jegyeznem azt, hogy a művészettörténészeknek, amikor a bolgár-törökök s egyáltalán az „első bolgár cárság" művészetét vizsgálják, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy esetleg mohamedán hatások is vannak e területen. E hatás kétségtelenül megállapítható abból, hogy a mozgékony mohamedán kereskedők nemcsak árúikat helyezték el itt, de vallásukat is terjesztették, ami kitűnik I. Miklós pápának a bolgárok kérdezősködéseire adott egyik válaszából, mely szerint „szaracén könyvek" vannak a bolgároknál.[2]

A pliskai keramiai anyag nagyon csekély, a mádarai már értékesebb, de még nincs feldolgozva.

[1] Grabar i. m. 53.
[2] Dečeff i. m. 98.

cemment tâché de prouver que les artistes étaient originaires de la Mésopotamie.[1] Ailleurs, il cherche à démontrer qu'ils étaient des colons venus de l'Arménie et de l'Iran.[2] Mais ce ne seront que les fouilles futures qui nous donneront la juste réponse.

Il est à noter que les historiens de l'art, qui étudieront l'art protobulgare et l'art de l'époque des premiers tzars bulgares en général, ne devront pas manquer de prendre en considération les influences éventuelles de l'Islam. Cette influence s'expliquerait par la circonstance que les habiles négociants mahométans non seulement vendaient leurs marchandises en Bulgarie, mais ils y propageaient aussi leur religion, ce que prouve une réponse du Pape Nicolas I., d'après laquelle les Bulgares possédaient des livres ‚sarrasins'.[3]

La quantité des matériaux céramiques de Pliska est insignifiante, ceux de Madara sont plus importants, mais ils ne sont pas encore étudiés.

[1] Grabar l. c. 16.
[2] Grabar l. c. 53.
[3] Dečeff, l. c. 98.

VI. FELIRATOK ÉS ROVÁSOK

A pliskai, mádarai és preslavi épületek bolgár-török eredetének legkétségtelenebb bizonyságát a feliratok és rovások adják. Az előbbiek közül nehány egyenesen paloták, várak építéséről beszél, a rovások pedig azt bizonyítják, hogy az épületek anyagát bolgár-törökök készítették.

a) *Feliratok*

A bolgár-törökök kánjai irodalmi alkotásokkal igyekeztek megörökíteni a nevüket. A maguk s főembereik tetteiről szóló feliratokat készítettek. Nem fontos az, hogy milyen nyelven szólnak ezek a feliratok. Abban a korban a nemzeti nyelvnek senki se tulajdonított jelentőséget, az összes európai népek hivatalos és irodalmi irásaikban a görög vagy a latin nyelvet használták s így egészen természetes az, hogy a bolgár-törökök feliratai is, minthogy hivatalos jellegük van, Kelet-Európa akkori hivatalos nyelvén, görögül íródtak. A fontos az, hogy 1. a bolgár kánok rendeletére és irodalmi szükségleteiként készültek, 2. sokat tudunk meg belőlük a bolgár-törökökről, 3. sok bolgár-török név és cim s nehány bolgár-török közszó őrződött meg bennük, nehány kifejezés pedig szolgai fordítás bolgár-török nyelvből.[1]

E feliratok tartalmuk szerint históriai és archaeologiai tárgyúak és sírfeliratok. A legtöbb feliratnak csak rövid tartalmát adom, az összes feliratok tudományos kiadása egy külön munkám tárgya lesz.

1. *Históriai tárgyú feliratok*: E feliratok közül a legfontosabb az első bolgár kánok Névlajstroma (93—94. kép). Nemcsak azért, mert

[1] *Fehér G.* Imenennikăt na părvitĕ bălgarski khanove, 237—313.

VI. INSCRIPTIONS ET CARACTÉRES RUNIQUES

Les preuves les plus incontestables de l' origine protobulgare des bâtiments à Pliska, Madara et Preslav sont les inscriptions et les caractères runiques. Quelques-unes des inscriptions parlent directement de la construction de palais et de forteresses, tandis que les caractères runiques prouvent que les matériaux de construction aussi ont été fabriqués par les Protobulgares.

a) *Inscriptions*

Les khans protobulgares voulaient immortaliser leur nom par des oeuvres littéraires. Ils ont fait graver des inscriptions qui parlent de leurs propres hauts faits ou de ceux de leurs seigneurs.

La langue des inscriptions ne joue pas un grand rôle. Á cette époque on n'attribuait pas d'importance à la langue nationale. Tous les peuples européens écrivaient leurs documents et même leurs oeuvres littéraires en grec ou en latin, et il est naturel que les inscriptions des Protobulgares, vu leur caractère officiel, sont rédigées en langue grecque, langue officielle de l'Europe orientale à cette époque. Ce qui est important c'est qu'elles ont été faites sur l'ordre et pour les besoins des khans et nous instruisent beaucoup sur le passé des Protobulgares, qu'elles conservent beaucoup de noms et de titres et quelques expressions usuelles des Bulgares, ainsi que quelques phrases traduites mot à mot de la langue protobulgare.[1]

Les inscriptions se groupent selon leur contenu en inscriptions 1. de caractère historique, 2. archéologique et 3. funéraire. Je ne donne ici que le simple contenu des inscriptions, leur publication scientifique devant être l'objet d'un autre ouvrage.

1. *Les inscriptions de caractère historique.* La plus importante d'entre elles est la Liste des premiers khans bulgares (fig. 93-94), non seu-

[1] *Fehér G.*, Imenikăt na părvitĕ bălgarski khanove, 237—313.

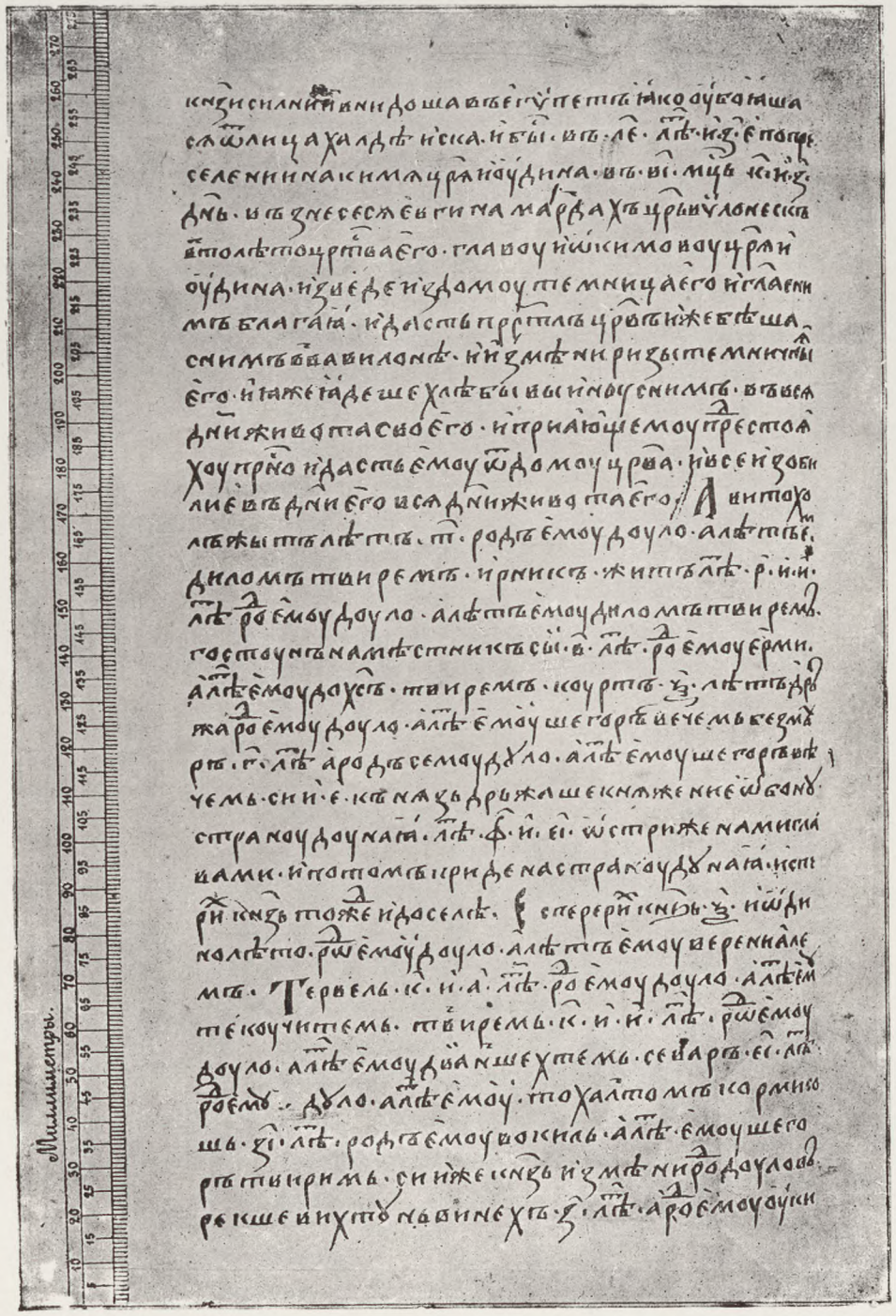

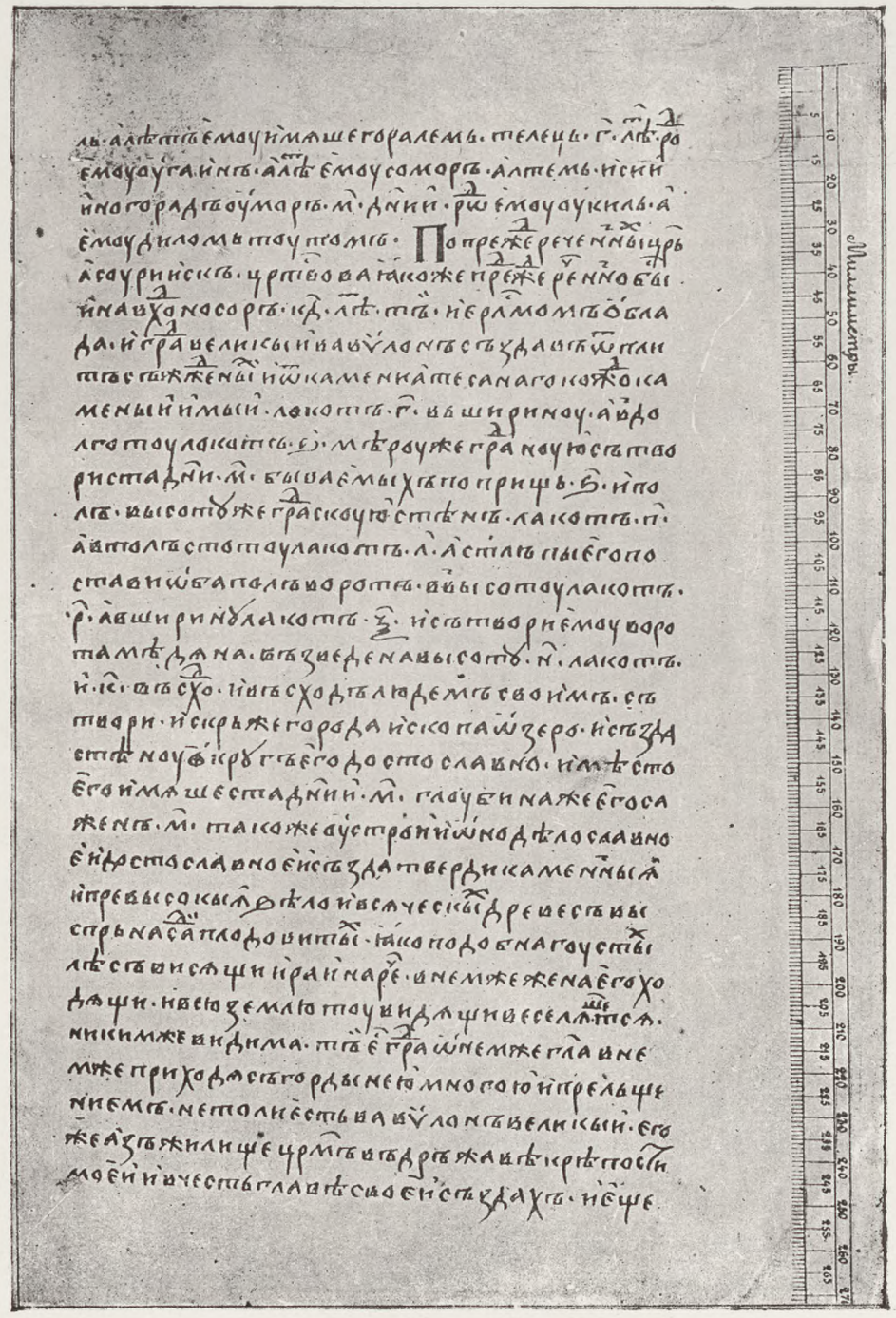

93 kép. Az első bolgár kánok névlajstroma. — **Fig. 93.** La liste des premiers khans pro obulgares

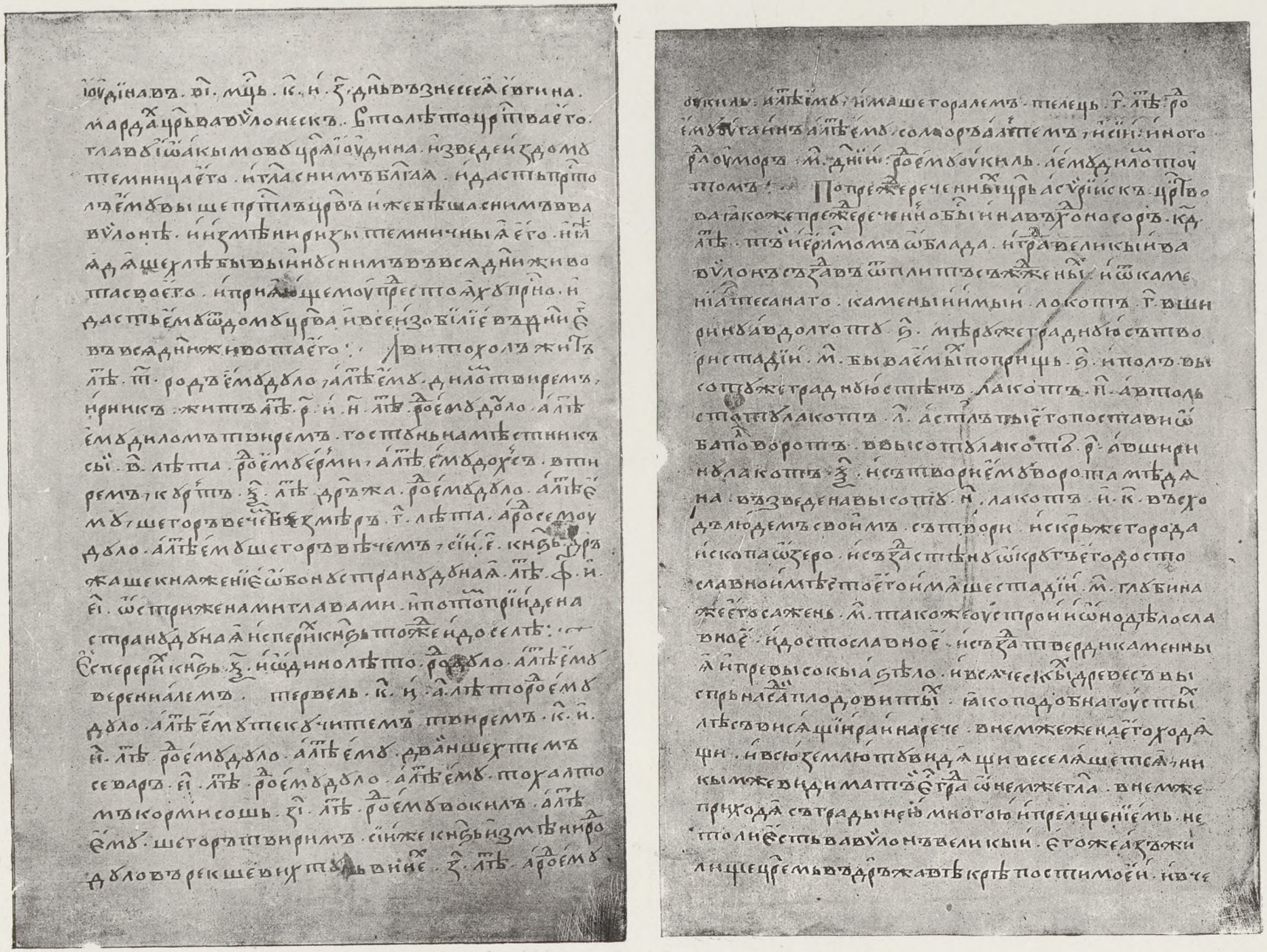

94. kép. Az első bolgár kánok névlajstroma. — **Fig. 94**. La liste des premiers khans protobulgares.

régibb a többinél (a VIII. században keletkezett) s mert a legtöbb egyebünnen nem ismert históriai adatot tartalmazza, hanem azért is, mert a bolgár-törökök nyelvére és ősi kultúrájára vonatkozólag is nagyon fontos forrás.

A Névlajstrom ma csak késői szláv fordításban ismeretes. Eredetijét egy vagy több oszlopra görögül irták. Az első bolgár kánok felsorolása ez a munka, csak annyit találunk minden kán nevénél, hogy a) hány évig uralkodott, b) milyen nemzetségből származott és c) nem szláv nyelven, hogy mi a ‚lět emu' = ‚ideje'. Pl. *Sevar ê lět, rod emu Dulo, a lět emu tohaltom* = Sevar 15 évig, nemzetsége Dulo és ideje *tohaltom*.

E titokzatos nemszláv kifejezések kulcsát Mikkola József találta meg, aki megállapította, hogy a ‚lět emu' után következő kifejezések bolgár-török nyelven a kánok trónralépésének évét és hónapját adják. E két szóból álló kifejezések első szava egy-egy állatnév, egy tizenkétéves állatciklus egy-egy évét jelöli, a második szó pedig sorszámnév s a hónapot jelöli. Hasonló a kínai időszámítás is s ugyanilyen időszámítás van az orchoni feliratokban, szintúgy a tatár kánok rendeleteiben s néhány török nép mai használatában is. Ez alapon a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai s csuvas formák segítségével sikerült Mikkolának kétségtelen biztossággal megmagyarázni a Névlajstrom legtöbb terminusát.[1] A többiek megfejtését én kíséreltem meg.[2] A bolgár-török évek nevei: 1. év *somor* = egér, 2. év *sygor* = tehén, 3. év —, 4. év *dvašan* (daušan) = = nyúl, 5. év *verem* = hosszú = szökő év, 6. év *dilom* = kigyó, 7. év **adgor* = ló, 8. év *tekü* = juh, 9. év —, 10. év *toh* = tyúk, 11. év *eth* = kutya, 12. év *dohs* = disznó. A hónapok neve: 1. = *elem*, 2. —, 3. = *večem*, 4. = *tütem*, 5. = *behtem*, 6. = *altem*, 7. = *čitem*, 8. = *sehtem*, 9. = *tvirem*, 10. —,

Tudnunk kell még azt, hogy a bolgár-török időszámítás a kínainak egy régi formáját

[1] *Mikkola J.* Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. JSFOu XXX (1914) 33.

[2] *Fehér G* Imennikăt stb. 237—313.

lement parce qu'elle est la plus ancienne (elle date du VIIIe siècle) et parce qu'elle contient le plus de données historiques nouvelles, mais parce qu'elle jette une lumière sur la langue et la culture primitive des Protobulgares.

La Liste ne nous est connue que dans une traduction slave tardive, l'original ayant du être gravé en langue grecque sur plusieurs colonnes. C'est l'énumération des premiers khans bulgares, qui nous donne en outre après chaque nom de khan a) la durée de son règne, b) le nom de la famille (clan) à laquelle il appartient et c) ‚lět emu' = son temps, en langue non-slave. P. e. *Sevar ê lět, rod emu Dulo, a lět emu tohaltom* = Sevar régna 15 ans, il était du clan Dulo et „son temps" e *tohaltom*.

Ce fut Joseph Mikkola qui trouva la clef de ces expressions mystérieuses non-slaves. Il constata que les expressions qui suivent les mots „lět emu" indiquaient en langue protobulgare l'année et le mois de l'avènement au trône des khans. Ces expressions sont formées de deux mots, l'un d'eux désigne par le nom d'un animal l'année d'un cycle de 12 ans, l'autre, un nom de nombre, se rapporte aux mois. La chronologie chinoise est analogue et celle des inscriptions d'Orchon également. Dans les ordres écrits des khans tatares on retrouve cette même chronologie, dont quelques peuples turcs se servent encore aujourd'hui. Sur cette base et à l'aide des mots hongrois empruntés à la langue protobulgare, ainsi qu'à l'aide des formes tchouvaches, Mikkola parvint à expliquer la plupart des termes de la Liste des khans,[1] et moi-même j'ai essayé d'expliquer le reste.[2] Les noms des années protobulgares sont:

1.-e année, *somor* = souris; 2.-e année, *sygor* = vache; 3.-e année —; 4.-e année, *dvašan* (< *daušan*) = lièvre; 5.-e année, *verem* = année bissextile; 6.-e année, *dilom* = serpent; 7.-e année, **adgor* = cheval; 8.-e année, *tekü* = brebis; 9.-e année —; 10.-e année, *toh* = poule; 11.-e année, *eth* = chien; 12.-e année *dohs* = cochon. Les mois: 1[er] = *elem*, 2e —, 3[e] = *večem*, 4[e] = *tütem*, 5[e] = *behtem*, 6[e] = *altem*, 7[e] = *čitem*, 8[e] = *sehtem*, 9[e] = *tvirem*.

Il est à noter que la chronologie des Protobulgares conservait une forme plus ancienne que la chronologié des Chinois: chaque année est une pure année lunaire, mais à chaque cin-

[1] *J. Mikkola*, Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. JSFOu XXX (1914) 33.

[2] *Fehér G.*, Immenikăt etc. 237—313.

őrizte meg, t. i. minden év tiszta holdév volt, de minden ötödik évhez toldottak még egy holdhónapot.[1]

A Névlajstrom olyan fontos forrás, hogy ha nem is maradt volna ránk más a bolgár-törököktől, ebből magából is megállapithatnánk, hogy 1. a bolgárok nyelve az a török dialektus volt, amely a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavaiból ismeretes s modern formája a csuvas nyelv s 2. hogy a bolgár-török kultúra alapjában véve török, amelyet a többi törökök népekkel együtt a kínaiaktól örököltek a bolgárok is.[2]

*

Az összes többi históriai tárgyú feliratok (de a többi feliratok is) a IX. századból valók. Legtöbbjük a bolgárok és a bizánciak közötti szerződésekről szóló feliratok töredékei (95. kép), megfelelő magyarázatuk még nincs. Szintúgy feldolgozásra vár Malamir[3] és utódja Presjan kánnak[4] egy-egy históriai tárgyú felirata.

[1] *Fehér G.* Immenikăt stb, 266 s kk.

[2] *Fehér G.* Immenikăt stb. 238.

[3] Ennek a feldolgozására *Beševlieff V.* tette a legjobb kisérletet, Godišn. Narodn. Muzej za 1922—25. Sofia, 1926, 419—425.

[4] Ezt *Dvornik F.* Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes. Bulletin de correspondance hellénique. LII (1928) 126—143. adta ki.

quième année on ajoute un mois lunaire.[1]

La Liste des khans est une source très importante, car elle seule suffirait, même si les Protobulgares ne nous avaient pas laissé d'autres monuments écrits à nous faire comprendre : 1. que la langue des Bulgares était un idiome turc, qui nous est connu par les mots d'emprunt turcs de la langue hongroise et dont la forme moderne est représentée par la langue tchouvache et 2. que le fondement de la civilisation protobulgare est turc et que c'est des Chinois

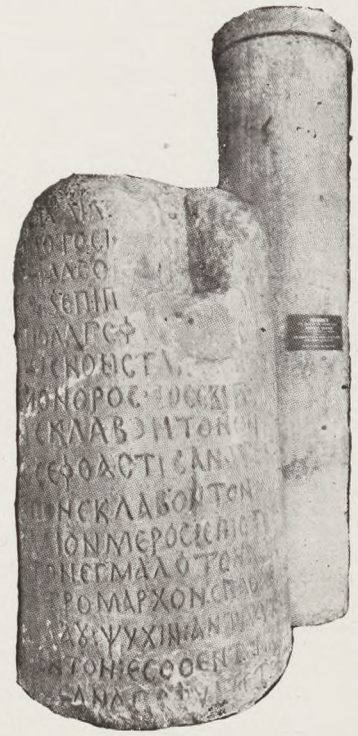

95. kép. Omurtag Sulejmanköjben talált felirata.
Fig. 95. L'inscription d'Omurtag trouvée à Suleiman-Keui.

que les Protobulgares, comme d'autres peuples turcs ont hérité de cette civilisation.[2]

*

Les autres inscriptions de caractère historique (comme les inscriptions en général) datent du IXe siècle. Ce sont pour la plupart des fragments de traités conclus entre les Bulgares et les Byzantins (fig. 95). Ces inscriptions n'ont pas encore été suffisamment expliquées. De même l'étude des deux inscriptions encore, l'une du khan Malamir,[3] l'autre de son successeur Presian est aussi à faire.[4]

[1] *Fehér G.*, Immenikăt etc. 266.

[2] *Fehér G.*, Immenikăt etc. 238.

[3] *Beševlieff* essaya de l'expliquer (Godišn. Narodn. Muzej. za 1922—25), Sofia 1926, 419—25.

[4] *Dvornik F.* Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes. Bulletin de correspondance hellénique. LII (1928) 126—143.

Ide tartozik még egy 1926-ban a mádarai ásatások alkalmával egy keresztyén templom romjai közül előkerült nagyon megrongálódott oszlopfelirat Omurtag korából. A feliratból csak a sorok eleje és vége maradt meg:

Ici appartient encore une inscription très endommagée d'Omurtag qui fut découverte à Madara dans les ruines d'une église chrétienne. Sont conservés seulement le commencement et la fin des lignes :

ϽΛ . . . . . AP
XONE . . . . . NT
ΟΨΑ . . . . . N
ΘΥϹ . . . . . ΙΤΑ
ΓΓΡΑ . . . . . ΛϹΗ
ΤΖΗΡΓ ΓΧ8
Τ8Γ . . . . . ʼΗΕ
ΓΗ . . . . . ʼΥϹΕ
Υ . . . . . ΑΒΑ
. . . . . ΝΚΑ
. . . . . ΕΝ

E nagyon megrongálódott felirat feldolgozását más helyen adom. Itt csak a következőket jegyzem meg.

A máig megőrzött első két sor s a ma már meg sem lévő legfelső sor így egészítendő ki:

ΚΑΝΑϹΥΒΙΓΙ]
ΟΜ[8ΡΤΑΓΕΚΘΕ8]ΑΡ
ΧΟΝΕ[ϹΤΙΝ

Kán üvgi
Omurtag Istentől behelyezett fejedelem.

A 4.—5. sorokban sikerült az Isten bolgár-török *ΤΑΓΓΡΑ* olv. *tangra* nevét megállapítanom,[1] az 5—6. sorokban pedig egy bolgár előkelőség *ΗΤΖΗΡΓ[8* olv. *Ičirgü* nevét találjuk, akit Presjan kán felirata, mint hadvezért *(ʼΗτζιργοὺ βοιλά)* Omurtag egy felirata pedig, mint *kolovr*-ot (a neve előfordul egy kiadatlan várnai feliratban is · · · · *ΡΓΟΥΒΟΥΛΗΝ)*, azonkívül a Čividalei evangelium bolgár nevei között is megvan ez a név *Zergobula* formában, v. ö. még más forrásokban Zerco boilas és Cerbula.[2]

2. Más feliratok *építő munkásságról* szólnak. A céljuk az volt, hogy a kánt magasztalják s hogy emlékét fenntartsák az utókor számára. Omurtag egyenesen meg is mondja ezt a tărnovoi feliratban: az ember ha derékul élt is, meghal és más születik s a később született, ha látja ezt a feliratot, emlékezzék meg ar-

[1] *Fehér Géza*, Die Inschrift des Reiterreliefs etc. 1928, 138

[2] v. ö. *Dvornik* i. m. 136—137.

Nous l'étudierons ailleurs en détail, ici nous nous contenterons seulement de quelques notes.

Les deux premières lignes qui nous sont conservées ainsi que la première qui manque doivent être complétées comme il suit:

κάνας ὑβιγὶ]
ʼΟμ[ουρτὰγ ἐκ θεοῦ]ἄρ-
χων ἐ[στίν

Khan üvgi Omurtag
est par Dieu institué
souverain.

Dans les lignes 4 et 5 je suis arrivé à déchiffrer le nom protobulgare de Dieu, *ΤΑΓΓΡΑ*, lisez „tangra",[1] et dans les lignes 5-6 le nom d'un seigneur protobulgare *ΗΤΖΗΡΓ[8* = Ičirgü qui est mentionné comme général dans l'inscription du khan Presian *(ʼΗτζιργοὺ βοιλά)*, tandis qu' une autre inscription d'Omurtag le nomme „kolovr" (son nom se lit aussi dans une inscription encore inédite qui se trouve à Varna · · · · *ΡΓΟΥΒΟΥΛΗΝ)*, et nous le trouvons aussi parmi les noms bulgares inscrits dans l'Evangile de Cividale sous la forme *Zergo bula* comp. dans d' autres sources *Zerco boilas* et *Cerbula*.[2]

2. *Un autre groupe d'inscriptions parle des travaux de construction.* Elles avaient pour but de glorifier le khan et de l'immortaliser dans la mémoire de la postérité. Omurtag le dit clairement dans son inscription de Tărnovo : l'homme même ayant bien vécu, doit mourir et un autre naît à sa place et il voudrait que celui ci vo-

[1] *Fehér G.* Die Inschrift des Reiterreliefs etc. 138.

[2] Comp. Dvornik op. cit. 136—137.

ról, aki a halmot emeltette. Három ilyen feliratunk van :

α) A tărnovoi felirat a tărnovói 40 vértanú templomában található, amelyet Assen Iván cár építtetett 1230-ban. Miután e feliratról fentebb sok szó esett, meg legutóbb a felirat megvizsgálása alkalmával sikerült az utólsó nehézséget is kiküszöbölnöm[1], itt adjuk az egész feliratot, amely teljes egészében megőrződött :

yant cette inscription se souvienne de celui qui fit élever le tumulus. Nous possédons trois inscriptions de cette sorte :

α.) L'inscription de Tărnovo se trouve sur une colonne dans l'église des 40 martyrs de Tărnovo bâtie en 1230 par le tzar Ivan Asen. Comme il a été question plus haut de cette inscription et que je suis parvenu à déchiffrer les derniers passages difficils,[1] je donne ci dessous l'inscription entière :

+ κά[ν]ας ὑβι-	Kán üv-	Khan üv-
γὴ Ὦμο-	gi Omur-	gi Omur
<μο>ρτάγ. ἰ-	tag,	tag,
ς τὸν παλε-	régi pa-	résidant dans
ὸν ὖκον α·	lotájában	son an-
ὐτοῦ μένο(ν)	lakva	cienne demeure
ἐτύησεν ὑπ-	nagyon fényes	fit construire
έρφυμον ὖκο(ν)	palotát épített	une demeure splendide
ἰς τὸν Δάνουβ-	a Duna mel-	près du Danube et
ην κ(ὲ) ἀνὰ μέσα	let és a két	ayant mesuré (la distance)
τῶν δύο ὖκο(ν)	igen fé-	entre les deux demeures
τῶν πανφύ-	nyes palota kö-	splendides je fis
μο(ν) καταμετρή-	zött kimér-	ériger un
σας ἰς τὶν μέσιν ε-	vén a közepén	tumulus
πύισα τούμβαν, κὲ	halmot hánytam és	et du milieu
ἀπὸ τὴν αὐτὴ<ν> μέσην	magától a halomnak a	du tumulus
τῆς τούμβας ἕος τὴν αὐλί(ν)	közepétől régi	jusque'à mon ancien aul
μου τὴν ἀρχέα(ν) ἰσίν ὀργὲ	aulomig 20,000	il y a 20,000 brasses
μυριάδες β' κ(ὲ) ἐπὶ τὸν Δ-	öl van és a Du-	et jusqu'au Danube il y a (aussi)
άνουβιν ἰσην ὀργιὲς μυ-	náig 20,000	20,000 brasses
ριάδες β', τὸ δὲ αὐτὸ τουβί(ν)	öl van s maga a halom	et le tumulus lui-même
ἐστιν πάνφυμο(ν) κ(ὲ) μετρίσα(ν)-	is igen fényes és miután kimérték	est très splendide et après qu'on eut mesuré
τες τὶν γῖν ἐπύισα τὰ γράμα-	a földet, csináltam ezt	la terre, j'ai fait cette
τα ταῦτα. Ὁ ἄνθροπος κ(ὲ) κ-	a feliratot : az ember, ha	inscription : l'homme même
αλὰ ζῶν ἀποθνίσκι κὲ ἄλ-	derékul él is, meghal s	ayant bien vécu, meurt et
ος γενᾶτε κὲ ἵνα ὁ ἔσχατον γη-	más születik és hogy a később	un autre naît ; que celui
νομένος ταῦτα θεορῶν ὑπομνή-	született ezt (a feliratot) látva	qui naîtra plus tard, la voyant (l'inscription),
σκετε τὸν πυίσαντα αὐτὸ. τὸ δὲ ὄ-	emlékezzék meg arról, aki azt	se souvienne de celui qui le fit élever
	(a halmot) csinálta,	(le tumulus).
νομα τοῦ ἄρχοντός ἐστιν Ω-	a fejedelem neve O-	Le nom du khan est Omurtag
μορτὰγ κάν<ν>ας ὑβιγή. ὁ θ(εὸ)ς ἀ-	murtag kán üvgi, az Isten	khan üvgi, que Dieu lui accor-
ξηόσι αὐτὸν ζῖσε ἔτ-	méltassa, hogy éljen 100	de la grâce de vivre 100 ans.
η ρ'	esztendeig.	

β.) A Čatalar falunál talált óriási felirat nem ilyen jól megőrzött, egyes helyei még megfelelő kiegészítésre várnak. Fordítása :

Omurtag kán üvgi, a földön, ahol született, az Istentől behelyezett fejedelem. Pliska tábo-

β.) La grande inscription trouvée au village de Čatalar n'est pas aussi bien conservée, certains passages en doivent encore être complétés. La traduction en est :

Le khan üvgi Omurtag, (institué) par Dieu

[1] *Fehér Géza*, Die Inschrift etc. 88.

[1] *Fehér*, Die Inschrift etc, 88.

97. kép. A mádarai lovasrelief felirata (kiegészítve).

Fig. 97. L'insccription près du relief du cavalier à Madara (restauratée).

rában lakva ault épített a Tičanál és hatalmával visszatartotta (?) a görögöket és szlávokat. És mesteri szerkezetű hídat épített a Tičan vára mellett és magában a várban négy oszlopot állított fel és az oszlopok közé (?) két oroszlánt. Isten méltassa az Istentől behelyezett fejedelmet, hogy lábával tapossa jól a császárt, ameddig folyik a Tisza s amíg a görögök visszatartják (?) a sok bolgárt — és ellenségeit leigázva éljen örömben és vígasságban 100 esztendeig. Az idő, amikor (a vár) építtetett bolgárul *sygor elem*, görögül a 15 indiktion.

γ.) A harmadik felirat csak másolatban maradt meg :

κάνας ὐβηγὴ	Kán üvgi
Μαλαμὴρ ὁ ἐκ	Malamir, Istentől
θεοῦ ἄρχον. ὁ π-	behelyezett fejedelem. Ré-
αλεὸς αὐτοῦ βο-	gi boilája
ηλὰς ὁ Ἰσβοῦλος	Išbul
ὁ καυχάνος ἐπύι-	kavhan készí-
σεν τὸ ἀνάβρυτο-	tette ezt a kú-
ν τοῦτο κὲ ἔδοκε-	tat és a feje-
ν τὸν ἄρχοντιαν	delemnek adta
κὲ ὁ ἄρχον πολά-	és a fejedelem sok-
κης ἔδοκεν τοὺ-	szor adott a
ς Βουλγάρης φαγῆ[ν	bolgároknak ételt-
κὲ πῖν κὲ τοὺς βοι-	italt, és a boilák-
λάδας κ[(ὲ)] βαγαίνους	nak és bagainoknak meg
ἔδοκεν μεγάλα	adott nagy
[ξ]ένηα. ὁ θ(εὸ)ς ἀξηό-	ajándékokat. Isten méltassa,
ση ζίσιν τὸν ἐκ θ(εο)ῦ	hogy az Istentől behelyezett feje-
ἄρχονταν ἔτι ἑκ-	delem éljen 100 eszten-
ατὸν μετὰ τὸν Ἰσ-	deig Iš-
βοῦλον τὸν καυχά-	bul kavhannal
νων.[1]	együtt.

sur la terre, où il naquit. Habitant le camp de Pliska il fit construire un aul près de la Tiča et par sa puissance opposa de la résistance (?) aux Grecs et aux Slaves. Et il fit construire un pont très artistique sur la Tiča prés de sa forteresse et dans la forteresse même il fit ériger quatre colonnes et entre (?) les colonnes deux lions. Que Dieu accorde la grâce au souverain (institué) par Dieu, de fouler avec ses pieds l'empereur, tant que coulera la Tiča et tant que les Grecs retiennent les nombreux Bulgares et qu'en subjuguant ses ennemis il vive 100 ans heureux et joyeux. Le temps, où il fit élever son palais est en langue bulgare *sygor elem*, en langue grecque la 15e indiction.

γ.) La troisième inscription n'existe qu'en copie :

Kán üvgi	Le khan üvgi
Malamir, Istentől	Malamir, souverain
behelyezett fejedelem. Ré-	(institué) par Dieu. Son vieux
gi boilája	boila
Išbul	Išbul
kavhan készí-	Kavhan fit
tette ezt a kú-	construire cette
tat és a feje-	fontaine qu'il offrit
delemnek adta	en présent au souverain
és a fejedelem sok-	et le souverain donna
szor adott a	plusieurs fois à manger
bolgároknak ételt-	et à boire aux
italt, és a boilák-	Bulgares, et il
nak és bagainoknak meg	donna de grands pré-
adott nagy	sents aux boilas et
ajándékokat. Isten méltassa,	aux bagains. Que Dieu
hogy az Istentől behelyezett feje-	accorde la grâce au souverain
delem éljen 100 eszten-	(institué) par Dieu de vivre 100
deig Iš-	ans ensemble
bul kavhannal	avec Išbul le
együtt.	Kavhan.

3.) *Sírfeliratok.* Mint láttuk a bolgár-török kánok egynémely feliratukkal a maguk dicsőségét akarták az utókor számára megörökíteni. De maradtak ránk olyan feliratai is, amelyeket mások emlékére állítottak fel — sírfeliratok, amelyeket, mint általában a bolgár-török kánok feliratait hengeres oszlopra vésték. Ilyen feliratunk 8 van :

3.) *Inscriptions funéraires.* Comme nous l'avons vu, les khans protobulgares cherchaient à immortaliser leur propre gloire par les inscriptions susmentionnées. Mais d'autres inscriptions nous sont aussi parvenues, qu'on avait rédigées à la mémoire d'autres personnages morts. Ce sont des inscriptions funéraires, qu'on gravait — comme en général les inscriptions des khans protobulgares — sur des colonnes cylindriques. Nous possédons 8 inscriptions de ce genre :

[1] V. ö. Beševlieff V., Godišn. Narodn. Muzej Sofia, 1922—25. Sofia. 1926, 414.

[1] Comp. *Beševlieff V.*, Godišn. Narodn. Muzej Sofia, 1922-25. Sofia, 1926, 414.

1. + *κάνας ὑβηγὴ ᾽Ωμου[ρτ]άγ. ᾽Ωνεγὰ βον[. . σ . . .]ρα ταρ-κάνος Θρ[επτὸς ἄ]νθροπ[ό]ς μου ἐγένετο [κὲ ἀ]πελθὸν [ἰς τὸ φουσᾶτον ἐπνήγην ἰς τὴ[ν Τήσαν τὸν ποταμόν · ἦτο δὲ γενεᾶς Κουβιάρης.*	Kán üvgi Omurtag. Onega bon . . . . . ra tarkan „etetett" emberem volt és elmenve a harcba belefulladt a Tisza folyóba. Nemzetsége Küviar volt.	Khan üvgi Omurtag. Onega bon . . . . . ra tarkan fut mon „homme nourri" qui partant pour la guerre, se noya dans la Tisza. Il était de la tribu (clan) Küviar.
2. + *κάνας ὑβηγὴ ᾽Ωμουρτάγ. ᾽Ωκόρσης ὁ κοπάνος Θρεπτὸς ἀνθροπός μου ἐγένετω κὲ ἀπελθὸν ἦς τὸ φουσᾶτον ἐπνήγην ἦς τὸν ποταμὸν τὸν Δανάπρην. ἦτω δὲ γενεᾶς Τζακαράρης.*	Kán üvgi Omurtag. Okorš kopan „etetett" emberem volt és elmenve a harcba belefuladt a Dnyeper folyóba. Nemzetsége Čakarar volt.	Khan üvgi Omurtag. Okors kopan était mon „homme nourri" qui partant pour le combat se noya dans le fleuve Dniéper. Il était de la tribu Čakarar.
3. + *κάνας ὑβηγὴ ᾽Ωμ]ουρτ[άγ. Βον[. . . . .] βου[. . . . . Θ]ρεπ[τὸς ἄνθροπός μου ἐγέν]ετο κὲ ἀπελθὸν ἦς τὸ φου σ]ᾶτον ἀπέθανεν ἦς τὸν πόλεμον . ἦτο δὲ γενεᾶς [. . . . δουάρης.*	Kan üvgi Omurtag. Bon . . . . . bu . . . . „etetett" emberem volt és elmenvén a harcba meghalt a háborúban. Nemzetsége pedig . . . duar volt.	Khan üvgi Omurtag Bon . . . . . bu. . . . était mon „homme nourri" qui partant pour la guerre, mourut dan le combat. Il était de la tribu . . . . .duar.
4. *ἀν]ος Θρεπτὸ[ς ἄ]νθροπός μου ἦτον κὲ [ἀσθενήσας ἀπέθανεν . ἦτ[ον δὲ γενεᾶς ᾽Ερμιάρης.*	. . . . „etetett" emberem volt és megbetegedvén meghalt. Nemzetsége Ermiar volt.	. . . . était mon „homme nourri" et mourut de maladie. Il était de la tribu Ermiar.
5. *κάν]ας ὑβιγ[ὶ ᾽Ο]μουρτάγ. ὁ κολόβρος [᾽Ητ]ζουργού . κολόβρος [Θρ]επτὸς ἄνθροπό[ς μ]ου ἴτον κὲ ἀπέθαν[ε]ν ἔσο.*	Kán üvgi Omurtag. A kolovr Ičürgü. A kolovr „etetett" emberem volt és meghalt benn (= az ország területén.)	Khan üvgi Omurtag. Kolovr Ičürgü. Kolovr était mon „homme nourri" et mourut à l'intérieur (du pays).
6. *κάνα[ς] ὑβιγὶ ᾽Ομουρτάγ. Οσλά . νας ὁ βαγατοὺρ βαγαίν[ος] Θρεπτὸς ἄνθροπός μ[ου] ἦτον κὲ ἀσθενίσας ἀπέθανεν.*	Kán üvgi Omurtag. Oszlarn bagatur, bagain „etetett" emberem volt és megbetegedvén meghalt.	Khan üvgi Omurtag. Oslarn bagatur ba gain était mon „homme nourri" il tomba malade et mourut.
7. *κάνας ὑβιγὶ ᾽Ομυρτάγ. ᶜΟχσουνὸς ὁ ζουπὰν ταρκάνος Θρεπτὸς ἄνθροπός μου ἴτον κὲ ἀπέθανεν ἰς τὸ φοσᾶτον . ἦτον δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυριγήρ.*	Kán üvgi Omurtag. Ohsün župán tarkan „etetett" emberem volt és elesett a csatában. Nemzetsége Kürigir volt.	Khan üvgi Omurtag. Ohsün župan tarkan était mon „homme nourri" et mourut dans le combat. Sa tribu était Kürigir.

A 8. sírfelirat Malamir kánė :

La 8e inscription est celle du khan Malamir:

κάνες ὑ-	Khan üv-	Kán üv-
βυγὴ	gi	gi
Μαλα-	Mala-	Mala-
μήρ . Τζέ-	mir Če-	mir. Če-

πα βογο-	pa bogo-	pa bogo-
τὸρ βοηλὰ	tor boila	tor boila était
κουλοῦβρος	kuluvr	kuluvr
ἦτον κὲ	volt s	et était „homme nourri“
τοῦ ἄρχον-	a feje-	du sou-
τος θρεπτὸ[ς	delem „etetett“	verain
ἄνθροπο[ς	embere	et il
ἦτον [κὲ ἀσ-	és megbe-	tomba
θεν[ήσας ἀ-	tegedvén meg-	malade et
πέθ[ανεν	halt	mourut
κὲ ἐ[πύισα . . .	és	et je
βα	. . . . . t állítottam	fis faire un
ῆς μν[ημόσυ-	emléké-	. . . . . à
νον αὐ[τοῦ.	re.	sa mémoire.

Legújabban került elő a Mádara melletti Kalugerica faluban még egy Omurtag rendeletére készült sirfelirat. Sajnos az első sorok, amelyek Omurtag nevét s az elhunyt nevét és cimét tartalmazzák, hiányzanak.

E feliratokban először a kán nevét és címét, azután az elhunyt nevét és címeit (a nyolc felirat közül ötben a nemzetségét is) kapjuk. Emellett az összes feliratokban a kán azt is megemlíti az elhunytról, hogy „*θρεπτὸς ἄνθρωπός μου*“ ‚etetett emberem‘ volt. Mint más helyen megállapítottuk, ezt a kifejezést nem képes értelemben kell felfognunk, mint eddig gondolták, hanem a szó reális értelmében, a bolgár kán valóban maga etette összes jóembereit. T. i. Ibn Fadlantól tudjuk, hogy az volt a szokás, hogy a hivatalos udvari ebéden a bolgár kán maga vágott le és nyujtott át minden vendégének egy-egy darab húst. Tehát az ‚etetett emberem‘ kifejezés azt jelenti, hogy az elhunyt részt vett a káni ebédeken. (A mádarai lovas feliratában találtak alapján megállapítottam, hogy a káni lakomáknak bolgár-törökül *ešmedeme* ‚ivás-evés, a neve.)[1]

Azok közül, akiknek a kán a felsorolt emlékekben sírfeliratot állított, egyik-másik előkelő származású (pl. egyik a legelőkelőbb, *boila* rendből származott) s magas méltóságot viselt. Van olyan is közöttük, akinek magas méltósága volt, de nem volt előkelő származású. Sőt olyanok is vannak az ‚etetett‘ emberek között, akik nem is származtak a boilák rendjéből, nem is volt magas rangjuk, de a harcban kitüntek. Tehát a káni ebédeken azok vettek részt, akik

[1] *Fehér G.*, Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara 49 s kk.

Ces derniers temps á été trouvée dans le village de Kalugerica (près de Madara) une inscription funéraire gravée par ordre d'Omurtag. Malheureusement les premières lignes qui devaient contenir le nom d'Omurtag et le nom avec les titres des défunts, manquent.

Ces inscriptions nous font connaître le nom et le titre du khan, puis le nom et les titres du défunt (cinq inscriptions nous disent en outre le nom de son clan (tribu)). Dans ses inscriptions le khan nous fait savoir que le défunt était : *θρεπτὸς ἄνθρωπός μου*=mon homme nourri par moi. Comme j'ai déjà constaté ailleurs, cette expression ne doit pas être prise au sens figuré — comme on l'a cru jusqu'à présent — mais dans son sens réel, le khan bulgare nourrissant en effet ses gens. Ibn Fadlan nous raconte que — d'aprés l'usage ancien — le khan découpait lui-même la viande aux repas solennels et en donnait un morceau à chacun de ses convives. L'expression ‚homme nourri‘ veut donc dire que le défunt prenait part aux repas solennels. (Sur la base de l'inscription du cavalier de Madara, j'ai constaté que le nom protobulgare du repas était *ešmedeme* = boire-manger.)[1]

Quelques-uns de ceux, à la mémoire desquels le khan fit graver une inscription, étaient d'origine noble (l'un par ex., appartenait à la caste des ‚boilas‘, la caste la plus noble) et exerçaient une haute fonction, d'autres avaient un poste élevé bien qu'ils ne fussent pas d'origine noble. Parmi les ‚hommes nourris‘ on en trouve qui n'appartenaient pas à la caste des boilas et n'exerçaient point de hautes fonctions, mais ils s'étaient distingués comme braves guerriers dans les combats. Ce sont donc ceux, qui s'étai-

[1] *Géza Fehér*, Die Inschrift des Reiterreliefs etc. 47 ss.

mint államférfiak vagy mint katonák kitüntek: magas méltóságok viselői és vitéz katonák.

E feliratokban nagyon értékes adatokat találunk a bolgár-törökök nyelvére — nevek és címek —, ezenkívül históriai adatokat is: az egyikben azt olvassuk, hogy Omurtag hadseregei harcoltak a Tiszánál, egy másikban a Dnyepernél találjuk a bolgár vitézeket.

*

Az említett sírfeliratokon kivül van még egy, a legnagyobb és legérdekesebb a *mádarai*

ent distingués comme hommes d'état ou braves guerriers qui prenaient part aux repas du khan.

Ces inscriptions nous fournissent des données très intéressantes sur la langue des Protobulgares, noms et titres et aussi des données historiques: dans l'une nous lisons que les armées d'Omurtag faisaient la guerre près de la Tisza, dans l'autre nous trouvons les guerriers bulgares près du Dniéper.

*

Outre les inscriptions funéraires citées, nous

96. kép. A mádarai reliefhez készített állvány.
Fig. 96. L'échafaudage construit auprès du relief de Madara.

lovas dombormű felirata. Ezt a feliratot, amely a dombormű körül s alatta található, teljesen olvashatatlannak tartották. 1924-ben a bolgár nemzeti múzeum állványt készíttetett számomra (96. kép), amelyről tanulmányoztam a feliratot (97. kép) s négy évi munka után kiadtam bolgárul és németül megjelent könyveimben.[1]

Megállapítottuk, hogy ez a felirat Krum kán (804—814) sírirata. A felső feliratot, mint magát a domborművet is, közvetlenül Krum halála után 814 tavaszán és nyarán vésette be Krum testvére, kavhanja és utóda, Kišin.[2] (Erről a bolgár kánról csak a mádarai feliratból tudunk). Ez a felső felirat Krum történetét mondja el. Mint a megőrzött részekből megállapítottuk, itt a Krum és Nikephoros császár közötti harcról volt szó, azután arról, hogy V. Leó császár hogyan akarta tőrbecsalni Krumot, de a kán elővigyázatos volt, mert nem hitt egészen a császárnak. Ez esetnél a szerző megemlíti, hogy az ő anyai részről való ősei se hittek egykor a császárnak, amikor II. Justinianos Tervelhez ment segítségért. (Itt Krum testvére, Kišin magát, mint ‚Istentől behelyezett'-et említi, tehát ő Krum utóda volt) Ebben az időben a szerző, Kišin, Krum testvére és kavhanja Drinápolyban volt, amelyet — azután — ‚a csodálatos' Krum foglalt el. Ezután, amint a nagyon gyarló maradványokból gondolom, arról volt szó, hogy Krum visszatért Bulgáriába s miközben a császár elleni nagy hadjáratára készült, meghalt. Ekkor Kišin ősi szokás szerint „megsiratta" és megtartotta a temetési ceremóniákat, nagy ešmedeméket, torokat adva. Ez a vége az eredeti feliratnak, amelyet Krum testvére, Kišin állíttatott össze.

Az alsó felirat első két oszlopát Omurtag kán készíttette. Az első oszlopban a gazdag ešmedemékről van szó, amelyeket Omurtag adott atyja emlékére. Ez azt jelenti, hogy Kišin közvetlenül Krum halála után tartott tort, de a nagy torokat, amelyeket ótörök szokás szerint ősszel kellett megülni,[3] Omurtag adta. Ebből azt látjuk, hogy Kišin néhány havi uralkodás után meghalt s 814 őszén már Omurtag lépett

[1] *Fehér G.*, Nadpisät na Madarskia konnik. Sofia, 1928; u. a. Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Sofia, 1928.

[2] Miután Kišin néhány hónapi uralkodás után meghalt, a dombormű befejezése Omurtag idejére eshetett.

[3] V. ö. *Thomsen* W. Inscriptions de l'Orkhon. 59-60.

en possédons encore une, la plus grande et la plus intéressante, l'inscription qui accompagne le relief du cavalier de Madara. Cette inscription qui est gravée dans la roche autour et au-dessous du relief, passait pour illisible. En 1924 le Musée National Bulgare y fit élever un échafaudage (fig. 96), de là j'ai pu étudier l'inscription que j'ai publiée (fig. 97) après 4 ans de travail dans mon ouvrage en langue bulgare et allemande.[1]

Nous avons constaté que cette inscription est l'inscription funéraire du khan Krum (804—814). Ce fut Kišin kavhan, frère et successeur de Krum qui au cours du printemps et de l'été de l'an 814, immédiatement après la mort de Krum, — fit rédiger l'inscription supérieure et fit sculpter le relief.[2] (Che khan bulgare ne nous est connu que par l'inscription da Madara.) Cette inscription supérieure nous relate l'histoire de Krum. Comme j'ai pu constater par les fragments conservés, il s'agit de la guerre entre Krum et l'empereur Nicéphore. L'inscription nous dit en outre comment l'empereur Léon V. tendit un piège à Krum, mais celui-ci était circonspect, n'ayant pas confiance en l'empereur. L'auteur mentionne ici que ses ancêtres de côté maternel n'avaient pas eu non plus confiance en l'empereur, lorsque Justinien II. envoya chercher du secours chez Tervel. (Kišin se nomme ici chef institué par Dieu, il dut donc être le successeur de Krum). ‚A cette époque' l'auteur, Kišin, frère et kavhan de Krum séjournait à Andrinople, ville que plus tard ‚l'admirable' Krum occupa. L'inscription raconte ensuite — comme je le suppose d'après les fragments insuffisants — que Krum rentra en Bulgarie, où sa mort interrompit les préparatifs pour la grande campagne contre l'empereur. Kišin le „pleura" selon l'usage ancien, organisa les funérailles et donna de grands ešmedemés, repas funèbres. C'est ici la fin de l'inscription originale rédigée par Kišin, frère de Krum.

Les deux premières colonnes de l'inscription inférieure furent gravées sur l'ordre d'Omurtag. Dans la première colonne, il est question des riches ešmedemé-s, qu'Omurtag donna à la mémoire de son père. Ce qui veut dire, que Kišin donna un repas funèbre immédiatement

[1] *Fehér G.*, Nadpisät na Madarskija Konnik. Sofia 1928. *G. Fehér*, Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Sofia, 1928.

[2] Vu que Kišin mourut après quelques mois de règne, l'achèvement du relief pourrait se dater du temps d'Omurtag.

a trónra s ő fejeztette be a Kišin idejében megkezdett munkát hozzátoldva az alsó mélyedésben a maga feliratát. Ebben Krum ajándékozásairól s családjához való viszonyáról van szó. Tehát Omurtag feliratának intimebb karaktere van, mint Kišinének. Az első oszlopban arról értesít, hogy kinek-kinek mennyi aranyat ajándékozott Krum kán, megemlítve az alkalmakat is amikor az ajándékozás történt. Itt olvassuk Krum trónralépésének idejét bolgár török nyelven és számítás szerint: *tekü sektem*, a *tekü* = juh = nyolcadik év. *sektem* = 8. hava, — számításom szerint a 804 év ősze.[1] Szó van valamiféle szerződésről, amely szerint úgy látszik a bizánciaknak évi adót kellett fizetniök: a császár ki is fizetett bizonyos mennyiségű aranyat. Ezután azt olvassuk, hogy a görögök megszegték a szerződést. A második oszlopban Omurtag folytatja atyja ajándékozgatásainak felsorolását és megemlíti, hogy atyja őt *kanarrá* tette — mint más helyen bőven kifejtettem, fődiplomata és biró tiszte ez, maga a szó azt jelenti, hogy a kanar eresztette meg a szerződő felek vérét a legfontosabb szerződéseknél. Teljesen megfelel a kanarénak a magyar harmadik fejedelem, *karha* tiszte, v. ö. a *Vérbulcsu* és a *vir sanguinis* kifejezéseket.[2] Azután bizonyos „. . .*ren*'-ről beszél, akit Omurtag sógorának tartok.

Az alsó felirat harmadik oszlopát már Krum unokája, Omurtag legifjabb fia és utóda, Malamir (helyesebben amint a feliratban olvassuk, *Melemir*) vésette be. Ebben röviden Omurtag családjának történetéről van szó. T. i. arról, hogy Omurtag fiai közül csak Melemir él, a másik fia, *Svinik* (ez a név a bolgár-török *Dohs* névnek szláv fordítása, *Svinik* unokáját is Dohsnak hivják) meghalt s Omurtag ‚szépen megsiratta' őt. Végül e kifejezés maradványai olvashatók: „Az Istentől behelyezett, Istenhez hasonló Melemir kán".

Így e nagyon elmosódott feliratban néhány új adatot kapunk a dombormű ábrázolta Krum kánról, szintúgy utódairól is. De értékes adatokat kapunk a bolgár-törökök történetére, szoká-

[1] *Fehér*, Imennikăt etc. 226.
[2] Ethn. XXXVIII (1927) 21—22.

après la mort de Krum, mais ce fut Omurtag qui ordonna les grands repas funèbres qui devaient avoir lieu en automne, selon l'ancien usage turc.[1] Kišin mourut après quelques mois de règne et Omurtag monta sur le trône en automne 814 et ce fut lui qui termina l'oeuvre commencée au temps de Kišin: il fit ajouter sa propre inscription dans le renfoncement inférieur. Il est question, dans cette inscription, des rapports entre les membres de la famille de Krum et des présents que Krum distribua. L'inscription d'Omurtag a donc un caraclère plus intime que celle de Kišin. La première colonne de l'inscription nous fait savoir combien d'or distribua Krum à ses gens, elle dit également à quelle occasion les dons furent faits. L'année, où Krum monta sur le trône y est aussi indiquée en langue et en chronologie protobulgare: *teküsektem*: *tekü* = brebis = 8e année, *sektem* = 8e mois; c'est d'après mon calcul l'automne de l'an 804.[2] Il est question d'un certain traité qui obligea les Byzantins à payer un tribut annuel. L'empereur paya en effet une certaine quantité d'or, mais — comme l'inscription nous le fait savoir — les grecs violèrent plus tard le traité en question. Dans la seconde colonne, Omurtag continue l'énumération des donations de son père; il dit que son père lui donna le titre de kanar — qui était celui du diplomate supérieur et juge (ainsi que je l'avais expliqué ailleurs)[3] — et puis il parle d'un certain „. . . . ren" que je tiens pour le beau-frère d'Omurtag.

La troisième colonne de l'inscription inférieure ne fut terminée que par Malamir ou mieux *Melemir*, comme il est dit dans l'inscription, le plus jeune fils d'Omurtag. Cette colonne résume l'histoire de le famille: Melemir est le seul survivant des fils d'Omurtag; l'autre, *Svinik* (ce nom est la traduction slave du protobulgare *Dohs* et le petit-fils de *Svinik* s'appelait aussi *Dohs)* était mort et Omurtag l'avait ‚amplement pleuré'. Finalement on trouve les fragments de l'expression suivante: ‚Melemir, (institué) khan par Dieu, semblable à Dieu'.

Cette inscription, bien qu'effacée par les ravages du temps nous fournit quelques données nouvelles sur Krum, représenté sur le relief, et sur ses successeurs. Elle donne en

[1] Comp. *Thomsen* W. Inscriptions de l'Orkhon 59—60.
[2] *Fehér*, Imennikăt etc. 226.
[3] Ethn. XXVIII (1927) 21—22.

saira és nyelvére vonatkozólag is. Így azután azt mondhatjuk, hogy amint a domborművet a bolgár-törökök legfontosabb művészeti emlékének tartjuk, feliratát e nép legérdekesebb irodalmi emlékének kell számítanunk.

b) *Rovások*[1]

Az oszlopokra vésett feliratokban uralkodók beszélnek, a legnagyobb oszlopfeliratokban a bolgár kánok büszkélkednek kultúrális tevékenységükkel. E feliratok elbeszélik, hogy a bolgár-török kánok várakat, palotákat építettek s mondják ezt a kultúrvilág hivatalos nyelvén — görögül. De a bolgár-török nép egyszerű fiai is élénk részt vettek a kultúrmunkában s ők is szintúgy, mint kánjaik szükségét érezték annak, hogy munkásságuknak emléke maradjon — természetesen sokkal egyszerűbb formában, a népies irás rovásjegyeivel.

Mindenütt, ahol bolgár-törökök dolgoztak, találunk rovásjeleket. Ilyen rovások vannak:

1. Pliska, Mádara és Preslav épületeinek kövein, tégláin és tetőcserepein. Különösen sok anyagot gyüjtöttünk össze a mádarai ásatások alkalmával. Itt még a vakolaton is találtunk rovásjeleket.

2. Találunk rovásokat sziklába vésve is. Így a mádarai sziklafal néhány helyén s Kalugerica falu fölött. Az utóbbi helyen a bolgár-törökök két útat vágtak a sziklába s a munkások a maguk népi irásának jegyeivel értesítenek munkásságukról.

3. Vannak rovásjelek oszlopokon is. A legfontosabb egy görög nyelven irt föliratban található rovás: (98. kép) Ʌ *βαγατοὺρ βαγαίνου λωράκηα ἤν ὁμοῦ νγ', κασίδηα με'.* -- Itt Ʌ jel után *bagatur bagain* cím olvasható, tehát Ʌ jelzi a nevet. A felirat fordítása: Ʌ bagatur bagainnak összesen 53 páncélja és 45 sisakja van.[2]

Ebből kétségtelen, hogy a bolgár-törökök bizonyos rovásokkal jelezték a nevüket. Ilyeneknek kell tartanunk az építőanyagon található rovásokat általában.

Abból, hogy különböző épületanyagokon s sziklákra vésve egyazon jelek fordulnak elő,

[1] L. alábbiakra: *Fehér G.*, Pametnicitě stb. 53 s kk. U. a. Kulturata na prabălgaritě 47 s kk.

[2] *Fehér G.*, Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. 49.

outre des indications précieuses sur l'histoire, sur les coutumes et sur la langue des Protobulgares de sorte que le relief même étant le monument le plus important de l'art des Protobulgares, son inscription doit être considérée comme le monument littéraire le plus intéressant de ce peuple.

b) *Caractères runiques*[1]

Ce sont des souverains qui s'adressent à nous dans les inscriptions gravées sur les colonnes et ce sont des khans qui, dans les grandes inscriptions, se vantent de leur activité de civilisateurs. Ces inscriptions nous communiquent dans la langue officielle de l'Europe orientale que les khans protobulgares firent construire des forteresses et des palais. Mais les simples fils du peuple protobulgare prirent également part à cette activité civilisatrice et sentirent également le besoin de laisser une trace de leur travail — dans une forme plus simple naturellement — avec les caractères runiques de l'écriture populaire.

On trouve des caractères runiques partout où des ouvriers protobulgares ont travaillé: 1. Sur les pierres de construction, sur les briques et les tuiles de Pliska, Madara et Preslav. Nous en avons trouvé surtout au cours des fouilles de Madara, où on voit des caractères runiques même sur le crépi des murs.

2. On trouve aussi des caractères runiques gravés dans les roches. Ainsi, à certains endroits du rocher de Madara et dans celui au-dessus de Kalugerica, où les Protobulgares taillèrent deux chemins dans les roches. Les ouvriers nous informent ici de leur travail par les caractères simples de l'écriture populaire.

3. Il y a en outre des caractères runiques sur les colonnes. Les plus importants en sont les caractères d'une inscription grecque: (fig. 98) Ʌ *βαγατοὺρ βαγαίνου λωράκηα ἤν ὁμοῦ νγ', κασίδηα με'*". Le titre „bagatur *βαγαιν*" se trouve après le signe Ʌ; celui-ci doit donc indiquer un nom. La traduction de l'inscription est la suivante: Bagatur bagain Ʌ possède en somme 53 cuirasses et 45 casques.[2] Ce qui prouve incontestablement que les Protobulgares marquaient leurs noms avec des caractères runiques. Les caractères à l'encoche sur les matériaux de con-

[1] V. *Fehér G.*, Pametnicitě etc. 53 ss. Kulturata na prabălgaritě 47 ss.

[2] *Fehér G.*, Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara, 49.

nagyon valószínű az, hogy a bolgár-törökök eme tamgái népi *irásuk* jegyei voltak. Ez utóbbi feltevés mellett szól az, hogy egyes köveken egymásután több jel is van. Így Pliskaban a trónpalota egy kövén 5-6 rovásjelet találtam (99. kép). Škorpil meg a Běla és Gözeken között levő sáncban egy kövön 5 jelet talált (100. kép). Itt tehát, szintúgy a sziklarovásokban is, már több rovás van egymásután, amelyeknek mindegyikét ismerjük mint egyes magában álló jelet is, ami azt jelenti, hogy e rovásokul egy írás betűit használták.

De ha azt állítjuk, hogy a bolgár-törökök-

structions doivent être considérés en général comme signes de l'alphabet runique.

Comme on rencontre toujours les mêmes caractères sur les constructions diverses et les roches, il est très probable que ce sont les caractères de *l'écriture* populaire des Protobulgares. Le fait que plusieurs caractères se succèdent sur certaines pierres, prouve encore mieux notre supposition, j'ai trouvé p. ex. 5-6 caractères sur une pierre du palais royal de Pliska (fig. 99). Škorpil trouva une pierre avec 5 caractères dans le rempart, entre Běla et Gözeken (fig. 100).

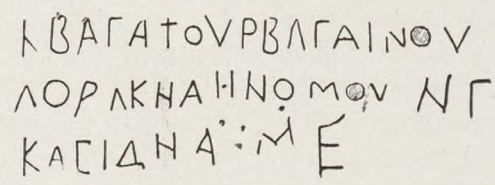

98. kép. Görög nyelvű bolgár-török felirat.
Fig 98. Inscription protobulgare en langue grecque.

nek volt saját irásuk, hogyan magyarázhatjuk meg azt, hogy nagyobb feliratok nem kerültek elő, csak egyes betűk, a leghosszabb felirat is csak öt rovásból áll? Ennek az a magyarázata, hogy a dunai bolgár-törökök hivatalosan Kelet-Európa általánosan használt hivatalos nyelvén, görögül irtak. Így tehát régi irásuk csak a népnél s magánhasználatban maradt meg. S a nép sehol se készít hosszú feliratokat, csak egyes betűket, szavakat, főleg neveket vés fel. (Természetesen várhatjuk, hogy még előkerülnek nagyobb rovásos feliratok is.)

On voit donc ici (comme dans les signes sur les roches) se succéder plusieurs caractères, dont chacun se rencontre isolément ailleurs, ce qui signifie que ce sont les caractères de la même écriture et qu'on se servit des caractères isolés comme „tamgas".

Mais, si les Protobulgares possédaient une écriture à eux, comment doit être expliquée la circonstance, qu'aucune inscription de quelque importance n'ait pas été mise à jour. On n'a trouvé, en effet, jusqu'ici que quelques caractères isolés, tout au plus un groupe de 5 caractères.

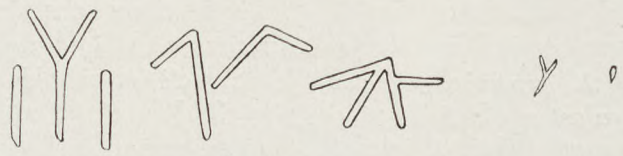

99. kép. Bolgár-török rovások (Pliska).
Fig. 99. Caractères protobulgares (Pliska).

A bolgár-török rovások még nincsenek megfejtve. Erre vonatkozó kutatásaim alapjául a következők szolgálnak: Ha a bolgár-törököknek volt irásuk, annak rovásirásnak kellett lennie, aminthogy rovásirásuk volt a rokonnépeknek is. S tényleg a fentebb említett bolgár-török jelek rovások. Alapkarakterükben e bolgár rovások megfelelnek az orchon-jeniszei és az ‚ősmagyar' rovásírás jegyeinek.

Ez az utóbbi valószinűleg a magyar nép legkeletibb, székely ágának a tulajdona volt. E

L'explication en est que les Protobulgares se servant officiellement de la langue grecque, langue officielle de l'Europe orientale, l'ancienne écriture n'était employée que dans la vie privée et par les chasses populaires. Or, le peuple ne rédige jamais de longues inscriptions, il n'inscrit que des mots et surtout des noms isolés. (Il est possible qu'on trouve aussi des inscriptions plus longues).

Les caractères runiques des Protobulgares ne sont pas encore déchiffrés. Dans mes études

székely rovásirás 13 betűje forma és jelentés tekintetében egyező az ó-török írás betűivel, három kirill, kettő pedig glagolita jegyeknek felel meg.[1] Ezt a következőképen magyarázhatjuk meg: Tudjuk azt, hogy a IX. század elején Kelet-Magyarország a bolgárok kezébe került s bolgár maradt egészen addig, amíg a magyarok meg nem szállták ezt a területet. A székelység a X. század végén az Alföldről Erdélybe települő magyar, vagy avar népnek az erdélyi bolgárokkal való összekeveredéséből alakult. Ez az Erdélybe települő nép itt bolgár kultúrát talált, így természetesen bolgár kultúrális hatás alá került. Ennek a IX. század végétől kezdve már keresztyén bolgár kultúrának a nyomait mutatja a székely rovásirás, amelynek ősi jegyei közé bekerült a keresztyén-bolgár írás néhány jegye: glagolita, majd kirill betűk. (Sőt fel lehetne tenni, hogy a székely írás teljes egészében a bolgár írás átvétele, hogy a bolgárok népi írását vették át a székelyek, amikor Erdélybe kerültek.) A másik lehetőség az, hogy a székelység avar eredetű, írása valójában egy — „ótörök" és bolgár-török irással eredetileg egyező — avar rovásírás volt. Tehát a bolgárok Erdélyben nemcsak hogy összekeveredtek az avarsággal (a két nép keveredéséből született volna a székely nép), de természetesen az avarok kulturáját, így írásukat is átformálták, (a glagolita és kirill elemekkel). A harmadik lehetőség az, hogy az ú. n. székely írást a magyarság már messze keleti hazájában tanulta és pedig a bolgár-törököktől. Tudjuk, hogy a magyarság a bolgárok hatásán művelődött, így — nyelvi adaje suis parti des considérations suivantes. Si les Protobulgares possédaient une écriture, celle-ci devait être une écriture runique, vu que les peuples auxquels ils s'apparentent se servaient d'une telle écriture. En effet, les caractères protobulgares sont des caractères runiques, qui au fond correspondent à ceux d'Orchon-Ienissei et aux caractères ‚vieux-hongrois'.

Cette écriture ‚vieux-hongroise' appartenait probablement aux Sekels, qui sont la branche la plus orientale du peuple magyar, établie en Transylvanie. L'écriture runique des Sekels est analogue dans la forme et la signification des caractères à l'écriture d'Orchon, trois de ses caractères correspondent aux caractères cyrilliques, deux aux glagolitiques.[1] Ce fait peut être expliqué de la façon suivante: Il est connu que les Bulgares possédaient au commencement du IXe siècle la partie est de

100. kép. Bolgár-török rovások (Běla és Gözeken közötti sáncban).
Fig. 100. Caractères protobulgares (rempart entre Běla et Gözeken).

la Hongrie. — Les Sekels se sont formés du mélange des Hongrois ou des Avares, venus de la Grande Plaine hongroise en Transylvanie au début du Xe s. avec les Bulgares transylvains. Ils y trouvèrent une culture bulgare et subirent naturellement l'influence de cette culture. Cette culture bulgare, chrétienne à partir de la fin du IXe siécle, exerça son influence sur l'écriture des Sekels, de sorte que quelques caractères employés par l'Église bulgare, caractéres glagolitiques et plus tard cyrilliques, s'introduisirent dans leur écriture, qui conservait en même temps son ancien alphabet. (On pourrait aussi supposer que toute l'écriture des Sekels provient de l'écriture des Bulgares, c'est à dire que les Sekels adoptèrent l'écriture populaire des Bulgares au moment, ou ils s'établirent en Transylvanie.)

[1] *Németh Gyula*: A régi magyar írás eredete. Nyelvtud. Közl. XLV (1917) 21—44.

[1] *Németh Gy.*, A régi magyar írás eredete. (L'origine de l'ancienne écriture hongroise), Nyelvtud. Közl. XLV (1917) 21—44.

tok bizonysága szerint — az írással is a bolgárok révén ismerkedett meg. Erre mutat az, hogy bolgár-török eredetűek a magyar nyelvben az írásra vonatkozó szavak : *ír, betű, szám*. Ez esetben a székelység az ősmagyar írás ismeretével telepedett a Nagyalföldről erdélyi hazájába s így bolgár-keresztyén kulturkörbe kerülve, egészítette ki írását a bolgár egyház írásának néhány jegyével és mint nyugati művelődési központoktól legtávolabb eső magyar elem, megőrizte ezt az írást.[1]

Une autre possibilité se présente aussi : si les Sekels sont d'origine avare, leur écriture devait être en réalité une écriture avare runique identique à l'origine avec l'écriture turque et bulgare. Les Bulgares se seraient non seulement mêlés aux Avares en Transylvanie (et du mélange proviendraient les Sekels) mais auraient transformé naturellement la civilisation ainsi que l'écriture des Avares (par l'introduction de lettres cyrilliques et glagolitiques). Les Bulgares se seraient non seulement assimilés aux Sekels-Avares, mais ils auraient aussi transformé la culture et l'écriture en Transylvanie par des éléments glagolitiques et cyrilliques. La troisième

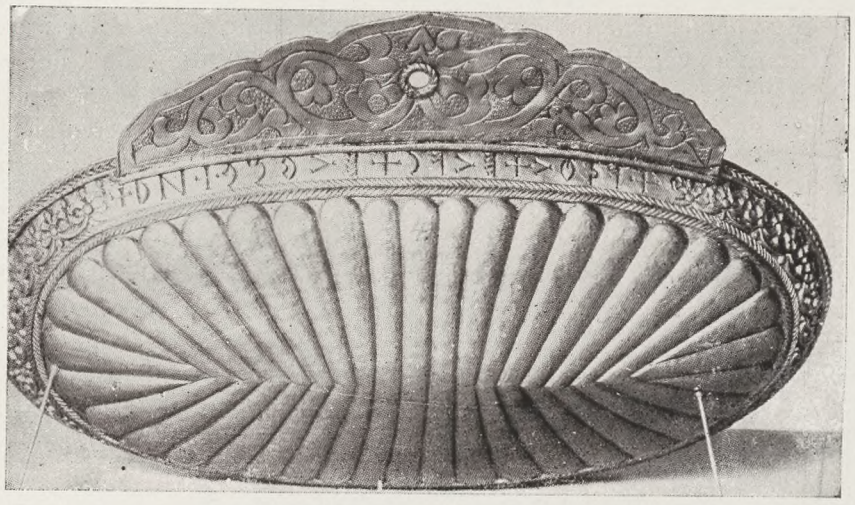

101. kép. Az ‚Attila-kincs' rovásirásos edénye.
Fig. 101. Coupe du trésor d'Attila avec caractères runiques.

102. kép. Bolgaryban talált edények. — **Fig 102.** Vases trouvés à Bolgary.

L. *Fehér*, Pametnicitě etc. 53. Kulturata na prabălgaritě 47. etc.

A bolgár írás emlékeinek kell tartanunk az ú. n. Attila kincs edényein található rovásos

103. kép. Avar sírban talált edény (Szentes).
Fig. 103. Vase trouvé dans une tombe avare (Szentes).

possibilité, serait que les Magyars aient emprunté ‚l'écriture des Sekels' aux Protobulgares et probablement déjà dans leur lointaine patrie orientale. Il est connu que les Magyars se civilisèrent sous l'influence protobulgare et les données linguistiques prouvent qu'ils s'approprièrent aussi la science de l'écriture des Protobulgares. Ce que prouve aussi la circonstance que les mots *ír* (écrire), *betű* (lettre) et *szám* (nombre) sont d'origine protobulgare. Dans ce cas, c'est en connaissant déjà l'écriture hongroise ancienne que les Sekels, venant de la plaine Hongroise, se seraient établis en Transylvanie, où dans la sphère de la culture bulgare chrétienne, ils complétèrent leur écriture par quelques caractères de l'Église bulgare. Les Sekels, représentant l'élément hongrois le plus éloigné des centres culturels de l'ouest, ont conservé cette écriture d'origine orientale.[1]

Les inscriptions runiques trouvées (fig. 100) sur les vases „du trésor d'Attila" doivent être

104. kép. Mádarai rovások.
104. kép. Caractères protobulgares (Madara).

(101. kép) feliratokat.[1] E feliratok megfejtése még nem sikerült. Rovásokat találunk a volgai

considérées comme des monuments de l'écriture bulgare.[2] On n'est pas encore parvenu à déchiff-

[1] *Mladenoff St.* megfejtési kísérlete, amely szerint e rovások ‚romlott görög betűk' (Nadpisitě na starobălgarskoto săkroviste ot Nagy-Szent-Miklós (Banatsko) (A nagyszentmiklósi óbolgár kincs feliratai). Godišn. Narodn. Muzej za 1922—25. 362 s kk. ép úgy bizonyosan helytelen, mint *Supka* rovásos megfejtése: Das Rätsel des Goldfundes von Nagyszentmiklós. Monatschrift für Kunstwissenschaft, IX (1916) 13 24.

[1] Voir pour ce qui précède : *Géza Fehér*, Pametnicitě etc. 53 ss ; Kulturata na prabălgaritě 47 ss.

[2] L'essay fait par Mladenoff d'expliquer ces caractères runiques comme des lettres grecques déformées (Nadpisitě na starobălgarskoto săkroviště ot Nagy-Szent-Miklós = Les inscriptions vieux-bulgares du trésor de Nagyszentmiklós. Godišn. Naz. Muzej za 1922—25, 362 ss) est

bolgár birodalom területén kiásott néhány edényen (102. kép) s egy magyarországi avar sírból előkerült edényen is (103. kép).

A legújabb időben, különösen a mádarai leletekkel (104. kép) nagyon megnövekedett az

rer ces inscriptions. On trouve aussi des caractères runiques sur les poteries mises à jour dans le bassin de la Volga (fig. 101) et sur le vase découvert dans une tombe avare de la Hongrie (fig. 102).

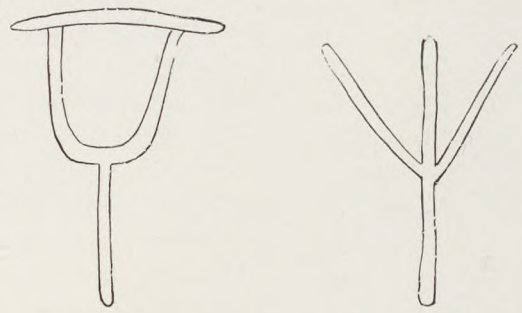

105. kép. Egy mádarai barlang rovásai.
Fig. 105 Caractères d'une grotte à Madara.

106. kép. Egy mádarai barlang felirata.
Fig. 106. Inscription dans une grotte à Madara.

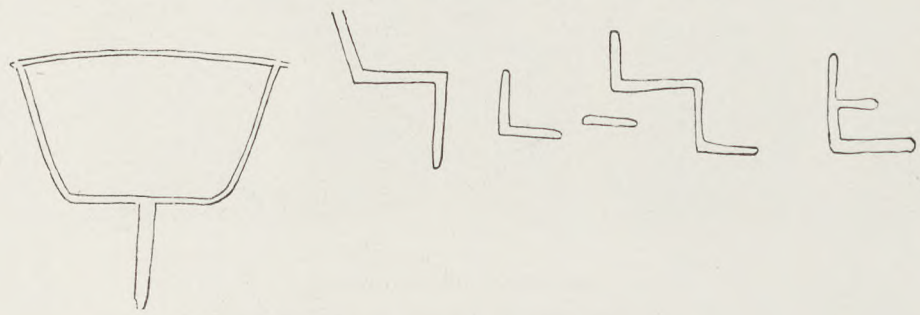

107. kép. Egy mádarai barlang felirata.
Fig. 107. Inscription dans une grotte à Madara.

anyag s így azzal a reménnyel foghatunk az anyag földolgozásához, hogy sikerülni fog a bolgár-török rovásoknak a megfejtése. Egyelőre azt mondhatjuk, hogy az orchon-jeniszei feliratok, az ősmagyar írás, a bolgár rovások és az Attila-kincs rovásos feliratai sok egyező rovást adnak.

Récemment et surtout à la suite des fouilles de Madara, nous disposons d'une grande quantité de caractères runiques (fig. 103) et nous

sûrement aussi peu satisfaisant que l'essai fait par Supka (avec les runes). (Das Rätsel des Goldfundes von Nagyszentmiklós, Monatschrift für Kunstwissenschaft, IX (1916) 13—24.)

Meg kell jegyeznünk még azt, hogy néhány bolgár-török rovásjel egy-egy glagolita és kirill betűnek felel meg, amiből feltehető, hogy a szláv írások egyes, a görög írásból meg nem magyarázható, betűinek eredetét egy-egy bolgár török rovásban kell keresnünk. Szent Kirill, a glagolita írás szerzője szalonikii bolgár ember volt, aki népe ősi írását felhasználhatta a görög betűsor kiegészítésére.

Nagyon érdekes emlékek mutatnak egy ősi korra, amikor görög betűk közé bolgár-török rovásjeleket vésték : a mádarai szikla egy nehezen megközelíthető barlangjának a benyilása előtt a sziklában vannak rovásjelek (105. kép), a bejárat falán pedig van egy felirat, amelyben a görög betűk között rovásjelek vannak (106. kép), ugyanott van egy másik felirat is, egy rovásjellel s egy ismeretlen írás öt jegyével (107. kép).[1]

[1] A pliskai udvari templom közelében előkerültek egy márványlap darabjai, amelyen egy kereszt körül felirat töredékei láthatók. E felirat betűi görögök, de a szöveg nem görög nyelvű. A görög betűk között háromszor előfordul ⅄, amiből *Uspenskij* felteszi a kérdést, hogy nem valami régi szláv írás jegyével van-e dolgunk. Aboba-Pliska 266.

pouvons espérer avec raison qu'on parviendra à déchiffrer les caractères runiques protobulgares.

Dès maintenant on peut constater que les inscriptions d'Orchon-Ienissei, les caractères runiques protobulgares, l'écriture hongroise ancienne et les inscriptions runiques du „trésor d' Attila" contiennent beaucoup de caractères analogues.

Il est encore à noter que quelques caractères protobulgares correspondent à des caractères glagolitiques et cyrilliques, ce qui nous encourage à chercher dans les caractères protobulgares l'origine des caractères non grecs des alphabets slaves. Saint Cyrille, l'auteur bulgare de l'écriture glagolitique, était originaire de Salonique ; il se servit de l'écriture ancienne de son peuple pour compléter l'alphabet grec.

Quelques monuments très intéressants remontent à une époque ancienne, où on mêlait des caractères protobulgares aux lettres grecques : Tout près de l'entrée d'une grotte d'accès difficile du rocher de Madara on trouve, appliquée dans le rocher, des caractères runiques (fig. 105), et sur le mur de la grotte une inscription qui contient, outre les caractéres grecs, quelques caractères runiques (fig. 106); au même endroit il y a une autre inscription avec un caractère runique et cinq caractères d'une écriture inconnue (fig. 107).[1]

[1] Non loin de l'église de la cour à Pliska furent trouvés les fragments d'une plaque de marbre avec des restes d'une inscription gravée autour de la croix. Les lettres de cette inscription sont grecques bien que le texte ne soit pas rédigé en langue grecque. Parmi les caractéres grecs on rencontre à trois reprises la caractère ⅄. C'est pour cela qu'Uspenskij se demande s'il n'est pas possible que nous ayons ici à faire à un caractère de l'écriture slave Aboba-Pliska 266.

VII. AZ EMLÉKEK TANUSÁGAI

Mire tanítanak bennünket ezek az emlékek ?

Az, hogy egyazon időről három bolgár-török központban hatalmas épület-komplexumok találhatók, azt mutatja, hogy nem egy 100 év előtt még rabló nomád horda főnökeinek lakhelyeivel, hanem egy letelepült, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó nép fejedelmi palotáival van itt dolgunk. Szintígy nem hihető az sem, hogy itt egy fejedelem népe viszonyainak meg nem felelő nagyratörése erőszakolta volna ki ezeket az épületeket, hanem kultúrális szükség. Hiszen pl. Attila nagyobb birodalom ura volt, mint Omurtag, de fapalotában lakott, népe meg sátrakban. Félvilágnak parancsolt, Bizánc és Itália remegve hordta elé aranyát, ő még sem épített kőpalotákat. Az avar kágánnak óriási értékű ajándékokat küldöz a császár, de a barbár kedvét sohase kereste építőmesterekkel, hanem aranyággyal és más ékességekkel. Arany trónuson ült Baján, de sátorban, mert kultúrális igényei nem kívánták meg azt, hogy kőépületben lakjon. Valójában ki se bírja nomád a kőépületben való lakást. *S valóban nincs is a hun s a két és félszázados avar uralomnak egyetlen kőemléke sem.* S mennyi maradt a bolgár-törököktől !

Így tehát, ha Omurtag palotáit idegen mesterek építették volna, még akkor is bizonyítanák legalább azt, hogy a bolgár kán a IX. század elején szükségét érezte a kőépületeknek. Ez azt jelenti, hogy népét már nehány század óta letelepültnek keli tartanunk.

De az építők nem voltak idegenek ! Ezek az épületek u. i. építőanyag s tervük tekintetében nagyon is különböznek az egykorú bizánci épületektől.

Emellett az építőanyag készítői is bolgár-törökök voltak. Ezt bizonyítják a rovások, amelyek megtalálhatók az épületek kövein, tégláin és cserepein. Tehát a bolgár-törökök azonkívül, hogy régi római és bizánci épületek anyagát

VII. LE TÉMOIGNAGE DES MONUMENTS

Qu'est-ce que ces monuments nous apprennent ?

Le fait, qu'on trouva dans trois centres protobulgares d'immenses bâtisses datant de la même époque, prouve qu'il ne s'agit pas ici des simples habitations d'un peuple encore nomade et pillard il y a à peine cent ans, mais que nous nous trouvons ici en présence des palais splendides d'un peuple établi, s'occupant d'agriculture et d'élevage. Or ce n'est pas l'ambition égoïste des khans, peu en rapport avec les conditions dans lesquelles vivait son peuple qui fit élever de force ces constructions, mais c'est le besoin culturel du peuple protobulgare même, qui donna naissance à ces palais. Attila p. ex. fut un chef plus puissant qu'Omurtag et n'habitait pourtant qu'un palais de bois, tandis que son peuple se contentait de tentes. Il asservit la moitié de l'Europe, Byzance et l'Italie furent contraintes de lui livrer leur or, mais malgré sa richesse et sa grande puissance, il ne pensa pas à se faire construire un palais de pierre. L'empereur de Byzance recherche la faveur du khagan des Avares et lui envoie des présents précieux, des lits d'or et d'autres ornements, mais jamais des architectes. Bajan s'asseyait sur un trône d'or, mais sous une tente parce qu'il ne sentait pas encore le besoin de demeurer dans une construction de pierre. L'homme nomade n'aime pas, en réalité, vivre dans des constructions de pierre. *En effet nous ne possédons aucun monument de pierre de l'époque de la domination des Huns et des Avares (d'une durée de deux siècles et demi).*

Même si nous admettons que les palais d'Omurtag furent construits par des architectes étrangers, ils prouvent pourtant que le khan bulgare au commencement du IXe siècle, sentit le besoin d'habiter des constructions de pierres. Ce qui signifie que le peuple bulgare doit être considéré comme un peuple fixé depuis quelques siècles.

használták, maguk is faragtak ki hatalmas kőkváderekét és oszlopokat. maguk is készítettek téglát és cserepet. Sőt Mádaraban, mint már fentebb említeitem, a vakolaton is vannak rovások, tehát nemcsak építőanyagot készítettek, de építőmunkások is voltak.

Tarthatunk-e nomád hordának olyan népet, amelynek fiai építőanyagot készítenek és építőmunkások ? Sőt e hatalmas épületekben vízvezetékek találhatók s a vízvezetéki csöveken is a bolgár-törökök kezenyomát, rovásokat találunk.

Egyszóval a bolgár-törökökről, akikről nyelvi és régészeti adatok azt bizonyítják, hogy letelepült nép voltak, azt találjuk, hogy nemcsak sáncépítők, hanem kőfaragók, tégla és cserépkészítők, építőmesterek és munkások is voltak.

E megállapítás bizonyítékául fel kell még említenem azt is, hogy *a volgai bolgárok is híres építőmesterek voltak.* Egy orosz évkönyv szerint, amikor ‚Hosszúkezű' Jurij a suzdali kerületben építkezett, bolgár építőmesterek dolgoztak itt, akik keresztyén templomokat is építettek.[1]

Ezek az építmények tehát kétségtelenül bizonyítják, hogy egy sok század óta letelepült néppel van dolgunk. Valóban van adatunk arra, hogy a bolgároknak kaukázusi hazájukban is voltak városaik.[2]

Szintúgy szobrászatuk is azt bizonyítja, hogy magas műveltségi fokon állottak, hogy műveltségük képessé tette őket arra, hogy a szomszédos művelt népek kultúrájának elemeit is átvegyék s összeolvasszák a magukéival : Keletről szasszanida tradiciókat hoztak magukkal, amely tradiciók uralkodnak szobrászatukon és ötvösségükön is. Fejedelmeik monumentális épületekkel igyekeznek kifejezésre juttatni a maguk, a bolgár birodalom uralkodóinak nagyságát. Ugyanígy monumentális emlékkel örökítik meg egy nagy elöd, Krum

[1] *Ašmarin*, Bolgary i čuvasi. Kazan, 1902, 26.

[2] V. ö. Hist. eccl. Zachariae rhetori. Ed. Brooks, Lovanii, 1924, II, 144; Theophylaktos Sim. Ed, de Boor p. 260.

Mais les architectes même n'étaient pas des étrangers. C'est que ces constructions diffèrent beaucoup dans le plan comme dans le choix des matériaux des constructions byzantines contemporaines.

Avec cela les ouvriers qui préparaient les matériaux de construction étaient aussi des Protobulgares. Les caractères runiques trouvés sur les pierres, les briques et les tuiles en sont autant de preuves incontestables. Donc, les Protobulgares tout en se servant des matériaux enlevés aux vieux bâtiments romains et byzantins, taillèrent aussi eux-mêmes de grandes pierres rectangulaires et des colonnes et fabriquèrent des briques et des tuiles. Á Madara on trouve des caractères runiques même sur le crépi des murs, — comme j'ai déjà mentionné plus haut -- ce qui prouve qu'il y avait aussi des maçons protobulgares.

Peut-on considérer comme une horde nomade un peuple dont les fils non seulement préparent les matériaux de construction mais sont aussi les ouvriers maçons ? Dans ces grandes constructions ont été trouvés même des aqueducs dont les tuyaux portent la trace de la main protobulgare, des signes runiques.

En un mot il y avait chez les Protobulgares, qui d'après le témoignage des données linguistiques et archéologiques, étaient un peuple établi, non seulement des constructeurs de remparts, mais aussi des tailleurs de pierre, des fabricants de briques et de tuiles, des architectes et des ouvriers maçons.

Le fait que *les Bulgares de la Volga étaient aussi des architectes célèbres*, prouve également ce que je viens d'exposer. Un annaliste russe nous communique que Jurij ‚Longue-main', pour les constructions de sa principauté de Suzdal, engagea des architectes bulgares, qui construisirent aussi des églises chrétiennes.[1]

Ces constructions prouvent donc indiscutablement que nous avons à faire à un peuple établi depuis plusieurs siècles. Nous avons en effet une donnée qui atteste que les Bulgares possédaient déjà des villes dans leur patrie du Caucase.[2]

Leur sculpture prouve également qu'ils atteignirent un très haut degré de culture, ce qui les rendait capables de subir l'influence de leurs voisins civilisés : Ils apportèrent de l'Orient une

[1] Ašmarin, Bolgary i čuvaši, Kazan, 1902, 26.

[2] Comp. Hist. eccl. Zachariae rhetori. Ed. Brooks, Lovanii, 1924, II, 144; Theophylaktos Sim. Ed. de Boor, p. 260.

kán dicsőségét, úgy ahogy a perzsa uralkodók — impozáns szikladomborművel. De a nyugati művészet emlékeinek a hatása is kimutatható és pedig ez a hatás nem puszta másolásban jelentkezik, hanem ezek az új elemek összeolvadnak régi művészetük elemeivel, gazdagítják tradicionális művészetüket.

Sőt históriai érzékük már azt is megköveteli, hogy írásban is adják az utókornak a maguk, elődeik s jóembereik emlékét. Históriai felfogásuk, az utókor véleményének megbecsülése tükröződik e feliratokban, amelyekben egy maradandó állam kánjai mondják el az utódoknak a maguk s kortársaik tetteit. Híven fejezik ki e gondolatot Omurtag kánnak már többször idézett eme sorai: az ember, ha derékul élt is, meghal s más születik s azt kívánja, hogy az utódok olvasván e feliratot megemlékezzenek róla, Omurtag kánról.

tradition sassanide qui se fait sentir dans leur sculpture et dans leur orfèvrerie aussi. Les khans cherchent à exprimer leur propre grandeur et celle de leur royaume par des constructions monumentales. Ils célèbrent la gloire de leur prédécesseur Krum, ainsi que faisaient les souverains perses, par un relief monumental. Mais l'influence de l'art occidental se fait également remarquer. Ces nouveaux éléments ne sont pas reproduits simplement, mais ils s'unissent aux éléments de l'art ancien en l'enrichissant.

Leur sens historique exige en outre qu'ils laissent à la postérité le souvenir écrit de leurs faits, de ceux de leurs prédécesseurs et de leurs serviteurs. Leur conception historique, l'estime de jugement de la postérité, se reflète dans ces inscriptions, dans lesquelles les khans d'un Etat durable nous communiquent leurs faits et ceux de leurs contemporains. Cette idée s'exprime fidèlement dans la sentence d'Omurtag déjà citée: L'homme même ayant bien vécu doit mourir et un autre naît à sa place et il souhaite que ceux qui lisent cette inscription se souviennent de lui, du khan Omurtag.

VIII. AZ ÍRÁSOS FORRÁSOK

A nyelvi és régészeti adatokból vonható ama következtetést, hogy a bolgár törökök nem rabló nomád horda, hanem letelepült kultúrnép voltak, megerősítik az írásos források is.

Az írásos források közül az arab-perzsa szerzők érdekesebb adatokkal szolgálnak a bolgár-törökök műveltségére a bizánciaknál. Természetesen, a keleti szerzőknek volt praktikus érzékük, legtöbbjük kereskedő volt, vagy olyanoktól szerezték értesüléseiket, akik kereskedtek a bolgár-törökökkel s így érdeklődtek földrajzi és gazdasági kérdések iránt. Sajnos azonban ezek az írók csak a volgai bolgárokról beszélnek bővebben.

Különösen fontosak e forrásoknak a bolgárok földművelésére és kereskedelmére vonatkozó adatai. Elbeszélik, hogy „vetéseik és szántóföldjeik vannak, vetnek mindennemű gabonát, búzát, árpát, kölest", de termesztenek lencsét, babot, párhagymát stb. is.[1] Tehát a keleti írók is azt bizonyítják, hogy a volgai bolgároknak fejlett földművelésük volt. Emellett bizonyítanak későbbi orosz adatok is (1024 és 1119-ből, l. Ašmarin id. m. 25—26), amelyekből azt látjuk, hogy amikor Oroszországban éhség volt, a bolgárok szállítottak gabonát. Ez csak úgy lehetséges, ha sok százados földművelő kultúrájuk volt.[2] Ezt nyelvészeti adatok is igazolják: a mordvinok, cseremiszek és a permi népek sok olyan szót vettek át a volgai bolgároktól, amelyek azt mutatják hogy földművelés és állattenyésztés tekintetében sokat tanultak a bolgároktól.

Még érdekesebbek a kereskedelemre vonatkozó adatok. Már a bolgár-törökökre vonat-

[1] MHK 164, v. ö. MHK 210—211.

[2] V. ö. *Stuckenberg*, Zemledělčeskija orudija drevnich bolgar (A régi bolgárok földművelő eszközei). Učen. Zap. Imp. Kaz. Univ. LXXXVIII (1896) 211 s kk..

VIII. LES SOURCES ÉCRITES

Les sources écrites viennent appuyer notre conclusion tirée des données linguistiques et archéologiques, à savoir, que les Protobulgares n'étaient pas une horde de pillards et de nomades, mais un peuple civilisé établi.

Les sources arabes et persanes nous fournissent sur la civilisation des Protobulgares des données plus intéressantes, que celles fournies par les Byzantins. Les auteurs orientaux avaient le sens pratique, ils étaient pour la plupart des commerçants, ou encore ils recevaient leurs informations de ceux qui négociaient avec les Protobulgares et s'intéressaient aux questions géographiques et économiques. Par malheur, ces auteurs s'occupent en premier lieu des Bulgares de la Volga.

Ce qui est surtout très important, ce sont les données relatives à l'agriculture et au commerce des Bulgares. Elles nous disent que ces derniers avaient des champs cultivés; ils semaient des céréales: blé, orge et millet, mais cultivaient aussi des lentilles, des fèves et des poireaux.[1] Les auteurs orientaux prouvent donc que les Bulgares de la Volga avaient une agriculture très développée. Ce qu'attestent aussi les données russes plus récentes (de 1024 et de 1119; voir Ašmarin l. c. 25—26) qui nous font savoir que les Bulgares fournirent du blé à la Russie ou sévissait la famine. Ce fait ne s'explique qu'en supposant qu'ils avaient une culture agricole de plusieurs siècles.[2] Ce que prouvent aussi les données linguistiques: les Mordvins, les Čeremises et les peuples Permiens recevaient des Bulgares de la Volga une quantité d'expression qui prouvent que ces peuples apprirent beaucoup des Bulgares dans le domaine de l'agriculture et de l'élevage.

Les données sur le commerce des Bulga-

[1] MHK 164. comp. MHK 210—211.

[2] Comp. Stuckenberg, Zemledělčeskija orudija drevnich bolgar (Les instruments agricoles des anciens Bulgares) Učen. Zap. Imp. Kaz. Univ. LXXXVIII (1896) 211 ss.

kozó legrégibb adatok azt bizonyítják, hogy híres bőrkereskedők voltak. A volgai bolgárokról meg azt olvassuk, hogy ők közvetítették a távoli kelet és észak árúit. Karaván ok jártak Khovarizmból és Khorasanból Bulgáriába s onnan vissza. Bolgár kereskedők jártak Jugriába s onnan bőrt vásároltak s cserébe vaseszközöket adtak. Egészen Indiáig hordták árúikat, meg Jugriába, Oroszországba stb.

*

Miután nyelvészeti és archaeologiai adatokból megállapítottuk, hogy a bolgár-törökök letelepült, művelt nép voltak s ezt az eredményt a keleti források adatai is megerősítették, újra át kellett néznem a bizánci források adatait is. És arra a meglepő eredményre jutottunk, hogy bár ezek az írók elfogultak s bár egyáltalában nem mutatnak érdeklődést idegen népek kultúrája iránt, adataik egyáltalán nem szólnak az ellen, amit a bolgár-törökök archaeológiai- és nyelvemlékeiből megállapítottunk. Tehát az az állítás, hogy a bolgár-törökök folytonosan harcban élő nomád horda voltak, teljesen helytelen, a bizánci írók adataival sem alapozható meg.[1]

Ugyanis amikor a bolgár-törökök történetéről és költözködéseiről beszélünk, nem helyes az, ha csak azt vesszük figyelembe, amit a bizánciak e nép háborúiról s belvillongásairól beszélnek, hanem a tényeket értékelnünk s belőlük következtetnünk kell. Pl. a bizánciak az *uturgur* és *kutrigur*-bolgárokról szólván, csak e népekkel való kapcsolataikat, e népek háborúit és belső harcait beszélik el. De amikor ez adatokat felhasználjuk, nem elég az, hogy harcaik leírását összeállítsuk, de meg kell állapítanunk, hol éltek ezek a népek különböző korokban, meg kell ismerkednünk költözködő mozdulataikkal, amiből aztán igen fontos következtetéseket vonhatunk.

A bolgár-törököket költözködésük letelepült, földművelő népnek mutatja. Egy nomád, vagy félnomád nép, ha egyszer felverik, hogy kénytelen elhagyni szállását, rohan a messze ismeretlenbe, míg valami akadály meg nem állítja. Csak így érthetjük meg pl., hogy az avarok a VI. sz. közepén néhány esztendő alatt a

[1] V. ö. alábbiakra *Fehér*, Pametnicitě 4 s kk, 43 s kk.

res sont encore plus intéressantes. Les données les plus anciennes relatives aux Protobulgares attestent déjà qu'ils étaient de célèbres marchands de cuir. Pour les Bulgares de la Volga nous lisons qu'ils échangeaient les articles du nord et de l'est. Leurs caravanes transportant les marchandises faisaient la navette entre le Khovarizm, le Khorassan et la Bulgarie. Les négociants bulgares se rendaient en Jugrie pour y acheter du cuir qu'ils échangeaient pour des instruments de fer. Ils transportaient les articles jusqu'aux Indes, jusqu'en Jugrie et jusqu'en Russie etc.

*

Après avoir constaté par les données archéologiques et linguistiques que les Protobulgares étaient un peuple civilisé établi, fait que prouvent également les sources orientales, nous avons encore une fois examiné les sources byzantines. Nous avons abouti au résultat surprenant que, bien que les auteurs soient partiaux et ne semblent pas s'intéresser à la culture des peuples étrangers, rien dans ces sources ne contrarie ce que nous venons de constater d'après les monuments linguistiques et archéologiques. La supposition que les Protobulgares étaient une horde nomade n'est donc pas exacte et ne peut même pas être corroborée par les données byzantines.[1]

C'est qu'en parlant de l'histoire et de la migration des Bulgares, il ne faut pas se borner à ce que disent les Byzantins des guerres et des querelles intestines de ce peuple, mais il faut aussi examiner les faits de plus près pour en tirer les conclusions. Par exemple les Byzantins parlant des Bulgares uturgur et kutrigur, ne mentionnent que les événements qui les intéressent: les guerres et les luttes intestines de ces peuples. Mais tout en se servant de ces données, il ne suffit pas d'enregistrer la description de leurs guerres, mais il faut aussi étudier ces peuples dans les diverses époques et il faut s'arrêter sur les divers moments de leurs migrations, pour en tirer des conclusions très importantes.

Le caractère même de la migration des Protobulgares prouve également que nous avons à faire à un peuple établi. Un peuple nomade ou mi-nomade, une fois expulsé, abandonne son camp et se précipite dans l'inconnu lointain, jusqu'à ce qu'un obstacle extérieur ne l'arrête. Les Avares, p. ex. vers le milieu du

[1] *Fehér*, Pametnicitě 4 ss, 43 ss.

Volgától a Duna vidékére érnek. Viszont a kaukázusi bolgárok, bár többször sújtják őket a sorscsapások, mégsem rohantak nyugatra a messze ismeretlenbe, hanem a nép törzse, ha idegen iga alatt is, a kaukázusi hazában maradt: az V. sz. közepén a *szabirok* támadnak reájuk, egy századdal később az *avarok*, majd a *türkök*, végül a *kazárok* foglalják el országukat, a nép egyrésze mégis a Kaukázusban marad. Sőt akik kényszerültek otthagyni régi hazájukat, azok se rohannak a messze ismeretlenbe, hanem a közeli szomszédságba telepednek.

Tehát a bulgár-törökök, ha megtámadják és legyőzik őket, lehetőleg — még idegen uralom alatt is — régi hazájukban maradnak, sőt ha egy csapat kényszerül is otthagyni az óhazát, a szomszédságba telepszik. Így költözködött egy kiüldözött águk, a kutrigurok, az V. században a Don és a Dnyeper közé és alapított ott új hazát, ahonnan aztán később egy águk — a mai bolgárok ősei — Besszarábiába telepedett. Egy másik águk pedig a kazárok elől a Volga alsó folyásához telepedett, ahonnan később egy részük észak fele húzódott és a folyó középső folyásánál megalapította hatalmas volgai birodalmát. Így a VII. sz. közepe táján a következő bolgár-török csoprtokat ismerjük: 1. az onogundurok a Maeotistől keletre levő hazában átszenvedve különböző népek igáját, kazár iga alatt éltek, 2. innen nyugatra a Don és Dnyeper közé telepedett ág, a kutrigurok már részben szintén a kazárok főségét ismerték el, 3. a kutrigurok egy ága ezidőben a kazárok elől menekülve Besszarábiában telepedett meg, 4. az onogundurok közül a kazárok elől egy ág a Volga alsó folyásához telepedett (Barszulla ?), 5. később az utóbbiak egy csoportja a Közép-Volgához költözött. Van még ezenkívül három kisebb kutrigur csoport: a) az avarokkal költöztek bolgárok Avarországba, b) innen 630 körül egy részük Bavariába, majd a vendekhez, végül Itáliába telepedett, c) egy másik csoport 670 körül Makedóniába.

Nem lehet véletlenség az, hogy annyi esetben a nép egyrésze, ha idegen uralom alatt is, a régi hazában marad, a másik részt meg, amely kényszerül elhagyni a régi hazát, nem vonzották messze ismeretlen országok kincsei, hanem a lehetőséghez képest a régi haza szomszédságában telepszik le. Mindez egy letelepült, földművelő nép költözködő mozdulatait jellemzi.

Szintúgy igen nagy számuk és expansivitásuk is földművelő életmódjukkal magyará-

VIe siècle, parcourent pendant quelques années un territoire s'étendant de la Volga jusqu'au Danube. Les Bulgares du Caucase au contraire malgré les vicissitudes du sort, ne cherchent pas l'occident inconnu et la majorité du peuple quoique asservie, reste dans la patrie du Caucase. Au milieu du Ve siècle ce sont les *Sabires* qui les attaquent, ensuite les *Avares*, puis les ‚*Türk*'-s et encore plus tard les *Khazares* occupent leur patrie et les soumettent et malgré tout, ils préfèrent rester dans le Caucase. Et ceux-là même qui sont obligés de quitter leur patrie ne se précipitent pas dans l'inconnu, mais s'établissent dans le voisinage.

Les Protobulgares, quoique subjugués, préfèrent donc rester dans leur ancienne patrie et même quand un groupe est forcé de quitter l'ancienne patrie, il s'établit dans le voisinage. C'est ainsi que les Kutrigurs, peuple bulgare chassé de sa patrie, s'établissent au Ve siècle entre les fleuves Don et Dniéper et y fondent une nouvelle patrie. C'est de là qu'émigra une partie des Kutrigures — ancêtres des Bulgares d'aujourd'hui — et s'établit en Bessarabie. Un autre groupe bulgare de Caucase, fuyant les Khazares, s'établit dans le bassin inférieur de la Volga, quelques tribus s'étendirent vers le nord et fondèrent dans le bassin moyen du fleuve le grand royaume de la Volga. Vers le milieu du VIIe siècle nous connaissons les tribus protobulgares suivantes: 1. Les Onogundures qui après avoir supporté le joug de plusieurs peuples, vivaient dans leur patrie située à l'est de Maeotide sous la domination Khazare, 2. les Kutrigures, groupe établi à l'ouest du fleuve Don, qui subissaient également en partie la domination des Khazares, 3. un groupe de ces Kutrigures qui fuyant les Khazares s'étaient établis en Bessarabie, 4. une tribu des Onogundures qui s'était enfuie devant les Khazares vers l'embouchure de la Volga (Barsulla?) 5. un groupe de ces derniers s'établit plus tard dans le bassin moyen de la Volga. Outre ceux il y a aussi trois autres groupes de Kutrigures plus petits: a) les Bulgares qui accompagnèrent les Avares en ‚Avarie', b) de là un groupe, vers l'an 630 émigra en Bavière, puis chez les Vendes et enfin en Italie, c) le groupe qui pénètre vers l'an 670 en Macédonie.

Ce n'est pas par hasard que quelques tribus de ce peuple quoique sous la domination étrangère, restent dans l'ancienne patrie et que les autres, bien qu'obligées de la quitter, ne cherchent pas fortune dans les pays incon-

ható. Nagy szaporaságuk eredménye az, hogy annyi államot alkottak, különben ez a nép nem ereszthetett volna annyi s nagy rajokat. Nagy volt a volgai s a dunai bolgárok száma is. Ilyen szaporaság pedig világosan letelepült, földmüvelő életmódjuk mellett tanuskodik. Egy folytonosan harcban élő, a harcot folytonosan kereső népből nem válhatnak ki új államokat alapító népek.

Tehát a bizánci forrásoknak a bolgárokra vonatkozó adataiból megállapítható költözködésük is azt bizonyítja, hogy a bolgárok főleg földművelést és állattenyésztést üző, letelepült nép voltak, nem pedig nomádok. Igy azután alaposan át kellett vizsgálnom a bizánci forrásoknak a dunai bolgárokra vonatkozó adatait s arra az eredményre jutottam, hogy a bolgárok letelepült nép voltak.

És pedig: amikor a bolgárok elfoglalták balkáni hazájukat, Konstantinos Pogonatos császár sietett megbékélni az új helyzettel: békét kötött velük, azaz hivatalosan elismerte jogaikat ezekre a területekre és évi adóra kötelezte magát. S a bolgárok nagyon is komolyan vették ezt a békét, aminthogy általában *tiszteletben tartották szerződéseiket*. Meggyőzően bizonyítják ezt a bolgár-törökökre vonatkozó összes adatok. Bizánc ép ellenkezőleg sohasem gondolta komolyan, hogy megtartsa a békét. Az a tény, hogy a bolgár állam fennállásának első 80 évében csak két izben (697/8 és 708-ban) támadta meg Bulgáriát, nem cáfolja meg ezt az állítást. Hogy nem támadta meg többször Bulgáriát, annak az az oka, hogy el volt foglalva az arabokkal és belvillongásokkal s természetszerűleg nem akarta növelni ellenségei számát. Sőt kritikus pillanatokban Bizánc nem egyszer fordult segítségért a bolgárokhoz: II. Justinianos két izben (705 és 711) kért és kapott segitséget belső ellenségei ellen, szintúgy II. Anastasios 718-ban, III. Leo pedig 717-ben az arabok ellen.

Milyen különös a bolgárok magatartása Bizánccal szemben! Hiszen a fenti adatokból egészen más képet kapunk a bolgárokról, mint amely általában ismeretes. T. i. eddig azt olvastuk, hogy a bolgárok nomád horda voltak s folytonosan keresték az alkalmat a harcra, folyton zsákmányolni akartak s terjeszkedni. Most maguknak az adatoknak a világánál egészen más nép áll előttünk — egy nép, amely békeszerető, tiszteli a békeszerződéseket és sohasem támad, míg a másik szerződő fél megtartja

nus, mais s'établissent autant que possible dans le voisinage de l'ancienne patrie. Ces circonstances caractérisent la migration d'un peuple fixé s'occupant d'agriculture.

La population nombreuse et l'expansibilité du peuple protobulgare s'expliquent également par son état d'agriculteurs. C'est l'accroissement de la population qui obligea les Protobulgares à fonder tant d'États. La population des Bulgares de la Volga et du Danube était également très nombreuse. Ce rapide accroissement de la population est une preuve de plus à l'appui de ma thèse que les Protobulgares étaient un peuple établi s'occupant d'agriculture. Un peuple guerrier, cherchant les aventures, ne saurait donner naissance à tant d'États.

Les données byzantines, relatives à la migration des Bulgares, prouvent donc qu'ils n'étaient pas des nomades, mais un peuple établi, s'occupant surtout d'agriculture et d'élevage.

J'ai soumis à un examen rigoureux les données byzantines relatives aux Bulgares du Danube et je suis parvenu au résultat suivant: il ressort même de ces données que les Bulgares étaient un peuple établi et civilisé.

Lorsque les Bulgares occupèrent leur nouvelle patrie sur la péninsule des Balkans, l'empereur Constantin Pogonat se résigna viteà la nouvelle situation: il fit la paix avec les Bulgares, reconnut officiellement leurs droits sur ces territoires-là et s'engagea à leur payer un certain tribut. Les Bulgares respectaient cette paix, *comme ils respectaient en général tous les traités*, ce que prouvent d'ailleurs toutes les données relatives aux Protobulgares. Byzance, au contraire, ne prit pas cette paix au sérieux. Le fait qu'elle n'attaqua la Bulgarie que deux fois (en 697/8 et en 708) dans les premiers 80 ans de l'existence du nouveau royaume ne contrarie point notre assertion. Si elle n'attaqua pas plus souvent la Bulgarie, c'est qu'elle était occupée par les guerres contre les Arabes et par les luttes intestines et elle ne voulut pas augmenter le nombre de ses ennemis. Dans les situations critiques elle demanda même l'aide des Bulgares: Justinien II. s'adressa deux fois (en 705 et en 711) aux Bulgares qui lui envoyèrent des secours contre ses ennemis à l'intérieur ainsi qu'à Anastase II. en 718 et à Léon III. en 717 (contre les Arabes).

Combien cett conduite des Bulgares envers Byzance nous doit sembler singulière! Les données susmentionnées retracent des Protobul-

a békét. Sőt ez a nép még azokat a kedvező pillanatokat se használja ki, amikor a bizánciaknak nem is lenne módjukban megakadályozni előretörésüket. Ennek az oka, mint az adatokból kitűnik, az, hogy *a bolgár-török állam mindig békét akart, legfeljebb diplomáciai eszközökkel igyekezett területét növelni.* Ilyen politikával szerzik meg a bolgár-törökök minden harc nélkül Zagorát a segítség fejében, amelyet 705-ben Tervel az elűzött császárnak, II. Justinianosnak adott.

Ugyanazt tanuljuk, különösen Krum és Omurtag történetéből. Krumnak, akit általában mint harcias, félelmes hadvezért ismerünk az irodalomból, inkább volt arra gondja, hogy biztosítsa birodalmát, minthogy új hódításokkal növelje. Mindenáron békét akar s összes háborúi csak egy célt szolgálnak: hogy állama biztosítva és gazdag legyen. Szófiát is a kényszerítő szükség, a stratégiai és gazdasági okok kényszerítő ereje folytán foglalta el. T. i. miután Krum elfoglalta Kelet-Avarországot, a meghódított avar területekkel megnövekedett bolgár birodalomba ékként nyult be a legészakibb bizánci provincia, Serdika. Tehát ez nem maradhatott stratégiai szempontból sem bizánci kézben, de gazdasági szempontból is szüksége volt Krumnak Serdikára. U. i. északot Bizánc látta el a legkülönbözőbb árúkkal s Krum most a szófiai vidék elfoglalásával kezébe kerítette a Konstantinápolyból Középeurópába vivő út legfontosabb pontját és vámot szedett az északra szállított bizánci árúk után.

Amikor meg később Krum háborúba keveredett Bizánccal, folytonosan, még amikor győz is, békét akart s nem rajta múlott, hogy állandóan hadakoznia kellett a Birodalommal. Krum fia, Omurtag meg egy nagy birodalom ura, akinek óriási hadserege van s aki kezében tartja a legfontosabb várakat és útakat Bizánc felé, mindjárt 30 éves békét köt, mihelyt Bizánc felajánlja. A bolgár-törökök nagyon komolyan vették s mindvégig megtartották ezt a békét. Maga Omurtag annyira tartotta magát a szerződés betűihez, hogy amikor a fellázadt tömeg II. Mihály császárt ostromolja Bizáncban, Omurtag segítségére megy és megszabadítja a lázadóktól. És semmit sem kíván a segítség fejében!

Mi az oka annak, hogy míg ezelőtt a bolgár diplomácia ilyen helyzetet bizonyára kihasznált volna arra, hogy területi engedményekre bírja a bizánciakat, most erről nincs szó? Úgy látszik, hogy a bolgárok most már

gares une image bien différente de celle qu'on s'était faite jusqu'à présent. Nous avons toujours lu que les Bulgares, une horde nomade, cherchaient les combats, pillaient et envahissaient les territoires voisins. Mais après un examen radical, les mêmes données semblent jeter une nouvelle lumière sur ce peuple, qui était en réalité paisible, évitait toute querelle et respectait les traités tant que l'autre partie contractante ne la violait pas. Ce peuple ne pense même pas à exploiter les situations les plus favorables, p. ex. quand les Byzantins n'étaient pas en état d'arrêter leur invasion. C'est que l'État bulgare — comme il ressort aussi des données — voulait toujours la paix et *n'agrandissait son territoire que par des moyens diplomatiques.* C'es ainsi que les Bulgares acquérirent sans guerre la région de Zagore, comme prix des secours que Tervel envoya en 705 à l'empereur byzantin, Justinien II. chassé de son trône.

C'est ce que nous prouve aussi l'histoire de Krum et d'Omurtag. La littérature nous dépeint Krum comme un guerrier redoutable et un stratège, mais en réalité il se souciait plutôt de protéger les frontières de son royaume que de l'agrandir. Il voulait la paix à tout prix et toutes ses guerres ne servirent qu'un seul but: un État riche et bien protégé contre les ennemis. C'était par nécessité, pour des raisons d'ordre stratégique et économique, qu'il s'empara de la ville de Sofia. Après l'occupation de la partie orientale du pays avare, la région de Serdika, restée byzantine s'avançait vers le nord comme une enclave dans le territoire bulgare agrandi. Les raisons stratégiques ne permettaient pas que ce territoire restât en possession de Byzance et les raisons économiques sollicitaient également qu'il fût occupé par Krum. C'est que Byzance expédiait ses marchandises vers le nord. Krum — par la conquête des environs de Sofia — s'empara donc du point le plus important de la route menant de Constantinople vers l'Europe centrale et se fit payer les droits de douane pour les produits byzantins.

Lorsque, plus tard Krum fut entraîné dans la guerre contre Byzance, il désirait toujours la paix, même après les victoires, et ce fut contre son gré qu'il dut continuer la guerre contre Byzance. De même Omurtag, fils de Krum, maître d'un grand royaume, en possession d'une immense armée, des forteresses et des routes les plus importantes menant vers Byzance, consentit immédiatement à faire une

nem akarnak Bizánc rovására dél felé terjeszkedni.[1] Tehát Omurtag felhagyott a bolgárok másfélszázados politikájával, a dél felé való terjeszkedéssel, — ebben az irányban csak a határ állandósítására törekedett. Omurtag politikájának magyarázata az, hogy ő nagy birodalmának, különösen pedig az északi és nyugati új szerzemények szervezését tűzte ki főcéljául. Valóban azt találjuk, hogy Omurtag az e területekkel szomszédos frankokkal volt elfoglalva. De velük szemben is békés politikát folytatott, mindent elkövetett, hogy a frankokkal diplomáciai úton intézze el a vitás kérdéseket s csak mikor ez többszöri levél- és követküldéssel sem sikerült, kénytelenségből intézte el fegyverrel a határkérdéseket, visszahódítja a frankokhoz pártolt törzsek (Praedenecenti = bolgár predannici=átpártolók?) területeit s elfoglalja Szerémségét, sőt a Dunántúl is hódítgat. S nagyon érthető, hogy miért irányult Omurtag egész diplomáciai és katonai tevékenysége észak felé. Itt u. i. csak nagyon tevékeny szervező és kolonizációs politikával csatolhatta az új területeket állandóan a bolgár birodalomhoz. Minden gondját ide kellett fordítania s ezért kellett biztosítva lennie dél felől: békeszerződéssel és várak építésével. Valóban ezek az új északi és nyugati területek gazdasági szempontból is a legnagyobb figyelmet érdemelték, különösen az északi területek, mert Kelet-Magyarország elfoglalásával a bolgár-törökök gazdasági szempontból óriási fontosságú értékekhez jutottak : Erdély marosmenti sóbányáihoz. E területen Melich János eredményei szerint bolgár-szláv és a bolgár-török földrajzi nevek találhatók,[2] ez pedig azt jelenti, hogy a bolgár-törökök gyarmatosítottak itt és hogy ők kezdték kihasználni a római idők óta elhanyagolt marosi sóbányákat. E terület elfoglalása természetesen erős lökést adott a bolgár állam gazdasági fejlődésének : Amikor a bolgárok megkezdték Erdély kimeríthetetlen sóbányáinak a kihasználását, a bolgár kán világgazdasági szempontból is fontos érték birtokosa lett. Ez annál is inkább felbecsülhetetlen érték volt, mert a középeurópai sóbányák legtöbbje akkor még nem volt ismeretes. Kétségtelen, hogy a

[1] V. ö. alábbiakra *Fehér*, Pametnicitě 44 s kk., 73 s kk., U. a. A bolgár-egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok, 1917. Különleny, 5—6.

[2] *Melich János*. A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925. 30 s kk.

paix de trente ans au moment, où Byzance en fait la proposition. Les Protobulgares respectèrent cette paix. Omurtag remplissait en effet toutes les clauses du traité et lorsque la foule révoltée attaqua à Constantinople l'empereur Michel II., il lui envoya des secours et le délivra des insurgés, ne comptant sur aucune récompense.

Comment j'explique le fait que la diplomatie bulgare n'exploita pas cette situation si favorable pour forcer les Byzantins à lui céder quelques territoires? Il semble, qu'à cette époque, les Bulgares renonçaient déjà à s'étendre vers le midi aux dépens de Byzance. Omurtag renonçait donc à la conquête des territoires du sud — ce que visait la politique des Bulgares pendand plus d'un siècle et demi — et se bornait à stabiliser les frontières du sud. Cette politique d'Omurtag s'explique par le fait que le but suprême de ce souverain était l'organisation de son royaume et surtout celle des nouveaux territoires acquis au nord et à l'ouest. En effet, Omurtag s'occupait surtout des Francs, voisins des territoires en question. Mais là encore, il essaya de résoudre paisiblement, par voie diplomatique, les questions discutées et il n'eut recours aux armes que lorsque ses parlementaires retournèrent plusieurs fois sans avoir pu liquider les questions litigieuses concernant la frontière. C'est alors qu'il reconquiert les terres des tribus passées chez les Francs,[1] (Praedenecenti = bulg. predannici = traître, transfuge?) qu'il occupe le territoire situé entre le Danube et la Save et qu'il s'empare même des territoires situés entre le Danube et la Drave. Il est clair pourquoi l'activité diplomatique et stratégique d'Omurtag se dirigait vers le nord. C'est qu'il ne pouvait pas unir durablement ces territoires à la Bulgarie que par une adroite politique de colonisation et d'organisation. Il dut donc consolider la situation au sud par des traités et par la construction de nouvelles forteresses. Les territoires du nord et de l'ouest méritaient en effet l'attention au point de vue économique, surtout les territoires du nord, vu que par la conquête de la partie est de la Hongrie les Protobulgares acquérirent des richesses très importantes au point de vue économique : les mines de sel de la Maros de Transylvanie. D'ap-

[1] Comp. pour ce qui suit *Fehér*, Pametnicitě, p. 44 ss., 73 ss.; A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban (Les tentatives et les succès de l'Église bulgare dans notre patrie). Századok, 1927, tirage à part 5—6.

só már Omurtag korában fontos kiviteli cikk volt, amint az volt a század végén, amikor diplomáciai eszközül is szolgált a bolgárok kezében, t. i Arnulf, frank királyról azt olvassuk, hogy kellemetlenséget akarván szerezni ellenségeinek kérte „Laodomur" bolgár királyt, hogy ne engedje meg a morváknak, hogy a bolgároktól vásároljanak sót.

Érthető tehát, hogy miért akart Omurtag lehetőleg békében élni szomszédaival: mint elődei, ő is kerülte a háborút, mint ami állama érdekeit veszélyezteti, nyugalmát és fejlődését akadályozza.

Igy tehát az írásos források adatai is megerősítik a régészeti és nyelvészeti anyagból vont ama következtetésünket, hogy a bolgárok nem voltak „nomád horda", hanem magas kultúrájú letelepült nép.

*

Sőt közvetlen adataink is vannak arra, hogy e népnél, amint a fenti históriai adataink-

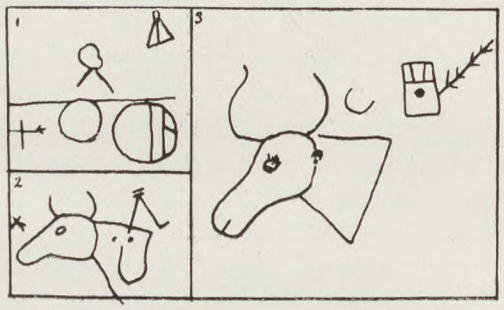

108. kép. Egy pliskai épületkő rajza.
Fig. 108. Dessin sur une pierre (Pliska).

ból vont következtetéseink mutatják, igen fontos szerepe volt a földművelésnek s letelepült életmódot folytatott. T. i. I. Miklós pápának 866-ban a bolgárok kérdéseire adott válaszaiból látjuk, hogy a bolgárok néhány kérdése a földművelésre vonatkozik: megkérdezik, hogy milyen ünnepnapon nem szabad mezei munkát végezniük[1], meg hogy a termés zsengéit bemutathatják-e áldozatul.[2] Suidas egy adata meg a szöllőművelés nagy elterjedtségéről tanuskodik. Sőt egy rövidesen megjelenendő cikkemben azt bizonyítom, hogy annak, hogy a bolgároknál nagy szerepe volt a földművelésnek, közvetlen archaeologiai bizonyítékai is vannak és

[1] *Dečeff* i. m. 22—24.
[2] *Dečeff* i. m. 90.

rès les résultats auxquels est arrivé Jean Melich on trouve dans ce territoire des noms géographiques d'origine bulgaro-slave et protobulgare,[1] ce qui prouve que les Protobulgares y avaient des colonies et qu'ils exploitaient les salines de la Maros négligées depuis l'époque romaine. La conquête de ces territoires aida au rapide développement économique de l'État bulgare. Au moment, où les Bulgares commencèrent à exploiter les mines inépuisables de la Transylvanie, le khan bulgare entra en possession d'un trésor important même au point de vue de l'économie mondiale. D'autant plus que la plupart des mines de sel de l'Europe centrale étaient encore inconnues. Il est certain que le sel était déjà à l'époque d'Omurtag un article d' exportation très important, ainsi que plus tard quand le sel servit même de moyen diplomatique, comme le prouve une donnée sur Arnulf, roi des Francs qui voulant vexer ses ennemis, pria ‚Laodomur', roi bulgare, de ne pas vendre du sel aux Moraves.

Il est donc clair pourquoi Omurtag[2] voulut vivre en paix avec ses voisins : il évita, ainsi que ses ancêtres, la guerre qui aurait pu exposer aux risques les intérêts de l'État et empêcher son développement.

Les données écrites viennent donc également appuyer notre conclusion, tirée des données archéologiques et linguistiques, que les Bulgares n'étaient pas une horde barbare, mais un peuple établi et possédant une haute culture.

*

Nous possédons même des données directes qui prouvent — ainsi que les conclusions tirées des données historiques — que l'agriculture jouait un grand rôle chez les Bulgares. Il ressort de l'une des réponses du Pape Nikolas I. de l'an 866, que quelques questions des Bulgares se rapportaient à l'agriculture : ils voulaient savoir quelles étaient les fêtes, où le travail champêtre était interdit[3] et s'il était permis d' offrir à Dieu les prémices de la récolte.[4] Une donnée de Suidas prouve en outre que la culture des vignes était très répandue. De plus, dans mon article qui va paraître prochaine-

[1] Melich János, A honfoglaláskori Magyarország (La Hongrie de l'époque de l'établissement). Budapest, 1925, 30 ss.

[2] Il n'y a que les noms géographiques et les noms de personne généralement connus que j'ai transcris suivant les règles de l'ortographe française.

[3] Dečeff l. c. 22—24.

[4] Dečeff l. c. 90.

pedig az ásatási anyag földművelési szerszámaiban.

Az állattenyésztésről az idézett nyelvi adatokon kívül az ásatások csontanyaga is tanuskodik. Igen érdekes egy pliskai épületkő, amelybe két ökörfej van bevésve — e rajzok világosan mutatják, hogy a mai ú. n. iszkeri ökör őse volt elterjedve (108. kép). Miklós pápa egyik válaszában is van szó állattenyésztésről, t. i. a bolgárok azt kérdezik, hogy vihetnek-e leányaik lovakat, szarvasmarhákat, aranyat, ezüstöt hozományul férjeiknek.[1]

*

Sajnos e munka keretében nem beszélhetünk a bolgárok vallásáról, amely szintén azt bizonyítja, hogy ez a nép már igen ősi időkben a fejlődés magas fokára jutott. Erre vonatkozó munkámból[2] kétségtelenül kitűnik, hogy bolgár-törököknek igen tisztult fogalmaik voltak az égből mindent látó s az emberek fölött uralkodó tiszta isteni lényről, égi istenről. Itt megemlítem még azt, hogy vallásuk tisztálkodási rendelkezéseiből magyarázható az, hogy a bolgárok igen sűrűn fürödtek. Erre Ibn Fadlānnak a volgai bolgárokra vonatkozó adata[3] mellett a legfontosabb a bolgároknak egyik I. Miklós pápához intézett kérdése, amelyből látjuk, hogy nekik terhes volt a görög papok ama rendelkezése, hogy szerdán és pénteken nem szabad fürödniük.[4]

Szintígy hadi taktikájuk és állami berendezkedésük — egy más munkám tárgyai — teljesen igazolják, hogy katonai és állami szervezetük már ősidők óta, hosszú századokkal balkáni hazájukban való megtelepedésük előtt fejlett volt s alkalmas volt arra, hogy államuk lakóinak munkás életét biztosítsa.

[1] *Dečeff* i. m. 58.

[2] *Fehér Géza*, Religiata na prabălgaritĕ (= A bolgár-törökök vallása). Otec Paisi II (1929) 208—211. — Prabălgari (A bolgár-törökök) Sofia, 1929, 126—127.

[3] MHK 211.

[4] *Dečeff* i, m. 18,

ment, je démontrerai que nous avons des preuves archéologiques directes attestant que l'agriculture jouait un grand rôle chez les Bulgares, à savoir les instruments agricoles trouvés au cours des fouilles.

En dehors des données linguistiques susmentionnées les os qui ont été trouvés prouvent que l'élevage était développé chez les Protobulgares. Une pierre de construction provenant de Pliska est surtout de grand intérêt, elle est ornée d'un dessin représentant deux têtes de boeuf; ces dessins prouvent incontestablement que l'ancêtre du boeuf d'Isker était répandu (fig. 108). Une réponse du Pape Nicolas se rapporte aussi à l'élevage. Les Bulgares demandent s'il est permis que leurs filles reçoivent en dot des chevaux, du gros bétail, de l'or et de l'argent.[1]

*

Par malheur, les cadres de ce travail ne me permettent pas de consacrer aussi quelques pages à la religion des Bulgares, qui prouve également que ce peuple avait atteint déjà à l'époque ancienne un degré de civilisation très avancé. Il ressort de mes études sur ce sujet[2] que les Protobulgares avaient une idée sublime de Dieu, de l'être suprême voyant tout et dominant les hommes. J'ajouterai encore le fait que les Bulgares se baignaient très souvent ce qui s'explique par les prescriptions de leur religion relatives à la purification. Ceci est attesté en outre aussi par le passage d'Ibn Fadlān se rapportant aux Bulgares de la Volga[3] et par la question des Bulgares adressée au Pape Nikolas I. qui nous fait comprendre qu'il leur déplasiait que les prêtres grecs leur interdissent de se baigner le mercredi et le vendredi.[4]

Leur tactique militaire et leur organisation politique — dont je m'occuperai dans un ouvrage à part — prouvent clairement qu'ils possédaient bien des siècles avant leur établissement dans leur patrie balcanique une organisation stratégique et intérieure très développée qui assurait un travail paisible aux citoyens.

[1] Dečeff l. c. 58.

[2] *Fehér Géza*. Religiata na prabalgaritĕ (La religion des Protobulgares), Otec. Paisi. II (1929) 208—211, *Fehér G.* Prabălgari (Protobulgares) Sofia, 1929, 126—127.

[3] MHK 211.

[4] Dečeff l. c. 16.

BEFEJEZÉS

Nyelvi, archaeologiai és históriai adatok alapján kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a bolgár-törökök már az V. század előtt letelepült, földműveléssel és fejlettfokú állattenyésztéssel foglalkozó nép voltak. Láttuk, hogy még balkáni hazájukban is megőrizték keleti kultúrájuk sok elemét: erős állami és gazdasági szervezetüket; keleti az architekturájuk, szobrászatuk, ötvösségük, időszámításuk stb. De kultúrájuk képessé tette őket arra is, hogy megálljanak a nyugati népek között, sőt hogy erős szervezetet alkossanak itt, amire a helyi lakosság előttük nem volt képes.

Nem tarthatjuk helyesnek azt az általánosan elfogadott véleményt sem, hogy a bolgár-törökök kis számú, csak néhány tizezret számláló nép voltak. Elég csak felemlítenünk azt, hogy Konstantinos Pogonatos császár, amikor Besszarábiában meg akarja támadni őket, kénytelen volt összes themaiból összevonni katonaságát. S e bolgár-törökök legyőzték az akkori Európa legnagyobb és legjobb hadseregét. Hihető-e, hogy a császárnak óriási szárazföldi haderővel s hatalmas flottával kellett indulnia egy olyan nép ellen, amelynek száma mindössze néhány tizezer? A valóságban nincs is semmi bizonyítéka annak, hogy a bolgárok kis számú nép lettek volna. A bolgár-törökök kis számára a legerősebb bizonyitékul az szolgálna, hogy 200 esztendő alatt átvették szláv alattvalóik nyelvét. Ennek azonban az a magyarázata, hogy a bolgár állam nagy szláv tömegeket szervezett meg, felvévén a nagyszámú szláv hódoltakat az állami szervezetbe mint az államnak a bolgár-törökökkel egyenjogú fiait. De még inkább az, hogy a bolgár törökök elvesztették összeköttetésüket a rokon műveltségű népekkel, amelyektől elszakította őket a szlávság.

Azt mondhatná valaki, hogy pl. a magyarság se jött nagyobb számban a Duna-Tisza mellékére, mint a bolgárság balkáni hazájába

CONCLUSION

Les données linguistiques, archéologiques et historiques nous ont permis de constater que les Protobulgares étaient un peuple établi s'occupant d'agriculture et d'élevage en masse bien avant le Ve siècle. Nous avons vu qu'ils conservèrent même dans leur patrie sur la péninsule des Balkans beaucoup d'éléments de leur culture orientale : leur solide organisation intérieure et économique, leur architecture, leur sculpture, leur orfèvrerie et leur chronologie sont d'origine orientale. Leur culture les rendait capables de subsister parmi les peuples occidentaux et de créer une forte organisation, dont aucun autre peuple établi sur ces mêmes terres ne s'était montré capable.

La théorie généralement acceptée, suivant laquelle les Protobulgares formaient un petit peuple de quelques dix mille d'hommes, doit être également rejetée. Il suffit de rappeler que l'empereur Constantin Pogonat dut rassembler des soldats de tous les thèmes byzantins lorsque il voulut les attaquer en Bessarabie. Et même alors, les Protobulgares remportèrent la victoire sur l'armée la plus forte et la mieux organisée de toute l'Europe. Comment pourrait-on supposer que l'empereur fût parti escorté d'une immense armée et d'une flotte énorme contre un peuple de quelques dix milles d'hommes? En réalité rien ne prouve que les Bulgares aient été un petit peuple. Seul le fait qu'au cours de deux siècles ils adaptèrent la langue des Slaves assujettis serait l'argument le plus sérieux en faveur de leur petit nombre. Mais ce fait s'explique par la circonstance que les Bulgares organisèrent en État les grandes masses slaves et leur accordèrent des droits égaux avec ceux des Protobulgares. De plus, les Protobulgares perdirent tout contact avec les peuples ayant une civilisation proche de la leur dont ils étaient séparés par les vastes masses slaves.

On pourrait objecter que les Magyars qui s'établirent dans la région du Danube moyen

— két-háromszárezer lélek —, mégis megmaradt magyar nyelvűnek. De a magyarság helyzete egészen más volt, mint a bolgároké. 1. A magyarok nem vesztették el kapcsolataikat a rokonéletmódú népekkel. Magyarország már kevéssel azután, hogy a magyarság megtelepedett, s századokon keresztül a bessenyők és a kunok költözködésének végső állomása volt, e népek folytonosan s igen nagy tömegekkel erősítették a magyarságot, mert közelebb állván a magyarokhoz, mint a magyarföld más lakóihoz, természetesen magyarokká lettek. Ugyanez történt a honfoglalás idején itt talált avar elemekkel is. 2. Másrészről meg a magyarság nem talált itt a honfoglalás idején sűrű s homogén lakosságot, amelynek tömege s egysége veszélyeztette volna a magyar elemet. — Viszont, amikor a bolgár-törökök elfoglalták balkáni hazájukat, a szláv népek tengere bezáródott a hátuk mögött, elszakította összeköttetésüket a rokon életmódú és kultúrájú népekkel. Itt meg egy teljesen homogén, kultúrában, életmódban, nyelvben egységes szláv tömeget találtak, sőt amely köröskörül szintén szlávokkal volt körülvéve. Igy tehát természetes, hogy a bolgár-törökök nyelvben bolgár-szlávok lettek. De míg maguk nyelvben szlávokká lettek, az ő hatásukra e területek szláv lakoságának műveltsége átalakult s sokat fejlődött. Az ő kultúrájuk, képességeik által alakulhatott egységes állam ott, ahol előbb csak szervezetlen szláv törzsek éltek.

Csak abból, hogy a bolgár-törököknek magas kultúrájuk volt, sőt olyan, hogy képesek voltak arra, hogy a nyugati kultúra elemeit átvegyék s a magukéval összeolvasszák, érthetjük meg, hogy állandó államot tudtak alkotni kelet és nyugat átjáróján, ott, ahol erre előttük egy nép sem volt képes. És csak így lesz világos előttünk, miért tudták e bolgár-törökök betölteni azt a nagy hivatásukat, hogy Észak-kelet- és Közép-Balkán szervezetlen és emiatt barbár támadásoknak folytonosan kitett népeit egy államba egyesítették, amely biztosítani tudta lakosait idegen támadások ellen. Erre nemcsak erős organizációjuk, de magas szellemi és materiális kultúrájuk tette őket képessé.

et de la Tisza, ne formaient qu'un petit peuple de quelques cent mille d'hommes et qu'ils conservèrent quand même leur langue. Mais la situation des Magyars était bien différente de celle des Bulgares. 1. Les Magyars ne perdirent pas le contact aves les peuples ayant une culture semblable à la leur. La Hongrie fut, immédiatement après l'établissement des Magyars et plus tard aussi, pendant des siècles, la station finale de la migration des Petchénègues et des Coumans, dont les masses renforcèrent les Magyars. Ils s'assimilèrent à eux, les considérant comme plus proches que les autres habitants de la Hongrie. C'est ce qui arriva aussi avec les éléments avares de la Hongrie. 2. De plus, les Magyars ne trouvèrent pas dans le pays qu'ils occupèrent une population très dense et homogène qui aurait pu étouffer l'élément magyar. Les Bulgares, au contraire, perdirent tout contact avec les peuples qui avaient une civilisation et un mode de vie semblable aux leurs, vu que la grande mer slave se refermait derrière eux. Dans la nouvelle patrie ils trouvèrent un peuple ayant la même culture et parlant la même langue slave, dont les voisins étaient également des Slaves. Il est donc naturel que les Protobulgares adoptèrent la langue des Slaves. Bien que leur langue devint slave, la civilisation des habitants slaves se transforma et se développa sous leur influence. Un État uni, devant sa naissance à la civilisation des Protobulgares, se formait là, où les Slaves vivaient auparavant en tribus non organisées.

Cette haute culture des Protobulgares qui les rendait capables de s'approprier les éléments de la civilisation occidentale, nous explique le fait qu'ils purent fonder un État à la rencontre de l'Orient et l'Occident, là, où aucun peuple n'en avait jamais été capable. C'est grâce à cette culture qu'ils pouvaient remplir leur vocation : d'organiser les peuples de la partie nord-est et du milieu de la péninsule des Balkans en un État qui sut défendre ces peuples contre les attaques étrangères. C'est non seulement leur forte organisation, mais aussi leur haute culture intellectuelle et matérielle qui les rendait capables de remplir cette tâche.

A francia szöveg átnézését Vera Ivanova-Mavrodinovának, a Bolgár Nemzeti Múzeum tisztviselőjének és Dr. Treml Lajosnak, a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselőjének köszönöm.

A könyvben levő új felvételek jórészét elsősorban a bolgár vasútügyi minisztérium és a Bolgár Nemzeti Múzeum támogatásának köszönöm. Kérésemre Madžaroff Raško akkori vasútügyi miniszter és Božkoff Ljuben, a bolgár vasutak főigazgatója rendelkezésemre bocsátották a bolgár repülésügyi igazgatóság fényképészét (Dejanoff), akivel elkészítettük a mádarai felvételeket. A Bolgár Nemzeti Múzeum fényképésze, Trajčeff készített számomra a régieken kívül sok új felvételt. (Prokrovski S. és Avramoff N. múzeumi tisztviselők néhány rajzot). Több rajzot köszönhetek Vičeff Dimiter šumeni tanítónak és sok jó felvételt készített számomra Angeloff Alexander šumeni rendőrfelügyelő. Két rajzot Fettich Nándornak köszönhetek.

Je dois remercier Mme Vera Ivanova-Mavrodinova, fonctionnaire du Musée National Bulgare, et M. Louis Treml, fonctionnaire du Musée National Hongrois, d'avoir corrigé sur bien des point le texte français de mon livre.

La majeure partie des photographies nouvelles se doit à l'appui généreux, accordé par le Ministère des chemins de fer bulgares et par le Musée National Bulgare. MM. Raško Madžaroff, alors ministre des chemins de fer bulgares et Ljuben Božkoff, directeur en chef des chemins de fer bulgares, ont bien voulu mettre à ma disposition le photographe de la Direction de Navigation Aérienne bulgare, M. Dejanoff, qui m'a aidé à faire les photographies de Madara. M. Trajčeff, photographe du Musée National Bulgare, m'a livré en dehors de quelques photographies anciennes beaucoup de planches nouvelles aussi. (MM. A. Pokrovski et N. Avramoff fonctionnaires du musée m'ont fourni quelques dessins). La liste des photographes ne serait pas complète sans mentionner M. Alexander Angeloff, officier de garde civile de Šumen, auquel je dois également un nombre considérable de bonnes photographies. Plusieurs dessins bien exécutés se doivent à l'aimable collaboration de M. Dimiter Vičeff, instituteur de Šumen, tandisque M. Fettich, surveillant de la section de l'époque de la migration des peuples du Musée National Hongrois, m'en a fourni deux.

Rövidítések :

Aero : Dejanoff, a repülésügyi igazg. fényképészének felvételei

Múzeum : Trajčeff Georgi, a Bolgár Nemzeti Múzeum fényképészének felvételei.

Ab.-Pl. : Aboba-Pliska, Album.

Abréviations :

Aero : Les photographies de M. Dejanoff, photographe de la Direction de Navigation Aérienne bulgare.

Mus. : Les photographies de M. Trajčeff, photographe du Musée National Bulgare.

Ab.-Pl. : Aboba-Pliska, Album.

1—2. kép mellékrajzai Škorpil Ab.-Pl.

3—6. kép. Škorpil rajzai
7. kép. Škorpil rajza helyesbbítve
9. kép. Angeloff

Les petites cartes en vedette des fig. 1—2 sont de M. Škorpil, Ab.-Pl.
Dessiné par M. Škorpil
Dessiné par M. Škorpil corrigé
Angeloff

10. kép.	Ab.-Pl.
11. „	Škorpil rajza helyesbbítve	Dessiné par M. Škorpil corrigé
13—14. kép.	Aero
16. kép.	Aero.	Aero
17. „	Angeloff	Angeloff
18. „	Muzeum	Mus.
19—21. kép.	Aero
22—23. „	Muzeum	Mus.
24. kép	Aero
25. „	Pokrovski S. rajza	Dessiné par M. S. Pokrovski
26. „	Aero
27. „	Pokrovski S. rajza	Dessiné par M. S. Pokrovski
28. „	Muzeum	Mus.
29. „	Bolg. geogr. Intézet (Sečanoff fényképész)	Inst. Géogr. Bulg. (photographe Sečanoff)
30—31. kép.	Muzeum	Mus.
32. kép	Hampel i. m. III, 381.	Hampel l. c. III, 381.
33. „	Muzeum	Mus.
34. „	Hampel i. m. 1907, 83. tábla.	Hampel l. c. 1907, pl. 83.
35. „	Fettich rajza	Dessine par M. Fettich
36—38 kép.	Muzeum	Mus.
39. kép	Hampel i. m. III, 265.	Hampel l. c. III, 265.
40. „	Muzeum	Mus.
41. „	Sobranie kart, planov i risunkov v Trudam Perv. Arh. Sǎězda. Moskva 1871. T. II.	Sobranie kart, planov i risunkov v Trudam Perv. Arch. Sǎězda, Moskva 1871, T. II.
42. kép.	Materialy po etnografii Rossii. I (1910) 87.	Materialy po etnografii Rossii I (1910) 87.
43—44. kép.	Škorpil, opis na starinitě po tečenieto na rěka russenski Lom.	Škorpil, Opis na starinitě po tečenieto na rěka russenski Lom.
45. kép.	Ab.-Pl.	Ab.-Pl.
46. „	Muzeum	Mus.
47. „	Angeloff	Angeloff
48. „	Vičeff rajza	Dessiné par M. Vičeff
49. „	Veselovskij i. m.	Veselovskij l. c.
50. „	Angeloff	Angeloff
51. „	Vičeff rajza	Dessiné par M. Vičeff
52. „	Veselovskij i. m.	Veselovskij l. c.
53. „	Angeloff	Angeloff
54. „	Vičeff rajza	Dessiné par M. Vičeff
55. „	Sobranie kart, planov i risunkov v Trudam Perv. Arh. Sǎězda. Moskva 1871 T. II.	Sobranie kart, planov i risunkov v Trudam Perv. Arch. Sǎězda, Moskva, 1871, T. II.
56. kép.	Vičeff rajza	Dessiné par M. Vičeff
57. „	Veselovskij i. m.	Veselovskij l. c.
58—59. kép.	Muzeum	Mus.
60—61. „	Sarre i. m.	Sarre l. c.
62--63. „	Magyar Nemzeti Muzeum	Musée National Hongrois
64—71. „	Muzeum	Mus.
72. kép.	Angeloff	Angeloff
73. „	Takács, Arch. Ért. 1928.	Takács, Arch. Ért. 1928.
74. „	Inscriptions de l'Orkhon, Helsingfors, 1892	Inscriptions de l'Orkhon, Helsingfors, 1892.
77. „	Fettich rajza	Dessiné par M. Fettich
78. „	Ab.-Pl.	Ab.-Pl.
79. „	Riegl i. m.	Riegl l. c.
80—83. kép.	Riegl i. m. v. ö. Protič, Izv. Arch. Inst. IV (1926-27)	Riegl, l. c. Comp. Protič, Izv. Arch. Inst. IV. (1926-27)

84—86. kép. Muzeum, v. ö. Mijateff, Izv. Arch. Inst. IV (1926-27)
87. kép. Ivanoff J. (L'art byz. chez les Slaves. Rec. Uspenskij, Paris, 1930, 327)
86—92 kép. Gospodinoff, Izv. Bălg. Arch. D-vo IV (1914)
93—94 kép. Mikkola, JSFOu XXX (1914) 33.
95—96 „ Muzeum
98. kép. Ab.-Pl.
100. „ Škorpil, Izv. Varn. Arch. D-vo IV.
101. „ Magyar Nemzeti Muzeum
102. „ Atlas k Trudam IV Arch. Săězda, Kazan, 1889. N° 15.
103. kép. Magyar Nemzeti Muzeum
104. „ Muzeum
108. „ Ab.-Pl.

Mus. Comp. Mijateff, Izv. Arch. Inst. IV (1926-27)
Ivanoff J. L'art byz. chez les Slaves. Rec. Ouspenskij, Paris, 1930, 327.
Gospodinoff, Izv. Bălg. Arch. D-vo IV (1914)
Mikkola, JSFOu XXX (1914) 33.
Mus.
Ab.-Pl.
Škorpil, Izv. Varn. Arch. IV.
Musée National Hongrois.
Atlas k Trudam IV. Arh. Săězda. Kazan, 1889 N° 15.
Musée National Hongrois.
Mus.
Ab.-Pl.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI
ACTA ARCHAEOLOGICA MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Bisher erschienen:

	Preis
1. *N. Fettich*, **Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn,** mit 7 Tafeln und 22 Textabbildungen. Budapest, 1926, 4°, S. 66.	P 20
2. *St. Paulovics*, **Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa)**, mit 4 Tafeln und 67 Textabbildungen. Budapest, 1927, 4°, S. 128.	P 20
3. *N. Fettich*, **La trouvaille Scythe de Zöldhalompuszta,** avec 8 planches et trois figures dans le texte. Budapest, 1928. 4°, p. 46.	P 20
4. *J. Hillebrand*, **Das frühkupferzeitliche Graeberfeld von Pusztaistvánháza** mit 7 Tafeln und 17 Textabbildungen. Budapest, 19_9, 4°, S. 51. .	P 20
5-6. *F. Tompa*, **Die Bandkeramik in Ungarn, die Bükker und die Theiss-Kultur,** mit 60 Tafeln und 7 Textabbildungen. Budapest, 1929, 4°, S. 71.	P 40
7. *G. Fehér*, **Les Monuments de la Culture Protobulgare et leurs Relations Hongroises**, avec 108 figures dans le texte. Budapest, 1931, 4°, p. 173.	P 30

Von diesen bisher erschienenen Bändern steht ein ausführlich beschreibendes Verzeichnis zur Verfügung.

Demnächst folgt:

8. *N. Fettich*, **Der zweite Schatz von Szilágysomlyó,** mit 31 Tafeln und mehreren Textabbildungen. Budapest, 1932, 4°. . . . . P 30

Zu beziehen:

UNGARISCHES NATIONALMUSEUM, ARCHAEOLOGISCHE ABTEILUNG,
BUDAPEST, 80. UNGARN.

und bei dem Hauptkommissionär:

Edmund Stemmer, Buchhandlung und Kunstantiquariat,
Budapest, V. Gróf Tisza István u. 14.

ÁRA 30 PENGŐ.

M

Arch.
Hung.
7